

sociologický časopis

5

ROČNÍK 20

1984

ČSSN0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Realizácia sociálno-ekonomického programu Slovenského národného povstania v politike KSČ ● Sociologie morálky: podstata, struktura, předmět výzkumu ● Teoretické aspekty současného boje za demokracii v kapitalistických zemích ● Začleňování

mládeže do pracovního procesu. Přístup k problému z hlediska mezisystémových komparací ● Sociální faktory příjmové diferenciace ● Porovnání distribucí u párově závislých dat ve čtvercových kontingenčních tabulkách ● Recenze ● Zprávy a informace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Sociologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie
5**

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Baugh, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zieh, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91-5; 1. 277, 333

Obsah č. 5/1984

STATI

- Bauch V.*: Realizácia sociálno-ekonomického programu Slovenského národného povstania v politike KSC 449
Sokolov V. M. — Hardtová M.: Sociologie morálky: podstata, struktura, předmět výzkumu 461
Houška J.: Teoretické aspekty současného boje za demokracii v kapitalistických zemích 472
Vítečková J. — Hudeček J.: Začleňování mládeže do pracovního procesu. Přístup k problému z hlediska mezisystémových komparací 487
Večerník J.: Sociální faktory příjmové diferenciace 503

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Rehák J. — Řeháková B.*: Porovnání distribucí u párově závislých dat ve čtvercových kontingenčních tabulkách 516

RECENZE

- Franěk R. — Slušná N.*: Sociológia 1983 542
Lesný I.: 25. ročník Demografie 547
Durínová V.: L. Hrzal — J. Netopilík, Ideologický boj ve vývoji české filozofie 548
Strítěcký J.: J. Sedláček, Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika 550

ZPRÁVY A INFORMACE

- Hubík S.*: Nové pracoviště ČSAV 554
Fazík A.: Rozvoj člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti 554
Pavů D.: Příspěvek k rozvoji teorie veřejného mínění 556

Realizácia sociálno-ekonomického programu Slovenského národného povstania v politike KSČ

VLASTISLAV BAUCH
Ústav filozofie a sociológie SAV,
Bratislava

V auguste 1944 povstal slovenský národ proti fašistickej nadvláde a so zbraňou v ruke vyhlásil svoje rozhodnutie znovu žiť s českým národom v spoločnom štáte — v československej republike. Program Slovenského národného povstania jasne proklamoval svoj vzťah k ľudáckemu režimu, k nemeckému fašistickému „ochráncovi“, ale zároveň aj svoju predstavu o budúcom politickom, sociálno-ekonomickom i národnostnom zameraní budúcej republiky.

Vojenské povstanie bolo nielen prvým krokom najrevolučnejších spoločenských a politických premien v histórii Slovákov, ale i vyvrcholením protifašistického odboja, korene ktorého siahali už do obdobia rozbitia buržoáznej republiky Hitlerovská okupácia západných častí republiky a vznik umelého štátneho útvaru na územne oklieštenom Slovensku boli signálom pre pokrokové zmýšľajúcich Čechov a Slovákov pre boj proti okupantom a ich prisluhovačom. Potvrdzujú to dokumenty o sabotážach, o ilegálnej tlači, o úteku protifašistov do zahraničia, dezertácii slovenských vojakov na východnom fronte i o formovaní rôznych odbojových skupín. Na čele tejto aktivity boli členovia zakázanej komunistickej strany.

Ilegálna Komunistická strana Slovenska v letákoch, v tlači, ale najmä formou osobnej agitácie neustále — už od vzniku ľudáckeho štátu — odkrývala pravú tvár ľudáckych vodcov, tých, ktorí v minulosti sľubovali širokým vrstvám slovenského národa „odstránenie biedy a likvidáciu krívd, ktoré na nich napáchali minulé vlády“. V ľudáckej demagógii bola v období ČSR venovaná hlavná pozornosť najpočetnejšej sociálnej vrstve — roľníkom, ktorí predstavovali viac než 50 % slovenského národa. Vo svojej agitácii ľudáci nezabudli ani na inteligenciu a na rôzne skupiny maloburžoázie. Podľa ich sľubov sa mali roľníci v novom štáte zbaviť dlhov, získať pôdu statkárov, inteligencia mala získať miesta v úradoch, obchodníci a remeselníci prevziať živnosti, ktoré vlastnili príslušníci iných národností. Z ich sľubov sa splnilo mizivé málo. Najskôr autonómia a neskôr samostatný štát boli hlavne signálom pre ľudácku časť buržoázie pre zabezpečenie si monopolu na zisky z mozolov slovenského pracujúceho ľudu. Ľudákom nikdy nešlo o národné, hospodárske a kultúrne záujmy slovenského národa, ale o väčší podiel na nadhodnote vyprodukovanej na tomto území.

Hlásaná hospodárska politika, ako aj ľudácka ideológia „kresťanskej lásky a triedneho mieru“ boli iba nástrojom pre oklamanie širokých vrstiev ubiedeného národa a snahou o získanie a upevnenie si politickej vlády a ekonomickej moci ľudákov na Slovensku. Potvrdili to i skutky ľudáckej vlády, ktoré čoraz jasnejšie dokumentovali „neľudovú politiku ľudákov“.

Podstatu ľudáckej politiky odkrývali komunisti v ilegálnej tlači, ale hlavne v každodennom osobnom styku. Členovia strany pracovali medzi robotníkmi, avšak veľkú pozornosť venovali roľníckemu obyvateľstvu, kde HSĽS mala

najsilnejšie pozície. Dokazovali roľníkom, že ľudáci nemôžu zlepšiť ich postavenie, tak ako ani iní predstavitelia buržoáznych strán reprezentujúci triednu spoločnosť, ľudáci nemôžu nikdy realizovať sľuby, ktoré by riešili základné problémy života širokých vrstiev obyvateľstva. V jednom z ilegálnych letákov straníckich funkcionári sa takto prihovárali roľníkom: „Veľké dane a úroky, vykorisťovanie obilnou spoločnosťou, stále stúpajúca drahota, to sú vaše najväčšie bolesti. Slovenská vláda vám sľúbila zníženie daní, pôdu a odstránenie krívd napáchaných československým režimom, ale neurobila nič, než, že vaše polozenie ešte zhoršila. Spojte sa preto s robotníkmi do spoločného frontu bojovníkov za skutočné oslobodenie Slovenska. V tomto boji vás povedie k víťazstvu komunistická strana“ [Archív].

Ekonomický a politický vývoj slovenského štátu bol najlepším dokladom, ktorý potvrdzoval argumenty ilegálnych pracovníkov strany o „nereálnosti i falošnosti sľubov“ ľudáckych politikov. Práca strany medzi civilným obyvateľstvom a neskôr i príslušníkmi armády postupne podkopávala nepevné základy ľudáckeho štátu. Strana neustále pripravovala široké vrstvy slovenského národa na boj proti fašistickej diktatúre, za národné a demokratické práva slovenského národa. V tejto práci hľadala spojencov aj medzi pokrokovým zmýšľajúcimi predstaviteľmi bývalých politických strán, najmä medzi sociálnymi demokratmi a neskôr i medzi niektorými bývalými agrárnikmi, predstaviteľmi druhej najsilnejšej politickej strany na Slovensku v predmníchovskej republike. Išlo o politikov, ktorí nesúhlasili s politikou Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Treba však zdôrazniť, že v tejto politickej aktivite bola v skutočnosti KSS „jedinou organizovanou protifašistickou stranou, iných nebolo. Bola iniciátorom, vodkyňou a hlavnou oporou pracujúceho ľudu v jeho triednych i národných bojoch proti slovenskému fašizmu a nemeckému nacizmu“ [Husák 1974 : 41].

Zvýšená aktivizácia pokrokovým zmýšľajúcich príslušníkov slovenského národa bola úzko spojená so vznikom V. ilegálneho ÚV KSS v auguste 1943. Táto aktivita vychádzala z celkovej medzinárodnej situácie, ktorá sa odohrávala na frontoch, najmä na víťaznom ťažení Červenej armády, ale zároveň aj z vnútropolitkej situácie, v ktorej bol čoraz zreteľnejší odklon obyvateľstva od politiky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a od ich kolaborácie s hitlerovským Nemeckom. Vzrastajúca protifašistická aktivizácia sa prejavovala v sabotážach, v útekoch príslušníkov slovenskej armády do Sovietskeho zväzu, vo formovaní sa odbojových skupín a v rozvoji partizánskeho hnutia.

V tejto atmosfére sa sformoval i ústredný politický orgán odboja Slovenská národná rada (SNR), v ktorej okrem komunistov boli zastúpení i iní predstavitelia protifašistických zložiek. Slovenská národná rada prijala program boja proti fašizmu navrhnutý KSS. Tento bol definitívne schválený v decembri 1943 — známy ako Vianočná dohoda. *V dohode sa jednoznačne zdôrazňovalo, že SNR bude jednotne viesť boj slovenského národa za odstránenie nacisticko-nemeckého diktátu, že v príhodnej chvíli prevezme politickú, zákonodárnu, vojenskú či administratívnu výkonnú moc, pričom vo svojej činnosti bude postupovať v dorozumení s československou vládou a celým zahraničným odbojom.*

Významným programovým vyhlásením bol bod 1. II. odst. dohody, v ktorom sa zdôrazňovalo, „aby národ slovenský a český, ako najpríbuznejšie slovanské národy utvárali ďalšie svoje osudy v Československej republike, spoločnom štáte Čechov a Slovákov a na podklade princípu rovný s rovným“ (podčiarkol V. B.), čím program jednoznačne zaujal negatívne stanovisko k rozbitiu republiky a k ľudáckemu štátu. Dohoda vo svojom programe ďalej zdôraznila úzku spoluprácu (zahraničnú i vojenskú) so Sovietskym zväzom a považovala

za nutné [bod 5], aby vnútorné usporiadanie budúcej ČSR bolo demokratické, pričom demokratické zásady bude treba preniesť i na pole hospodárske a sociálne „aby rozdelenie národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo bolo čo najrovnomernejšie a aby život každého občana bol ľudský a dôstojný“.

Takto koncipovaný program SNR našiel plnú podporu u s. Gottwalda v Moskve, narazil však na silný odpor u londýnskej emigrantskej vlády. Prezident Beneš nesúhlasil napr. aj s proklamáciou „dvoch bratských národov“, pretože bol presvedčený o správnosti teórie „československého národa“, pretože považoval Slovákov iba za „odnož českého národa“. Tento predstaviteľ vlády nevidel vo Vianočnej dohode „len vážny útok na svoju koncepciu riešenia národnej otázky, ale predovšetkým útok na mocensko-politické plány buržoázie reprezentovanej práve Benešovou vládou“ [Husák 1974 : 128]. Odlišné stanovisko než Beneš k riešeniu národnostnej otázky zaujalo ilegálne hnutie českých protifašistov reprezentované komunistami, ktorí stáli na rovnakej platforme o budúcom usporiadaní novej ČSR, i o jej sociálno-ekonomickej a národnostnej politike ako Slovenská národná rada. Ilegálny komunistický časopis Předvoj v apríli 1944 napísal „Český pracující lid má životný zájem na bratské spolupráci s lidem slovenským, právě proto bude důraznější než slovenský lid hájit jeho právo na sebaurčení, protože jedine v slobodnom federatívnom štáte, vytvorenom združením slobodných národov, sa nám podarí pomer Čechov a Slovákov skutočne vyriešiť“ [Cesta 1965 : 121].

V roku 1944 sa protifašistická aktivizácia na Slovensku ešte zvýraznila. V tomto procese významnú úlohu zohrávalo nielen vlastenecké cítenie širokých vrstiev slovenského národa, ale aj slovanské idey, tradície a vzťahy k bratským slovanským národom najmä k českému a ruskému. Toto vlastenectvo sa čoraz evidentnejšie prejavovalo v nenávisti, a to nielen voči Nemcom, ale aj voči tým, ktorí s nimi kolaborovali.

Na čele tohto hnutia stála slovenská robotnícka trieda vedená KSS. *Partizánske hnutie i programy ilegálnych skupín i formujúcich sa národných výborov sa stali nositeľmi boja za obnovenie ČSR, za spoločný štát Čechov a Slovákov — za štát budovaný na nových demokratických princípoch.*

Vyvrcholením tohto revolučného hnutia bolo Slovenské národné povstanie, ktoré sa nestalo iba významným vojensko-politickým, ale aj sociálno-ekonomickým predelom v dejinách nášho národa. Slovenská národná rada v Deklarácii 1. septembra 1944 sa znovu jednoznačne prihlásila „za bratské spolužitie s českým národom v novej Československej republike“, v štáte usporiadanom „v duchu demokratických zásad, pokroku a sociálnej spravodlivosti“: „Popri politickom oslobodení naším cieľom je zabezpečiť krajší a šťastnejší život sociálne slabým vrstvám národa, menovite slovenskému robotníkovi a roľníkovi. V záujme zvýšenia životnej úrovne národa sme za spravodlivé rozdelenie národného dôchodku, za novú úpravu vlastníctva a držby pôdy v prospech malých roľníkov. Robotník nech má mzdu primeranú zvýšenej životnej úrovni a podiel na výsledkoch svojej práce“ [Husák 1974 : 276].

Slovenské národné povstanie obnovilo novú ČSR [zatiaľ iba na povstaleckom území] a zaujalo stanovisko k jej sociálno-ekonomickej i národnostnej politike.

Hlavnú pozornosť vo svojom programe venovala SNR problémom života širokých vrstiev národa, ktoré získavala pre boj proti fašizmu a za novú republiku, riešeniu otázok života roľníkov, najmä vlastníctva pôdy, čo bolo zvlášť aktuálne vzhľadom na biedne výsledky pozemkovej reformy z obdobia buržoáznej ČSR, ako aj ľudáckeho štátu. Otázky roľníckych problémov patrili v povstaní v práci SNR medzi najpertraktovanejšie. Oproti minulosti „kedy komunistické hnutie skôr trpelo neduhom ignorantstva voči roľníctvu... v po-

vstání vzniká iná situácia. Agrárne Slovensko siahlo po zbrani, dedina pomohla doplniť armádu a vybudovať početné partizánske brigády, zásobovala front i zázemie. Stará sektárska doktrína o reakčnosti sedliaka, udomácnená najmä v radoch teoreticky nepodkutého nižšieho funkcionárskeho aktívu, totálne prepadla, a naopak prv naoko bezduchá a bezbranná téza o nevyhnutnosti robotnícko-roľníckeho zväzku našla v SNP po prvý raz v slovenských dejinách v tak masovom meradle konkrétny výraz“ [Cambel 1969 : 929].

V programe vlastníctva pôdy vychádzala strana z hľadiska triedneho — pôdu má dostať ten, kto na nej pracuje — čím sa malo zlepšiť predovšetkým materiálne postavenie chudobných slovenských roľníkov, a to likvidáciou statkárskeho vlastníctva na dedine. Žiaľ k realizácii pozemkovej reformy sa na povstaleckom území neprikročilo.

Aj v ďalších bodoch programu navrhovala SNR riešiť ekonomické otázky po triednej línii. Podľa nariadenia SNR z 8. septembra 1944 sa vo všetkých podnikoch, ktoré boli v rukách Nemcov a arizátorov, určila vnútená správa, ktorá bola v skutočnosti určitou formou štátnej kontroly nad hospodárením podnikov. Toto opatrenie sa najvýraznejšie realizovalo v priemysle, v ktorom tieto politické a sociálno-ekonomické opatrenia dostali charakter nacionalizácie a socializácie priemyslu. V priebehu SNP sa na základe smerníc Povereníctva SNR pre hospodárstvo a zásobovanie z 12. septembra 1944 „fakticky vo všetkých priemyselných podnikoch z rozhodnutia SNR, závodných a národných výborov ustanovili nové vedenia, ktoré v spolupráci so závodnými výbormi usmerňovali celú výrobu“ [Cambel 1969 : 929].

20. októbra 1944 sa na plenárnom zasadnutí SNR rokovalo aj o programe, ktorý bol prijatý na zjednocovacom zjazde KSS a Sociálnodemokratickej strany Slovenska v septembri 1944. Program formuloval K. Šmidke. Na rokovaní SNR ho predkladal dr. Púll. Vo svojom vystúpení zaujal stanovisko k vlastníctvu výrobných prostriedkov v oslobodenej republike a k právomoci závodných výborov. Program „staval sa proti súkromnému vlastníctvu prostriedkov výroby..., proti vykorisťovaniu robotníctva. Cieľom bolo spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov“ [Cambel 1969 : 929].

I keď k realizácii sociálno-ekonomického programu sa z objektívnych príčin nepristúpilo, pretože povstalcovia museli ustúpiť do hôr a v nových podmienkach pokračovať v boji proti fašizmu, treba si uvedomiť, že význam SNP a jeho program prerástol hranice povstaleckého územia i hranice Slovenska. Túto skutočnosť zdôraznil K. Gottwald v auguste 1949 slovami: „Skutočnosť, že máme republiku novú, že máme štát rovnoprávných Čechov a Slovákov, štát pracujúceho ľudu, republiku, v ktorej pracujúci ľud je pánom osudov svojej krajiny a národa v nerozbitnom spojeneckom zväzku s mohutným Sovietskym zväzom, považujem za najväčší výdobytok Slovenského národného povstania“ [Gottwald 1949—50 : 114].

Po oslobodení východných častí republiky od fašistických okupantov a spod vlády ľudáckeho režimu predložil K. Gottwald v Košiciach návrh vládneho programu, ktorý bol schválený a vyhlásený 5. apríla 1945. Za plnenie Košického vládneho programu bola zodpovedná vláda Národného frontu Čechov a Slovákov na čele s K. Gottwaldom.

V zložitej hospodárskej a politickej situácii museli v prvých rokoch republiky komunisti prebojovať plnenie jednotlivých bodov spoločne schváleného programu, pretože sila predstaviteľov ďalších politických strán, ktorí to s plnením schváleného programu nemysleli vážne, hoci jednomyseľne podpísali, „že vláda bude podľa najlepšieho vedomia a svedomia plniť prevzatý program. že sa bude vždy a všade riadiť záujmom našich národov a republiky, že nepustí, aby v oslobodenej republike prevládal koristnícky záujem príživníckych

jednotlivcov a skupín nad záujmami pracujúceho ľudu miest a vidieka“ [Košícký 1974 : 36].

Košícký vládny program proklamoval základné ekonomické, sociálne a politické práva širokých vrstiev obyvateľstva republiky a stál na platforme, že „ľud je jediným zdrojom štátnej moci“ a z hľadiska národnostného, že „republika bude obnovená ako spoločný štát rovnoprávných národov — českého a slovenského“.

Pre ďalší vývoj československej spoločnosti mal v Programe osobitný význam bod XII., podľa ktorého bolo potrebné „postaviť celý peňažný a úverový systém, kľúčové podniky priemyselne, poisťovníctvo, prírodné a energetické zdroje pod všeobecné štátne vedenia do služieb znovuvýstavby nášho hospodárstva a znovuoživenia výroby a obchodu“ [Košícký 1974 : 36].

Nová československá republika, ktorá prijala program „rovnoprávnosti obidvoch národov“, považovala za rozhodujúci princíp svojej politiky politiku hospodárskeho a sociálneho vyrovnania Slovenska na úroveň ekonomicky vyspelých českých krajov. Bol to práve Február 1948, ktorý definitívne rozhodol o budúcom sociálno-ekonomickom vývoji Slovenska. Riešenie „slovenskej“ otázky, vytýčenej SNP, ktoré si vzala do programu KSČ, zohralo významnú úlohu pri aktivizácii širokých vrstiev slovenského národa v čase pokusu o kontrarevolučný puč v našej republike. Masové vystúpenie slovenských robotníkov, roľníkov a inteligencie sa nieslo jednoznačne v duchu programu likvidácie agrárnej zaostalosti Slovenska, jeho spriemyselnenie a vybudovanie spoločnej československej socialistickej republiky. V procese ekonomického vyrovnania obidvoch častí republiky po Februári 1948 sa realizovala politika likvidácie krívd spôsobených politikou tzv. „agrárneho príviesku Slovenska priemyselne vyspelých českých krajov“. Táto škodlivá hospodárska politika vládnucej buržoázie bola v minulosti príčinou trvalej hospodárskej zaostalosti slovenského národného hospodárstva, o čom svedčí fakt, že ešte v roku 1946 prislúchalo na Slovensku k poľnohospodárstvu 52,0 %, v ČSR 20,4 % obyvateľstva. V štruktúre zárobkovo činných bolo v ČSR 40,43 %, na Slovensku 34,07 %. V celkovej počte obyvateľov pomáhajúci členovia rodín predstavovali v ČSR 7,1 % a na Slovensku 16,5 % a rodinní príslušníci bez vlastného povolania reprezentovali v ČSR 42,6 % a na Slovensku 46,6 %. Tieto údaje dokumentujú nízku pracovnú aktivitu slovenského obyvateľstva a zároveň aj značnú zafarbenosť rodín príslušníkmi bez vlastného zárobku.

Ak porovnáme štruktúru obyvateľstva z hľadiska národohospodárskych odvetví, táto zaostalosť Slovenska sa prejavovala aj v malom počte priemyselných robotníkov a vo vysokom podiele robotníkov pracujúcich v poľnohospodárstve. Na Slovensku v štruktúre robotníkov prislúchalo k poľnohospodárstvu 26,7 %, v ČSR 9,6 %.

Proces ekonomického zrovnoprávnenia Slovákov s vyspelejším českým národom sa začal s rekonštrukciou vojnou zničeného národného hospodárstva [vojnové škody na Slovensku boli vyčíslené na 114 miliárd korún]. Zároveň s odstraňovaním vojnových škôd sa realizovala aj prvá etapa socialistickej industrializácie Slovenska, hlavne premiestňovaním výrobných kapacít z českého pohraničia.

Veľký význam pre spriemyselnovanie Slovenska malo znárodnenie kľúčových odvetví národného hospodárstva a zavedenie plánovaného hospodárstva, čo umožňovalo vláde robotníckej triedy, najmä po februári 1948 zabezpečovať proporcionálny rozvoj celého československého národného hospodárstva. V procese industrializácie Slovenska významnú úlohu preto zohrávala materiálna a kádrová pomoc českej robotníckej triedy, čo sa pozitívne prejavilo už v prvých rokoch republiky. Do konca roku 1948 [koniec dvojročnice] vzrástla priemy-

selná výroba na Slovensku oproti roku 1937 (100 %) na 196 %, pričom ťažký priemysel vzrástol až na 229 %.

Aj v ďalších rokoch budovania socializmu v ČSSR bolo tempo spriemyselnovania rýchlejšie na Slovensku než v ČSR a malo za následok nielen dynamický rast priemyselnej výroby, ale aj jeho reštrukturalizáciu a vzrast zamestnanosti vo všetkých odvetviach národného hospodárstva okrem poľnohospodárstva. Spriemyselnovanie Slovenska sa prejavovalo v rozvoji progresívnych odvetví priemyslu — najmä hutníctva, strojárstva a chemického priemyslu, čím stratili na Slovensku v štruktúre priemyslu dominantné postavenie odvetvia spotrebného a potravinárskeho priemyslu.

Spriemyselnovanie Slovenska výrazne dokumentujú tieto údaje:

Dynamika výroby vybraných priemyselných odvetví)*

Priemysel 1948 = 100	1960	1970	1981
energetický	659	1782	3382
strojárenský a kovoobrábací	1011	2567	6945
chemický a gumársko osínkový	830	2434	6973
stavebných hmôt	616	1099	1909
drevospracujúci	320	390	1110
textilný	380	654	1504
potravín a pochtín	387	618	1048

*) štatistická ročenka 1982 : 64, 65.

Takúto dynamiku rozvoja priemyslu na Slovensku bolo možné uskutočniť iba v podmienkach ekonomickej sily celospoločenského socialistického vlastníctva základných prostriedkov a zásluhou vysokého stupňa spriemyselnenia západných častí republiky. Tieto skutočnosti umožňovali rozmiestňovať akumulčné zdroje tak, aby zabezpečovali optimálnu efektívnosť celoštátnej ekonomiky. Významnú úlohu v procese socialistickej industrializácie zohrávala aj všestranná pomoc Sovietskeho zväzu.

Výsledky industrializácie Slovenska možno dokumentovať aj výrobou niektorých priemyselných výrobkov. Od roku 1948 do roku 1981 sa zvýšila na Slovensku napríklad výroba

oceľ	z 83 tisíc ton na 4536 tisíc ton
cementu	z 517 tisíc ton na 4112 tisíc ton
lanových tkanín	
a metrového	
textilu	z 455 tisíc m na 16 489 tisíc m
tehál	z 257 mil. tehlových jednotiek na 790 mil. tehlových jednotiek

Takto by sme mohli uviesť i údaje o chemických, potravinových, strojárenských výrobkoch a ďalších, ktoré sú dôkazom nielen výrazného zvýšenia tradičnej výroby, ale najmä výroby výrobkov, ktoré boli výsledkom vybudovaných nových priemyselných odvetví.

Plánovité rozmiestňovanie výrobných kapacít smerovalo najmä do tých okresov, ktoré boli v minulosti najzaostalejšie, na území ktorých v čase zrodu novej republiky nebol žiaden priemyslový, ale ani väčší remeselnícky podnik (býv. okresy Veľké Kapušany, Stará Ľala, Stropkov, Spišská Stará Ves a ďalšie).

Za 40 rokov od vypuknutia Slovenského národného povstania sa z agrárneho Slovenska stala vyspelá priemyselná oblasť. Zásluhou hospodárskej politiky vlády robotníckej triedy vybudovali sa na Slovensku také priemyselné podniky, ako sú Východoslovenské železiarne v Košiciach, Chemko v Strážskom, Chemlon v Humennom, Duslo v Šali, Lodenice G. Steinera v Komárne, Niklová húť v Seredi, Závod SNP — Hlinikáreň v Žiari n/Hronom, Plastika v Nitre, Gumárne 1. mája v Púchove, Jas Bardejov, Slovnaft v Bratislave a desiatky ďalších, ktorých význam prekračuje nielen hranice Slovenska, ale aj republiky.

Prednostný rozvoj priemyslu na Slovensku umožnil neustále vyrovnávanie ekonomiky v oboch socialistických republikách. Ak roku 1937 sa Slovensko podieľalo iba 7,3 % na hrubej priemyselnej výrobe republiky, v roku 1980 sa tento podiel zvýšil na 28,7 %. Ak v roku 1948 vybavenosť pracovníka základnými výrobnými prostriedkami vo výrobnej sfére nedosahovala ani 50 % z vybavenosti v ČSR, v roku 1980 bol tento rozdiel iba 6 %.

Jedným z limitujúcich faktorov industrializácie Slovenska bola nedostatočná výroba elektrickej energie. Plánovaný priemysel, najmä hutnícky si vyžadoval urýchlene zabezpečiť zvýšenie výroby elektrickej energie, ktorej nedostatok pocíťovalo Slovensko už v priebehu prvej päťročnice. Túto situáciu riešil rozsiahly projekt výstavby elektrární — tepelných, vodných a neskôr sa začala na Slovensku budovať aj prvá atómová elektráreň v ČSSR. V roku 1948 výroba elektriny na Slovensku reprezentovala 837 mil. kWh, do roku 1981 sa táto zvýšila na 19 927 mil. kWh. V prepočte na obyvateľa vo výrobe elektrickej energie patríme v súčasnom období medzi štáty s najvyššou výrobou.

Popri budovaní materiálovo-výrobnej základne v priemysle sa začala formovať i socialistická poľnohospodárska veľkovýroba. Socializácia poľnohospodárstva bola vytýčená IX. zjazdom KSČ. V procese združštevňovania postupne odumierala zaostalá poľnohospodárska malovýroba, čím sa likvidovali i podmienky pre reprodukciu jej zaostalosti i reprodukciu kapitalistického vlastníctva.

Formovanie socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby malo osobitný význam pre slovenské poľnohospodárstvo, ktoré vstupovalo do novej republiky ako zaostalé máloproduktívne, s nízkou intenzitou výroby a nízkou produktivitou práce (naviac poznačené vojnovými udalosťami). Túto zaostalosť najlepšie dokumentujú známe údaje o jeho zaostávaní za českým poľnohospodárstvom. Uvediem iba tento príklad: podľa výpočtov buržoáznych agrárnych teoretikov (Reich, Stocký) hrubá poľnohospodárska výroba na 1 ha poľnohospodárskej pôdy bola v priemere rokov 1920—1938 v Čechách 6312 Kč, na Slovensku 4183 Kč. Na pracovníka sa v priemere vyrobilo r. 1936 v Čechách za 10 444 Kč, na Slovensku za 6306 Kč. Tieto údaje sú dokladom nízkej intenzity výroby na Slovensku, a to tak rastlinnej, ako i živočíšnej produkcie.

Zaostalosť slovenského poľnohospodárstva dokumentuje silná prevaha malých vlastníkov pôdy, ktorí pracovali s tradičnou výrobnou technikou a technológiou výroby. V roku 1946 bolo na Slovensku iba 1512 traktorov. Hlavnou energetickou silou bola energia zvierat a človeka. Pred socializáciou bolo na Slovensku 550 tisíc roľníkov — 80,5 % z nich vlastnilo pôdu do 10 ha.

Za účinnej všestrannej pomoci robotníckej triedy sa v r. 1949 začal uskutočňovať revolučný proces prechodu malovýroby na socialistickú veľkovýrobu. Do dedín prichádzali noví organizátori výroby, moderná technika i kvalifikovaní odborníci. Rodiacim sa, družstvám pomáhal štát dotáciami najmä na výstavbu hospodárskych budov, ale aj na platy odborníkov.

Postupne sa v päťdesiatych rokoch formovala socialistická poľnohospodárska veľkovýroba, reprezentovaná štátne socialistickým vlastníctvom pôdy, družstevnými podnikmi (JRD) a Strojnotraktorovými stanicami (STS), ktoré za

výhodných finančných podmienok obhospodarovali družstevné polia. To počiatočných problémoch sa konsolidácia družstevnej veľkovýroby prejavila v raste intenzity výroby a produktivity práce. Dokumentujú to výrobné výsledky, údaje o mechanizácii poľnohospodárskych prác, radikálne zníženie pracovných síl, výrazný rast kvalifikačnej úrovne poľnohospodárskych výrobcov a nakoniec i rast produktivity práce.

Túto skutočnosť možno dokumentovať rastom poľnohospodárskej výroby: oproti roku 1936 (100 %) do roku 1980 vzrástla hrubá poľnohospodárska výroba na 199,8 % a trhovú až na 464,2 %. Tento vzrast výroby sa uskutočnil napriek tomu, že počet pracovníkov za obdobie socializácie klesol takmer na tretinu. Pracovníkov nahradili moderné mechanizmy, nová technológia, chemizácia i biologizácia výrobných procesov výrazne zvýšili produktivitu práce — ak koncom prvej ČSR živil roľník 3 obyvateľov Slovenska, v súčasnom období je to bezmála 15. Tieto procesy zmenili aj sociálno-ekonomické a kultúrne postavenie pracovníka v poľnohospodárstve. Zmenil sa charakter i obsah ich prác a zmenilo sa ich materiálne i spoločenské postavenie.

Dynamický rozvoj slovenského poľnohospodárstva sa najvýraznejšie odrazil v zblížovaní výrobných, ekonomických a sociálnych výsledkov v ČSR a na Slovensku.

Rozhodujúce podmienky pre procesy tohto zblížovania úrovne hospodárenia zohrávala najmä investičná politika socialistického štátu. Ak vo vybavenosti základnými výrobnými prostriedkami bol medzi ČSR a SSR v poľnohospodárstve ešte v r. 1970 rozdiel 36,4 %, v roku 1980 bol rozdiel už len 16,6 %. V súčasnom období niet výraznejších rozdielov medzi republikami v mechanizácii poľnohospodárstva ani vo výsledkoch v rastlinnej výrobe — rozdielnosti sú spôsobené hlavne rozdielnou štruktúrou výroby. V intenzite živočíšnej výroby, najmä v chove hovädzieho dobytku, má prioritu ČSR, zatiaľ čo na Slovensku je rozšírenejší chov ošípaných. Vo výrobných ukazovateľoch, napriek väčšej dynamike výroby na Slovensku, zaostávala r. 1980 hodnota vyrobených produktov na 1 ha asi o 18 % najmä zásluhou vyššej intenzity živočíšnej výroby v ČSR.

Vybudovanie materiálno-výrobnej základne v priemysle a v poľnohospodárstve si vyžiadalo rýchlym tempom rozvíjať dopravu, sociálnu a kultúrnu infraštruktúru. Všetky tieto procesy vyvolali výrazné migračné a mobilitné pohyby ako dôsledok novej spoločenskej delby práce, novej odvetvovej štruktúry národného hospodárstva ako aj regionálneho rozmiestnenia výrobných kapacít.

Za 40 rokov sa Slovensko zo zaostalej agrárnej krajiny v novej československej republike vedenej Komunistickou stranou premenilo na vyspelú priemyselnú krajinu. Jej ekonomické postavenie najvýstižnejšie dokumentuje tvorba národného dôchodku — ak v roku 1948 podieľ Slovenska na tvorbe hrubého národného dôchodku bol 19,2 %, v roku 1980 vzrástol na 29,8 %.

Zmeny vo výrobnej sfére a v celej spoločenskej nadstavbe sa najvýraznejšie odrážajú v zmenách sociálno-triednej štruktúry, v odvetvovej a vzdelanostnej štruktúre obyvateľstva a v zblížovaní jednotlivých dimenzií sociálnej štruktúry v ČSR a na Slovensku.

Zmeny sociálno-triednej štruktúry sú výsledkom zmien v štruktúre materiálno-výrobnej základne v slovenskom národnom hospodárstve. V súčasnom období je vyrovnaná sociálno-triedna štruktúra v obidvoch socialistických republikách. Roku 1980 v štruktúre obyvateľov v obidvoch socialistických republikách bola početne najsilnejšia robotnícka trieda (v ČSR 57,5 %, v SSR 59,1 %). Družstevní roľníci mali väčšie zastúpenie v štruktúre obyvateľstva Slovenska (8,4 % — v ČSR 6,8 %), zatiaľ čo v ČSR bol väčší podiel zamestnancov než v SSR (34,0 % oproti 31,5 %) [Slovenská 1982].

Zbliženie sociálno-triednej štruktúry neznamená tendenciu k unifikácii jej sociálnych priereзов — najmä odvetvových, ktoré sú dôsledkom rozdielnej štruktúry výrobných, ale aj nevýrobných odvetví v národnom hospodárstve.

Socialistická industrializácia sa prejavila vo výrazných mobilných pohyboch, ktoré menili najmä vnútroodvetvovú, ako aj regionálnu štruktúru obyvateľstva. Tieto procesy boli najintenzívnejšie v prvých desaťročiach existencie republiky a boli na Slovensku charakterizované najmä výraznou likvidáciou všetkých foriem nezamestnanosti, aktivizáciou ženskej pracovnej sily, ako aj intenzívnym prechodom poľnohospodárskeho obyvateľstva do iných odvetví národného hospodárstva, a revolučne menili sociálny obraz tradičnej slovenskej dediny.

Revolučné zmeny nastali vo vzdelanostnej štruktúre. Moderný priemysel, rozvoj stavebníctva a dopravy, sformovanie socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby, ale aj výrazný rozvoj nevýrobných odvetví národného hospodárstva si vyžadovali nové, vysokokvalifikované kádre. To sa odrazilo v rýchлом tempe budovania výchovno-vzdelávacej sústavy, ale aj vo formovaní vedecko-výskumnej základne, ktoré pripravovali odborníkov pre dynamicky sa rozvíjajúce národné hospodárstvo a jeho riadiacu sféru. Ak v školskom roku 1946/47 boli na Slovensku 3 vysoké školy s 9669 poslucháčmi a so 177 pedagogickými pracovníkmi, tak v školskom roku 1980/81 na 42 fakultách študovalo 76 792 poslucháčov a počet pedagógov dosiahol takmer 7500.

Ešte výraznejšie výsledky sa dosiahli vo výchove odborníkov na stredných školách a na odborných učilištiach. A tak v roku 1978 pracovalo na Slovensku bezmála 150 tisíc vysokoškolákov, vyše 305 tisíc odborníkov s úplným stredným odborným vzdelaním a ďalšie státisíce kvalifikovaných robotníkov. V súčasnosti niet výraznejších rozdielov vo vzdelanostnej štruktúre medzi obidvoma socialistickými republikami.

Socialistická poľnohospodárska veľkovýroba mala významný vplyv na formovanie novej štruktúry pracovných síl. V tejto štruktúre rozhodujúci výrobný činiteľ — človek nadobúdala novú kvalifikáciu. V poľnohospodárskej výrobe univerzálneho roľníckeho výrobcu nahradili vysokokvalifikovaní odborníci, ale aj kvalifikovaní manuálni pracovníci. V súčasnom období viac než 50 % pracovníkov v poľnohospodárstve predstavujú kvalifikovaní pracovníci, čím sa ich kvalifikačná štruktúra približuje iným odvetviám národného hospodárstva.

S rozvojom deľby práce v poľnohospodárskej veľkovýrobe zmenila sa oproti minulosti aj odvetvová štruktúra poľnohospodárov. V poľnohospodárskych podnikoch sa vyprofilovala nová odvetvová štruktúra poľnohospodárov, v ktorej v rastlinnej a v živočíšnej prvovýrobe pracuje necelých 59 % pracovníkov a viac než 40 % sú pracovníci v službách, pridruženej výrobe a riadiaci pracovníci.

Oproti minulosti, kedy materiálne a sociálne postavenie roľníckych vlastníkov bolo dané veľkosťou majetku, v súčasnom období je toto v hlavnej miere determinované prácou a odmenou určenou množstvom a kvalitou vykonanej práce.

Rozhodujúcimi výrobcami poľnohospodárskej produkcie aj na Slovensku sa stali príslušníci dvoch tried — robotnícka trieda a družstevní roľníci. Individuálni vlastníci (nad 0,5 ha) obhospodarovali roku 1981 iba 2,8 % z celkovej poľnohospodárskej pôdy. Táto vlastnícka štruktúra je zároveň rozhodujúca pre budúcu reprodukciu pracovných síl v socialistickom poľnohospodárstve.

V minulosti obyvateľstvo agrárneho Slovenska bývalo prevažne v dedinských lokalitách (68,6 %), v ktorých bol aj hlavný zdroj pracovných síl pre rýchlo sa rozvíjajúci priemysel. Nové pracovné sily nachádzali prácu, ale nenachádzali dostatok bytov v novovybudovaných priemyselných centrách, a tak pre SSR sa stala typickou črtou migrácia z dedín za prácou do miest a priemysel-

ných centier. Umožňovala to nielen blízkosť obcí k mestám, ale aj rýchlo budovaná dopravná sieť (autobusová). V r. 1948 bolo na Slovensku 200 autobusových tratí, ktoré za rok prepravili 35 670 ľudí; v roku 1980 okrem železničnej dopravy prepravili autobusy na Slovensku vyše 867 miliónov ľudí, z nich prevažná väčšina každodenne migrovala z miesta bydliska na pracovisko a späť — potvrdzuje to fakt, že v roku 1980 viac než 65,5 % ekonomicky aktívnych obyvateľov pracovalo mimo svojho bydliska, pričom v štruktúre migrantov rozhodujúce miesto zaujíma kyvadlová migrácia.

Táto skutočnosť sa odrazila aj na revolučných zmenách spôsobu života obyvateľov obcí, ktoré v minulosti zaostávali za mestom v bývaní, v spotrebe a v celkovej kultúrnej úrovni. Napríklad v roku 1950 bolo zistené, že štvrtina domov na Slovensku mala vyše sto rokov a že z celkového počtu 650 000 domov bolo až 28 % z hlíny a 19 % z kameňa. Domy na dedinách boli malé, preľudnené — neraz sa v jednej miestnosti tiesnilo aj viac než 10 ľudí. Mnoho obcí v čase vzniku republiky nemalo zavedené elektrické vedenie. V dedinských domoch sa svietilo hlavne petrolejovými lampami. Podľa štatistiky v r. 1947 bolo na Slovensku elektrifikovaných 43,7 % obcí a iba v 63,9 % bytov bola zavedená elektrina [Štatistická príručka 1947 : 205, 206].

Migranti pracujúci v mestách a v priemyselných centrách prinášali do obcí nielen peniaze, ale aj nové nároky na bývanie i na nový spôsob života, a tak na dedinách sa začalo s nevídanou výstavbou moderných rodinných domov. Z celkového počtu rodinných domov na Slovensku bolo postavených po roku 1946 66,5 %.

Výstavba nových domov, rekonštrukcia bývalých poľnohospodárskych usadlostí vytvorili na dedinách také priaznivé bytové podmienky, že prevažná väčšina opýtaných obyvateľov stredného a staršieho veku nemá záujem o presťahovanie sa do miesta zamestnania, čím sa vo veľkej miere fixuje existencia migrantov na slovenských dedinách.

Niet pochybností, že najrevolučnejšie zmeny v období budovania socialistickej spoločnosti sa udiali práve na slovenskej dedine. Vo vidieckych lokalitách (do 2000 obyvateľov) v čase vzniku novej republiky žilo 55,9 % obyvateľov Slovenska, z nich 54,4 % žilo z poľnohospodárskej výroby.

Socializácia poľnohospodárstva a industrializácia Slovenska revolučne menili nielen regionálne rozloženie obyvateľstva, ale aj sociálny obraz vidieckeho obyvateľstva. Do roku 1970 klesol podiel vidieckeho obyvateľstva na 42,6 % a do roku 1980 až na 33,2 %. (Tento pokles obyvateľov v lokalitách do 2000 bol zapríčinený hlavne rastom veľkosti obcí, ich zlučovaním, a tým nastal aj presun menších lokalít do skupín nad 2000 obyvateľov.) V tomto procese sa menila i sociálno-triedna tvár dedín — klesol počet obyvateľov činných v poľnohospodárstve na 25,7 % (v roku 1980) a narastali počty robotníkov a zamestnancov žijúcich na vidieku a pracujúcich v priemyselných a mestských lokalitách. Táto skutočnosť sa prejavila už v spomínaných migračných pohyboch. V roku 1961 odchádzalo z obcí za prácou 46,7 % a v roku 1980 už 71,3 %.

Ekonomická aktivita vidieckeho obyvateľstva v iných lokalitách, než bývajú, mala revolučný dopad na zmeny sociálno-triednej, odvetvovej a vzdelanostnej štruktúry obcí, ktoré stratili svoj poľnohospodársky charakter, ale zároveň aj na bývalú izolovanosť a ekonomickú zaostalosť. Migrujúce obyvateľstvo prinieslo do obcí nové myšlienky i nové prvky do spôsobu života, ktoré sa transformovali do pôvodných podmienok života dediny a vznikol tak osobitný typ „vidieckeho obyvateľstva“. Jeho charakteristickou črtou je skutočnosť, že rozhodujúce materiálne podmienky života zabezpečuje rodina práca v meste, resp. v priemyselných centrách, ktorý fakt určuje aj sociálny status nielen migrantov, ale aj ich rodinných príslušníkov. Spôsob života migrantov na dedine cha-

rakterizuje skutočnosť, že po návrate z práce trávia svoj mimopracovný čas v aktivitách charakteristických pre život dedinských lokalít. S týmto typom vidieckeho obyvateľa bude potrebné počítať aj v budúcnosti.

Záverom tohto príspevku chcel by som zdôrazniť, že vzájomné vzťahy českého a slovenského národa, tak ako boli vytýčené v programe Slovenského národného povstania, sú charakterizované bratskou vzájomnou spoluprácou zameranou na rozvoj a politickú pevnosť Československej socialistickej republiky.

Táto spolupráca, ktorá bola motivovaná výstavbou komunistickej spoločnosti, sa prejavovala v mnohostranných vzťahoch obidvoch bratských národov — Čechov a Slovákov. V tomto procese aktívnu úlohu zohrávali i Slováci, ktorí už čoskoro po oslobodení republiky odchádzali pracovať do pohraničia, rozširovali rady robotníkov v českých priemyselných podnikoch, v baniach a pri výstavbe významných priemyselných podnikov i hlavného mesta našej republiky.

Pomoc českej robotníckej triedy i inteligencie bola rozhodujúca v rozvoji slovenského národného hospodárstva. Môžeme preto jednoznačne konštatovať, že bola to vláda robotníckej triedy vedená KSČ, ktorá vychádzala zo stanoviska, že národnú rovnoprávnosť možno zabezpečiť ekonomickými vyrovnaniami obidvoch častí republiky. Za necelých štyridsať rokov sa z ekonomicky zaostalejšieho Slovenska stala priemyselne vyspelá krajina, ako neoddeliteľná súčasť Československej socialistickej republiky. Táto revolučná zmena sa mohla dosiahnuť . po prvé, preto, že socialistické spoločenské zriadenie otvorilo nebývalé možnosti na tvorivý rozvoj činnosti najširších vrstiev ľudu; ľud zbavený vykorisťovania preukazuje pracovné hrdinstvo, včleňuje svoje nadanie a energiu do spoločného diela ... po druhé, preto, že na čele budovateľského úsilia mali ľudové masы vynikajúceho politického vodcu, Komunistickú stranu Československa ... po tretie, preto, že v celom období socialistickej výstavby sa rozvoj Slovenska mohol opierať o bratskú pomoc českej robotníckej triedy i českej inteligencie, v súlade s politickou líniou Komunistickej strany Československa, na postupné vyrovnávanie rozdielov medzi úrovňou Slovenska a úrovňou českých krajov; po štvrté, preto, že i socialistická výstavba na Slovensku — tak ako výstavba v celej našej vlasti — prebiehala v nerozbořnom priateľstve a za účinnej a nezištnej pomoci Sovietskeho zväzu, výstavba materiáľno-technickej základne na Slovensku. jej dnešná úroveň, rovnako ako nebývalý rozvoj vedy i techniky a kultúry, sú bez tejto pomoci jednoducho nemysliteľné“ [Socialistické 1978 : 299, 300].

Literatúra

Archív Ústavu dejín KSS, leták 2777/533.

Cambel, S.: *SNP a jeho sociáľno-ekonomický program*. Nová mysl 1969, č. 8.

Cesta ke květnu I-1, Praha 1965.

Gottwald, K.: 1949—50. Praha, Svoboda 1951.

Husák, G.: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, Pravda 1974.

Košický vládný program. Praha, Svoboda 1974.

Slovenská štatistika, skupina A. — Základné ukazovatele z definitívnych výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov. Bratislava, ŠSÚ 1982.

Socialistické Slovensko. Bratislava, Pravda 1978.

Štatistická príručka Slovenska. Bratislava, SPŠÚ 1947.

Štatistická ročenka Československej socialistickej republiky. Praha, FSÚ 1982.

Резюме

В. Баух: Реализация социально-экономической программы Словацкого национального восстания в политике КПЧ

В статье вкратце характеризуется жизнь широких слоев словацкого народа в период после 1939 года и с момента, когда вспыхнуло восстание, вплоть до наших дней.

Условия жизни в период существования так называемого «глинковского государства» послужили важнейшей причиной обострения недовольства среди словацкого народа. Глинковцы не выполняли обещаний, данных ими на выборах с целью привлечения на свою сторону наибольшего числа избирателей. Экономикой руководила военщина. Словакию хищнически грабила не только фашистская Германия; широкие слои народа эксплуатировала и грабила сформировавшаяся глинковская буржуазия. Нарастало недовольство, проявлявшееся в саботажах, в дезертировании словацких солдат на восточном фронте и в формировании групп сопротивления. Во главе антиглинковских выступлений стояли представители нелегальной Коммунистической партии, постепенно готовившие словацкий народ к восстанию.

В августе 1944 года словацкий народ с оружием в руках восстал против диктатуры глинковцев и против фашистской Германии. Словацкое национальное восстание стало важным военно-политическим и социально-экономическим переломным моментом в истории словацкого народа. Значение этого события подчеркивается в Декларации Словацкого национального совета, в которой словацкий народ высказался «за братское сосуществование с чешским народом в рамках Чехословацкой республики» и за новое социально-экономическое положение широких слоев народа, в особенности рабочих и крестьян. Правительство, в состав которого вошли рабочие и которое возглавила КПЧ, создало условия для новой жизни. Оно ликвидировало эксплуатацию рабочих, передало землю безземельным и малоземельным крестьянам и устранило доставшуюся в наследство от прошлого социальную и национальную несправедливость. Одной из форм несправедливости была экономическая отсталость Словакии. В послевоенные годы Словакия превратилась в промышленно развитый регион страны, в котором установлено экономическое, социальное и национальное равноправие обоих народов — чехов и словаков. Это подтверждается показателями, характеризующими производство, экономику и уровень жизни самых широких слоев населения Словацкой Социалистической Республики.

Summary

V. Bauch: Realization of the Socio-economic Programme of the Slovak National Uprising in the Policy of the Communist Party of Czechoslovakia

The paper presents a brief outline of the life of broad strata of the Slovak nation in the epoch following the year 1939, and from the outbreak of the uprising until our time.

The living conditions in the era of the People's Party State became the decisive cause of discontent of the Slovak nation. This Party failed to fulfil the promises which had helped it to gain the votes of the electorate in the past. The military control of economy not only made it possible for Hitler's Germany to plunder Slovakia but also enabled the consolidated People's Party bourgeoisie to exploit and rob broad national masses. This was the cause of ever-growing discontent which manifested itself in sabotage, in desertions of Slovak soldiers on the eastern front, and in the formation of groups struggling for independence. At the head of this activity directed against the People's Party there were members of the illegal Communist Party who were gradually preparing the Slovak nation for the uprising.

In August 1944, the Slovak nation was up in arms against the dictatorship of the People's Party and against fascist Germany. The Slovak national uprising became not only an important military-political but also a socio-economic dividing line in the history of the Slovak nation. This meaning is documented in the Declaration of the Slovak National Council in which the Slovak nation avowed its willingness to a „brotherly coexistence with the Czech nation in the Czechoslovak Republic“, and simultaneously called for a new social and economic position of broad national strata — particularly of workers and farmers.

The working-class government headed by the Communist Party of Czechoslovakia created conditions for a new life. It abolished the exploitation of workers, handed over the soil to landless persons and to small farmers, and wiped out social and national wrongs committed in the past. One of these was also the economic backwardness of Slovakia which has since developed into an advanced industrial region of the new republic where both the nations, Czechs and Slovaks, have been given equal economic, social and national rights. Data about production, economic indicators and the attained living standard supply ample evidence to support this fact.

V současné etapě socialistického rozvoje sovětské společnosti jsou otázky formování hluboce ideové a vysoce mravní osobnosti mimořádně aktuální. Složitost ekonomických a výrobních úkolů, vzrůstající objem společenského bohatství, změna obsahu a podmínek práce, pokračující demokratizace společenských vztahů, procesy migrace, urbanizace a mnoho dalších procesů, celý souhrn základních dynamických změn probíhajících v socialistické společnosti, která vstoupila do období své zralosti, a též zvláštnosti historické etapy, již lidstvo prožívá, kladou nové, vyšší požadavky na morální kvality člověka, na jeho mravní spolehlivost [Materialy 1983]. V marxistické literatuře je dostatečně podrobně analyzována řada zákonitostí a zvláštností rozvinuté socialistické společnosti. Poměrně zevrubně jsou zkoumány i mnohé mravní kvality současné osobnosti. Aktuální a naléhavou potřebou však je zkoumání těchto dvou problémových okruhů v jejich souhrnu, komplexně, jako by byly vzájemně „navrstveny“ na sebe. Vedoucím metodologickým principem je přitom jednota sociologického přístupu, etického přístupu a teorie vědeckého komunismu spjatých s analýzou mravního rozvoje osobnosti v podmínkách zralého socialismu. Takovým způsobem lze podle našeho názoru ve styčných oblastech těchto vědeckých disciplín nejefektivněji odkrýt zákonitosti, závislosti, specifiku vazeb mezi sociálně ekonomickým společensko-politickým a duchovním rozvojem socialistické společnosti a procesem formování světonázorových principů a kvalit duchovního světa členů této společnosti. Praxe naléhavě vyžaduje získávat nové poznatky v oblasti morálky zralého socialismu, a to nejen poznatky obecně filozofického rázu, ale též poznatky konkrétněji specializované. Zvláštní význam dnes v této souvislosti získává sociologie morálky.

I.

Termín „sociologie morálky (mravnosti)“ se poprvé, jak je známo, vyskytuje v pracích E. Durkheima a jeho následovníků. E. Durkheim vycházel z předpokladu, že morálku tvoří kolektivní představy, které jsou násilně vnucovány lidskému vědomí společenským prostředím. Proto je podle jeho názoru při studiu vzájemných vazeb v systému „společnost-mravnost“ nutné pojímat mravnost jen jako praxi, jako jakousi „morální komunikaci“. Sociologii morálky ztotožňoval E. Durkheim s tím, co nazýval „fyzikou mravů“, tj. vybízel k tomu, aby se mravnost studovala tímtéž způsobem jako přírodní jevy. Je třeba poznamenat, že E. Durkheim považoval za nutné, aby sociologie morálky zkoumala nejen „pozorované odchylky od sankcionovaných mravních pravidel“, ale též speciální statistické údaje. Podobná analýza podle jeho mínění dovoluje měřit za prvé autoritu, kterou daná pravidla mají, za druhé faktory, které ovlivňují zvýšení nebo pokles této autority. Zavedení momentu měření do morálních jevů přispívá podle Durkheima ke stanovení objektivních kritérií pro hodnocení mravnosti [Leçons 1950 : 5]. Následovník E. Durkheima, L. Lévy-Bruhl napsal, že úkolem vědy o morálce je určení toho, jakým způsobem se komplex mravních představ, povinností a zákazů zformoval v závislosti na ostatních spole-

čenských jevech. Základní metodu takové analýzy představují podle jeho tvrzení srovnávací výzkumy starých a nových morálních systémů. Údaje získané při výzkumech dokumentují měnitelnost morálky a podle Lévy-Bruhlova mínění pomáhají skoncovat s koncepcí „přirozeného“, „naturálního“ původu morálky.

Bez ohledu na jednotlivá důležitá pozorování a postřehy nevymezila Durheimova škola nějakou zřetelně zformulovanou a systematizovanou problematiku sociologie morálky ani její specifiku jako zvláštní vědecké disciplíny.

Speciální práci věnovanou sociologii morálky vydala polská etička M. Ossowská (*Sociologie morálky. Náčrt problémů*). Zvláštností této práce je, že se v ní v nerozčleněné podobě zkoumají jak otázky, které se podle našeho názoru bezvýhradně vztahují k předmětu „sociologie morálky“, tak problémy, které se k němu vztahují jen velmi podmíněně či vůbec ne a jsou tradičně předmětem studia etiky. V první části knihy M. Ossowské se pojednává o faktorech určujících morálku společenských skupin, mezi něž patří vliv přírodního prostředí, faktory biologické, demografické, politické a sociální. Jsou zde rovněž probírány otázky vlivu morálky na ekonomický život, vztahu světového názoru a morálky aj. Druhá část analyzuje „čistě“ etické otázky: vznik morálních norem a jejich vývoj, typologii morálky atd. Ve třetí části se rovněž zkoumají čistě etické problémy související s různými přístupy k určení podstaty morálky a jejího pojmu [Ossowska 1983]. Celkově zajímavá práce M. Ossowské tak nakonec není zaměřena na vlastní předmět „sociologie morálky“, ale předkládá problémové studie k etickým otázkám, do nichž zahrnuje jednotlivé prvky tohoto předmětu. Proto nenajdeme v knize ani pokus zkoumat samotný pojem „sociologie morálky“; autorka se omezuje na poznámku, že ji považuje „pouze za jednu část teoretických úvah o mravnosti“ [Ossowska 1983 : 10].

Zajímavé pokusy o vymezení předmětu sociologie morálky provádějí bulharští badatelé, zvláště Ž. Ošavkov, který se domnívá, že sociologii etiky lze vydělit jako zvláštní disciplínu v rámci struktury sociologie. Sociologie etiky podle jeho názoru zkoumá základní zákonitosti vzájemných vztahů mezi morálkou na jedné straně a právem, politikou, uměním, náboženstvím a společenským řízením na druhé straně [Ošavkov 1971 : 22]. K. Nešev, jenž se speciálně zabývá některými otázkami vztahujícími se k předmětu a struktuře sociologie morálky, dochází ve statí *Sociologické dimenze morálky* k závěru, že tato věda musí „studovat různé úrovně projevu a fungování morální nutnosti jako odrazu sociální nutnosti“ [Nešev 1978 : 32]. Jedním z úkolů sociologie morálky je podle jeho názoru odhalit složitou sociální podmíněnost chování osobnosti a sociálních skupin. K. Nešev vymezuje sociologii morálky jako specializované vědění o morálních jevech z hlediska jejich podmíněnosti sociální strukturou a sociálními rozpory [Nešev 1978 : 95].

V sovětské vědecké literatuře jsme nenašli žádnou práci věnovanou výhradně sociologii morálky a předmětu jejího zkoumání. Vyskytují se o ní jen ojedinělé zmínky. O. Drobnickij například konstatuje, že se „diskutuje také o otázce vydělení sociologie morálky z etiky jako oblasti, která se zabývá konkrétním studiem procesů formování mravů a morálních představ v různých sférách života a v malých skupinách socialistické společnosti“ [Drobnickij 1977 : 6–7], ale dále se k této otázce nevyjadřuje. Jestliže vyjdeme z logiky, které se při analýze otázek řízení mravních procesů přidružují V. Gašin a J. Sogomonov, vidíme, že sociologie morálky řadí výzkumy zaměřené na poznání faktických stavů mravního vědomí a s ním souvisejících vztahů, na studium reálných tendencí jejich vývoje, na „zvažování“ všech faktorů působících na dané tendence, na pohyb morálního systému celku [Ganžin—Sogomonov 1980 : 11].

Podle nejvýznamnější československé teoretičky v oblasti etiky Jiřiny Popelové je etika věda, jejímž předmětem jsou mravní vztahy jako jedna složka (aspekt, stránka) společenských vztahů, jejich specifičnost, zákonitost jejich vzniku a vývoje, jejich současný stav a další vývojová tendence. Na základě poznání těchto zákonitostí usiluje etika o plánovitě ovlivňování mravních vztahů vzhledem k cílům socialistické (resp. komunistické) společnosti [Popelová 1962 : 291].

Obsah mravních vztahů vymezuje J. Popelová takto:

„A. Mravní jednání, chování, zvyky jednotlivců nebo kolektivů, dále společenská zařízení, instituce, opatření, v nichž se mravní vztahy společnosti realizují. To je objektivní stránka mravních vztahů.

B. Mravní vědomí, mravní citění, mravní přesvědčení, mravní vztahy, mravní kvality povahové. To je subjektivní, psychická stránka mravních vztahů.

C. Mravní cíle, mravní ideje, kodexy hodnot a norem. To je ideová, teoretická stránka mravních vztahů“ [Popelová 1962 : 291—292].

Jak je vidět i z krátkosti přehledu [dané nedostatkem literatury k této otázce], obsah pojmu „sociologie morálky“ je velmi rozmanitý. Hranice určující základní předmět výzkumu této vědecké disciplíny jsou neurčitě, není stanoveno její místo v obecné struktuře společenských věd. V sovětských sociologických a etických pracích dosud neexistuje tradice používání tohoto termínu. Aniž bychom si činili nárok na plné a definitivní řešení těchto otázek, pokusíme se zformulovat naše představy o podstatě sociologie morálky, o jejím předmětu a specifice.

Sociologie morálky je speciální sociologická disciplína. Jako každá jiná oborová sociologie představuje „hraniční“ vědu na styku konkrétní společenské teorie (v daném případě etiky) a sociologie.

Etika jako filozofická věda analyzuje povahu mravní činnosti, morálních vztahů, morálního vědomí, jejich strukturu, pojmový aparát, zkoumá podstatu morálních hodnot, norem, logiku morálního jazyka atd. (V tomto smyslu vystupuje morální v etice jako určitá „absolutní hodnota“). Sociologie morálky se opírá o dané etické poznání morálního a do centra své pozornosti klade studium souvislosti morálky jak s celkovým systémem společenských vztahů, tak s jeho jednotlivými složkami. V nejužším smyslu je předmětem sociologie morálky souhrn přímých a zpětných souvislostí v systému „společnost-morálka“. V rozvinutější podobě struktura sociologie morálky podle našeho názoru zahrnuje následující části:

1. Studium toho, jak určité konkrétní sociální podmínky ovlivňují: a) „výrobu“ a b) fungování složek určitého morálního systému (právě proto, že v sociologii morálky musí vždy jít o konkrétně historické morální systémy, je možná správnější používat pojmu „sociologie komunistické morálky“).

2. Studium toho, jak určité morální systémy (především v procesu svého vývoje) ovlivňují existující společenské vztahy.

3. Studium sociologických zákonitostí vzájemného působení mezi morálkou a jinými formami sociální regulace chování lidí.

4. Studium (a) mravních aspektů mechanismů a forem socializace člověka (mravní socializace). Studium (b) „konečných“ výsledků takové socializace, tj. určité existující úrovně morálnosti osobnosti.

5. Studium specifiky morálnosti jednotlivých sociálně demografických skupin společnosti (dělníků, mládeže, studentů, inženýrů, žen atd.).

6. Studium specifiky fungování morálky (a) v konkrétních sociálních institucích (rodina, armáda, pracovní kolektiv atd.); (b) u pracujících jednotlivých

profesí (morálka lékaře, pedagoga atd.) a (c) v jednotlivých sférách životní činnosti společnosti (morální aspekty práce, způsobu života aj.).

7. Studium různých druhů morálky podmíněných sociálně skupinovými vztahy k určitým hodnotám a statkům (spotřebitelská morálka, měšťácká morálka, morálka deviantního chování aj.).

Takové chápání předmětu sociologie morálky opět předpokládá řešení řady podstatných metodologických problémů.

Jde především o otázku, jaké složky mravnosti studuje sociologie morálky. Někteří sociologové (M. Lukič, Ž. Ošavkov, M. Jarošínská, částečně E. Durkheim aj.) se domnívají, že předmětem výzkumu této vědy jsou vzájemné závislosti systému „společnost — mravní praxe (chování)“. Z předmětu analýzy sociologie morálky vylučují morální vědomí a vysvětlují to tím, že morální vědomí nelze popsat přesnými metodami, přičemž sociologie morálky je podle jejich mínění ryze empirická vědecká disciplína. Jiní autoři (V. Višněvskij, Ž. Gurvič, C. Kvasov, M. Ossowská, A. Charčev) tvrdí, že sociologie morálky musí zkoumat jak mravní praxi, tak morální vědomí.

S takovým stanoviskem souhlasíme a domníváme se, že v základních částech předmětu sociologie morálky, které jsme uvedli, jsou „skryty“ (zkoumány) všechny složky obecného systému morálky: mravní vztahy, mravní aspekty chování, morální city a morální vědomí.

Jiná zvláštnost sociologie morálky spočívá v tom, že je „styčnou“, „hraniční“ vědou nejen ve vztahu k etice a obecně aplikované sociologii. V důsledku specifiky samotného fenoménu morálky, a především celé všeobecnosti jejích projevů, se sociologie morálky prolíná s řadou speciálních sociologických disciplín: se sociologií práce, rodiny, práva, města atd. Ty aspekty těchto věd, v nichž se odrážejí vztahy mezi lidmi v daných společenských sférách a jevech, tvoří předmět výzkumu sociologie morálky. Jestliže vůbec všechny oborové sociologické teorie jsou vzájemně těsně spjaté, pak pro sociologii morálky získává toto spojení kvalitativně zvláštní význam: sociologie morálky nemůže existovat vně (bez) těchto vědeckých výzkumů. Dialektika zde má takovou podobu, že sociologie morálky se neomezuje na mravní aspekty speciálních sociologických disciplín (ani v jejich souhrnu), ale představuje samostatnou kvalitativně určenou sociologickou vědu, přičemž do sebe současně tyto aspekty pojímá.

Předmět sociologie morálky není dále možné upřesnit bez určení jeho vztahu k otázce teoretické a aplikované stránky etiky.

V. Bakštanovskij správně zdůrazňuje, že pojem „aplikovaná etika“ necharakterizuje jen zvláštní aspekt etické vědy, její praktickou funkci, ale označuje speciálně propracovanou vědeckou disciplínu ve struktuře etické vědy, která tvoří osobitý most od teorie k morální praxi. Relativní samostatnost aplikované etiky spočívá v tom, že transformuje teze a závěry základních etických výzkumů v aplikované (prakticky nové) poznatky, nezbytné (přízpůsobené) pro praxi řízení procesů mravního života (poznatky o mechanismech, principech, prostředcích cílevědomé přeměny reálné morálky a zvyšování efektivnosti mravní výchovy). Místo aplikované etiky v obecném systému etiky (metaetika, normativní etika aj.) je určováno právě stupněm její blízkosti praxi, možností bezprostřední aplikace jejích poznatků v procesu regulace, přeměny mravního vědomí a chování lidí, mravních vztahů. Tato imanentní vlastnost odlišuje aplikovanou etiku nejen od jiných oblastí etického vědění, ale i od sociologie morálky.

Jinými slovy, rozdíl mezi sociologií morálky a aplikovanou etikou je velmi relativní. Jejich jednotu je podmíněna především principiální jednotou předmětu jejich analýzy. V obojím případě je středem pozornosti reálné fungování mo-

rálky ve společnosti. Blízkost sociologie morálky a aplikované etiky je dána i tím, že obě přetvářejí, přizpůsobují základní poznatky potřebám „technologické“ analýzy morální praxe a morálního vědomí, vypracovávají teoretická zdůvodnění nutného a možného praktického působení na reálnou morálku. Z tohoto hlediska představují obě tyto vědecké disciplíny teorie střední úrovně.

Přes svou blízkost však podle našeho názoru nejsou sociologie morálky a aplikovaná etika vzájemně totožné. Můžeme je rozlišit podle zvláštností jejich zaměření při analýze předmětu, který je jim společný. Pro sociologii morálky jako sociologickou vědu je hlavní zkoumání systému sociálních souvislostí a závislostí morálky, její studium jako části celku. Jestliže přitom etika vystupuje ve vztahu k sociologii morálky jako její metateorie, pak sociologie morálky je bezprostředním empirickým základem etiky. Při analýze předmětu sociologie morálky se projevují její aplikované funkce, schopnost spojovat etické poznatky s procesem zdokonalování morální praxe a zvyšování účinnosti mravní výchovy.

U aplikované etiky tvoří tyto procesy vlastní hodnotu jejího výzkumu, její hlavní cíl. Aplikovaná etika je etická věda, jejímž základním úkolem je zdůvodnění a rozpracování (teoretické i praktické) metod přeměny, zdokonalování existující morálky. Znovu opakujeme, že tyto dva přístupy k analýze morálního faktoru jsou nakonec vzájemně těsně spjaty: abychom mohli efektivně působit na morální praxi a morální vědomí, je nutné znát jejich sociální podmíněnost, determinanty, jejich faktický stav, vývojové tendence atd. — vše to, co mohou poskytnout výzkumy v oblasti sociologie morálky.

II.

Nejdůležitější otázkou konkrétního sociálního výzkumu morálních jevů je stanovení objektu daného výzkumu. I když se této otázky dotýká jen velmi malý počet prací, zformovala se v nich již různá hlediska.

G. Kvasov se domnívá, že sociologická věda je s to efektivně zkoumat morální hodnoty jako prvek společenského vědomí i jako životně důležitý faktor individuálního a skupinového chování (hodnotové orientace subjektu sociálních akcí, úloha těchto orientací v jeho životní činnosti atd.). Kromě toho je podle jeho názoru úkolem konkrétní sociologie studovat různé stránky morálního života společnosti, mravní vztahy ve společnosti, sociálně psychologický mechanismus fungování morálního vědomí [Kvasov 1972 : 102].

Podle názoru V. Kobljakova může sociologie svými metodami zachytit proces a úroveň toho, jak si osobnost osvojuje sociální funkce, práva a povinnosti vyplývající ze společenských vztahů. Může též studovat stav sociální zabezpečení morálních hodnot a morálních požadavků kladených na osobnost a popisovat sociální formy jejího chování. Před „jejím pohledem však zůstanou skryty motivy a vnitřní stav osobnosti“ [Kobljakov : 63—64]. A poněvadž podstata mravní socializace spočívá právě v přeměně společenských morálních požadavků a hodnot v osobnostní přesvědčení, hodnoty a motivy, jimiž se člověk řídí ve svém chování, není sociologie metodami empirické analýzy schopna zkoumat nejpodstatnější momenty morálnosti osobnosti. Adekvátního chápání procesu mravního rozvoje osobnosti je podle mínění V. Kobljakova schopna pouze etika.

Již jsme napsali, že O. Drobnickij považoval za možné zkoumat v rámci sociologie morálky konkrétní proces formování mravů a morálních představ v jednotlivých sférách života a v malých skupinách společnosti. Popíral však, že by sociologie mohla poznávat mravní aspekty chování lidí, jejich hodnotové orientace a vůbec většinu ve vlastním smyslu morálních jevů. „Okolnosti“ —

napsal Drobnickij — „spojené se zvláštnostmi morálních jevů vylučují možnost empirické definice [prostřednictvím uvedení a výčtu faktů]“ [Drobnickij 1974 : 232]. Takovou okolností je podle O. Drobnického především to, že u morálky nenacházíme formy její „samostatné“, zvláštní existence. „Morální jev jako takový je jen stránkou, aspektem složitě a mnohostranně skutečnosti, zvláštní rovinou každého empiricky nerozčleněného faktu [Drobnickij 1974 : 377]. Etika, jak se domnívá O. Drobnickij, není schopna verifikovat své hodnotové koncepty empiricky, jelikož nejde o operacionální pojmy. Proto také nemůže být předmětem konkrétního sociologického výzkumu. „Určení mravnosti (v jakýchkoli situacích — pozn. V. S.) předpokládá dost vysoký stupeň abstrakce, *teoretického* postižení těch fenoménů, s nimiž se setkáváme „v životě““ [Drobnickij 1974 : 232]. Proto je k němu možné přistoupit jen v teoretické rovině. Jelikož „nesamostatnost“ morálky, ryze subjektivní forma její existence a její neinstitucionálnost jsou základní překážkou empirické analýzy, musíme se u této otázky zastavit.

Není pochyby, že pro morálku jsou příznačné zvláštní, jen jí vlastní obtíže, znesnadňující empirický výzkum. Považujeme-li ji za oblast společenského vědomí, jsou možnosti její empirické analýzy zvlášť problematické. Jiné sféry vědomí se projevují a odrážejí v konkrétní předmětné činnosti. Politická ideologie se odráží v činnosti politických stran, v politických manifestech a dokumentech. Právní vědomí se odráží v zákonodárných aktech a ve speciálních institucích. Umění se odráží v umělecké činnosti, věda ve vědecké atd. Při analýze takové činnosti, konkrétních dokumentů, aktů, uměleckých děl atd. můžeme do určitého stupně *bezprostředně* pozorovat a dokumentárně studovat zaměření, obsah odpovídajících sfér vědomí různých skupin lidí. U morálky to není možné. Podle našeho názoru neexistuje speciální „čistě morální“ činnost. Existuje pouze mravní stránka, aspekt či rovina politické, vědecké či pracovní činnosti, vojenského hrdinství či vztahu k přírodě, výchovy dětí či trávení volného času... Což však z toho, že morálka není oddělena od jiných sfér vědomí a od konkrétnosti činnosti, že ji nemůžeme *bezprostředně* pozorovat v „čisté podobě“, jinými slovy z toho, že není smyslově postižitelná, vyplývá závěr, že není možná její empirická analýza?

„Bylo někdy možno si pomyslit, že filozofie upře inteligibilním podstatám pravdivost proto, že postrádají prostorovou a časovou látku smyslovosti?“ ptal se Hegel. V. I. Lenin při objasňování této rétorické otázky ve *Filozofických sešitech* poznamenává, že jevy vyjadřované kategoriemi, které „postrádají... látku smyslovosti“, mohou být pravdivější a poznatelnější než konkrétně pozorované jevy [Lenin 1960 : 174].

Samo zařazení jevu do sféry subjektivního nemůže bránit jeho empirické analýze, tím spíše, že mnoho morálních jevů vůbec vystupuje v osobitě specifické formě objektivního.

Víme, že společenská morálka je ve vztahu k individuální mravnosti nadsubjektivním jevem, protože vystupuje vůči individuu v podobě objektivních společenských požadavků, hodnot, orientačních systémů a vzorů chování. V tomto smyslu lze například mluvit o objektivním charakteru mravní atmosféry či veřejného mínění ve sféře morálky jako o velmi důležitých formách projevu žádoucí morálky. Tyto projevy jsou již dostatečně dlouho a úspěšně zachycovány různými empirickými výzkumy. Patří mezi ně obsahová analýza prostředků masových komunikací; studium dopisů pracujících státním, hospodářským organizacím, novinám, televizi, rozhlasu, reprezentativní ankety (především mezi členy pracovních kolektivů); analýza materiálů z diskusí, konferencí na etická témata. Takové empirické výzkumy zachycují relativně stálé, masové, vzhledem k individuu objektivní formy a stránky žádoucí morálky.

Díky tomu vzniká možnost do určitého stupně řídit proces utváření a orientace mravního ovzduší, veřejného mínění — těchto vnějších regulátorů chování lidí.

Je třeba rovněž poznamenat, že „nemateriálnost“ morálky, její neinstitutcionální charakter nelze chápat jako její absolutní vlastnost, a tím méně z toho (jak činí někteří etikové) vyvozovat její podstatu. „Historicky, v závislosti na různých společenských podmínkách, požadavky morálky někdy byly, někdy nebyly podporovány působením sociálních institucí. A morálka vůbec nepřestala být morálkou v důsledku toho, že byla přímo udržována silou institucionálních sankcí“ [Titarenko 1974:10—11]. Hranice mezi oběma způsoby regulace (institutcionálním a neinstitutcionálním) jsou velmi pohyblivé a leckdy splývají. Řada vztahů socialistického soužití, dříve regulovaných psanými zákony a instrukcemi, začíná postupně podléhat morální regulaci. Na druhé straně se objevují nové, velmi osobité formy institucionalizace morálky. Soudružské, společenské soudy, společenské výbory, kodexy cti, schvalované na schůzích, aj. — to vše nejsou formální instituce. Mají jakoby poloinstitutcionální charakter, a co je nejdůležitější, mezi jejich funkce patří možnost předkládat formální požadavky, používat sankcí ve vztahu k morálním faktům a jevům. Je pochopitelné, že podobné formy regulace ve sféře morálky je možné poměrně snadno empiricky analyzovat.

Jiným důvodem, jež uvádějí někteří etikové popírající možnost empirické analýzy morálky, je neoddělitelnost morálky od ostatních stránek, forem vědomí a sociální praxe. Tato neoddělitelnost části od ostatních částí a od celku ovšem neznamena, že daná část nemůže být zkoumána jako relativně samostatný fenomén. „Není sporu o tom“ — píše A. Uledov — „že morální vztahy pronikají všemi sférami společenského života, že vznikají všude, kde se stýkají lidé. Proč jim upírat samostatnost...? Přísne vzato nepředstavuje ani jeden druh nadstavbových vztahů „oddělenou oblast v životě lidí“. Za oddělené „oblasti“ lze považovat jen různé druhy činnosti lidí, které se vtělují do rozmanitých vztahů a jsou jimi doprovázeny. Proto morální vztahy, spojené s chováním lidí, nejsou v tomto smyslu méně samostatné než ostatní nadstavbové vztahy“ [Uledov 1969:81]. Stejně tak je vzhledem ke společenskému bytí a mravní praxi relativně samostatné i morální vědomí, a proto může rovněž být samostatným objektem výzkumu. Tento závěr je správný z hlediska obecně metodologického přístupu. Jde-li o možnost empirické analýzy mravní praxe a morálního vědomí, je nutné uvažovat na úrovni jednoty metodologických a metodických základů sociologického výzkumu.

Je nutné zdůraznit, že pod metodu nelze zahrnovat jen „operacionální, technologickou“ stránku analýzy objektu. Konceptuálním základem metody jsou určité teoretické poznatky, které nejen vystupují jako základní metodologická zdůvodnění dané metody, ale osobitým způsobem se v ní transformují. Sama metoda může zase klást určité hranice, reálné hranice empirické „aplikaci“ teoretických poznatků v praxi. Jak se domnívá G. Andrejevová, bez výzkumu teoretických základů metody není možná ani skutečně hluboká metodologická analýza sociálního objektu, neboť „ať se filozofická problematika metody jakkoli pečlivě obchází, všude vystupuje na povrch“ [Andrejeva 1974:125]. Metodologie a metoda představuje takovou logickou celistvost, která může pouze v jednotě svých složek odpovědět na otázku, v jaké míře poznáváme určitý objekt.

Na základě těchto obecných tezí můžeme proto konstatovat, že specifika morálky, určující zvláštnosti jejího empirického výzkumu, není fatální překážkou pro samotnou možnost takové analýzy. Prakticky se složky všech systémů mravnosti mohou stát objekty empirického sociologického studia. Důležité

je mít přitom vždy přesně na zřeteli, co se konkrétně daným výzkumem prokazuje či analyzuje a jakou metodou je taková analýza možná.

Podívejme se nyní podrobněji na to, co může být konkrétním předmětem takového výzkumu.

Již jsme napsali, že jako objekt empirického výzkumu může vystupovat žádoucí společenská morálka, především ve svých hlavních formách, jimiž jsou mravní atmosféra a veřejné mínění ve sféře morálky. Za základní metody takové analýzy jsou považovány: obsahová analýza prostředků masové komunikace, studium dokumentů (dopisů, kodexů, atd.); analýza materiálů specificky institucionálních forem morálky (především z hlediska jejich požadavků na mravní chování lidí) — diskusí, konferencí atd.

Velmi blízko k takové analýze má i výzkum *existující společenské morálky*. Ve vlastním smyslu slova výzkum žádoucí a existující morálky představuje různé stránky jednoho výzkumného procesu. Společenské požadavky, vyjadřované například prostředky masové komunikace, zaměření na práce různých institucí atd., se obracejí právě k existující morálce a jako cíl vytyčují její zdokonalování, rozvíjení; jsou od ní tedy neoddelitelné jak ve svém cílovém fungování, tak při empirické analýze. Ještě zřetelněji se existující morálka projevuje v dopisech lidí zasílaných státním a společenským organizacím, v mravní atmosféře, ve veřejném mínění. Důležitým materiálem pro empirickou analýzu existující společenské morálky jsou statistické údaje odrážející jak pozitivní, tak negativní projevy morálnosti v činech, v jednání. V důsledku celé řady objektivních a subjektivních příčin je pozitivní statistika takových činů a jednání velmi omezená. Jen nepřímou si můžeme udělat představu (jde o *kvantitativní empirický materiál*) o projevech pozitivního zaměření existující morálky podle údajů o dobrovolnících, kteří odjeli v rámci komsomolských brigád na údernické stavby, o práci studentských stavbařských oddílů, o množství lidí, kteří vykonali nějaký vlastenecký hrdinský čin mravní povahy atd. V základě se o pozitivních stránkách existující morálky dovídáme prostřednictvím zobecnění analýzy zaměření a intenzity praktického jednání lidí ve všech sférách jejich životní činnosti. Statistika negativních morálních jevů nám poskytuje přímý kvantitativní materiál pro empirický výzkum záporných stránek existující morálky. Máme na mysli statistiku údajů o množství absentérů, zmetkařů, osob procházejících záchytnými stanicemi, středisky různých druhů sociální péče, ale i existenci spekulantů atd. Je třeba poznamenat, že tyto údaje analyzují spíše právníci než etikové. Ti je využívají hlavně jako příklady či ilustrace, zřídka kdy je však používají jako ústřední předmět své analýzy.

Objektem empirické sociologické analýzy mohou být i *mravní vztahy* jako složka systému odrážejícího jinou rovinu morálky. Zastavíme se u některých zvláštností výzkumu mravnosti právě v této rovině.

Nejpodstatnějším specifickým rysem morálky je její univerzální charakter. Každá sféra lidské činnosti klade na osobnost své specifické požadavky. Morální principy, odrážející podstatu konkrétně historických společenských vztahů, se současně uplatňují v pracovním procesu, v politice i ve vědě, ve vztazích mezi národy i ve vztazích mezi lidmi. Právě proto všechny ostatní společenské vztahy obsahují i mravní stránku. Jakmile se začne hovořit o představách, normách, citech, odrážejících vzájemné lidské vztahy v kterékoli oblasti životní činnosti, dostáváme se do sféry morálky. Proto jsou zákonitě sociologické výzkumy takových problémů, jako věda a morálka, politika a morálka, morálka a umění atd., a rovněž výzkumy speciálnějších otázek: mravních aspektů práce, vzdělání, urbanizace, volného času aj. Současně bude správné, aby ve sféře společenských vztahů byly analyzovány další problémy

ve vlastním smyslu slova mravní. Jaké jsou to problémy a proč je třeba je analyzovat?

Morálka, jak jsme již řekli, obsahuje řadu momentů, které platí pro jakékoli vztahy mezi lidmi. V duchovním světě osobnosti se odrážejí především v hlavních mravních kategoriích: spravedlnost a nespravedlnost, dobro a zlo, kolektivismus a individualismus, egoismus a altruismus a řada dalších. Základní obsah těchto mravních představ, které si lidé vytvořili, určuje charakter jejich chování v nejrůznějších situacích: v jejich vzájemných vztazích v práci, v rodině, ve volném čase atd. Z toho vyplývá, že sociologická analýza formování a fungování základních mravních kategorií a norem může prakticky vycházet ze všech vztahů člověka ve společnosti. Totéž platí o mravních hodnotách, které určují zaměření individua v systému společenských vztahů. Tím je dána možnost (a důležitost) sociologické analýzy hlavních mravních kategorií a hodnot, jimiž se řídí různé sociální skupiny lidí v různých sférách životní činnosti, jako podstatného momentu, „substrátu“ mravních vztahů.

Určujeme-li objekt empirického sociologického výzkumu, je tedy třeba přesně stanovit: 1. jaké kategorie, normy a hodnoty morálky se konkrétně stávají předmětem analýzy jako „substrát“ těchto vztahů; 2. jaké konkrétní oblasti životní činnosti lidí zkoumáme. Kromě toho je důležité upřesnit i úroveň, na níž mravní vztahy fungují.

V marxistické etické literatuře se obvykle vydělují tři takové úrovně: společenská, kolektivní a osobnostní. Pro potřeby empirické analýzy je podle našeho názoru toto dělení třeba poněkud upřesnit. Především je možné zvlášť vyčlenit (a zkoumat) úroveň fungování mravních vztahů ve společenských třídách a skupinách. Kromě toho mohou být předmětem konkrétního sociologického výzkumu i zvláštnosti mravních vztahů jednotlivých sociálně demografických a profesionálních skupin lidí: mládeže, žen, inženýrů atd. Zvláštní pozornost pak zasluhuje výzkum, který se nezaměřuje pouze na různé úrovně fungování morálky v jejich, abychom tak řekli, oddělenosti, ale na studium vztahu a souvislosti mravnosti charakterizující obecné (společnost vcelku), zvláštní (sociální skupina, kolektiv) a jedinečné (osobnost).

Jakékoli roviny morálky vystupující jako objekty sociologického výzkumu, ať již jde o existující či žádoucí morálku, o mravní vztahy ve všech jejich projevech a na všech úrovních aj., vždy směřují k osobnosti. Je to přirozené, neboť ve všech projevech morálky bez výjimky existuje subjektivní stránka, vše morální „prochází“ vědomím osobnosti. Mravnost na úrovni osobnosti zároveň tvoří nejen neoddělitelnou součást výzkumu jakékoli složky nebo roviny morálky, ale též samostatný předmět sociologické analýzy.

Samostatnost osobnostní morálky (či mravnosti osobnosti) jako předmětu sociologického výzkumu není určována jen její relativní nezávislostí na společenském bytí obecně a na mravní praxi zvláště, ale též její odlišností od společenské morálky.

Je známo, že mravnost osobnosti je individuální formou společenské mravnosti, která se však nepromítá ve vědomí osobnosti jako mechanická kopie, není pouhou redukcí jednoho společenského obsahu na rozměr jednoho individua. V souvislosti s tím nelze souhlasit s tvrzením, podle něhož můžeme v individuálním morálním vědomí rozlišovat za prvé souhrn mravních citů, poznatků a přesvědčení, v nichž je obsažena část společenského vědomí, a za druhé určitý vztah člověka ke světu, ke společnosti, k podmínkám svého reálného bytí [Ličnost: 39]. Osobnostní mravnost je celistvý (a relativně samostatný) útvar, v němž se slučují vjedno jak společenské požadavky, tak osobní zájmy i vztah člověka ke světu. Společenská mravnost se přitom velmi výrazně přetváří a transformuje.

Individuální a společenská morálka se vzájemně liší jak svými nositeli (v prvním případě je nositelem jedinec, zatímco ve druhém společnost vcelku nebo její část), tak svým rozměrem. Společenská morálka je na jedné straně širší a plnější než morální vědomí jedince, který si nikdy nemůže úplně osvojit, „vstřebat“ třídní morálku. Na druhé straně je společenská morálka v něčem chudší než osobnostní morálka, která v sobě zahrnuje jak neopakovatelnou životní zkušenost, tak individuálnost duchovního světa, citů člověka. Maďarský sociolog E. Farkas vymezil i další rozdíly mezi společenskou a osobní morálkou takto. Za prvé, kvalita a kvantita morálních vlastností mnohem více vypovídá o hodnotě a specifice osobnosti než společnosti. Na úrovni společnosti hraje morálka — ve srovnání s ekonomickými a politickými vztahy — skutečně velmi skromnou úlohu. Současně však pro osobnost plní jednak funkci prostředků, způsobů regulace chování, často nezávislých na ekonomickém postavení, jednak představuje relativní samoučel, hodnotu jako takovou. Za druhé, individuální morální vědomí se dělí na dvě úrovně: úroveň znalosti morálně hodnotových norem a úroveň sebezotožnění s nimi. Společenská morálka takovou gradaci postrádá. Za třetí, odlišnost individuální a společenské mravnosti spočívá v tom, že fungování individuální mravnosti je nejtěsněji spjata s psychikou [Farkas : 11—22].

Při studiu *procesu* mravního rozvoje osobnosti mohou být nejspolehlivější a nejdůležitější údaje získány zkoumáním souvislostí a vztahů mezi mravními požadavky společnosti a osobnosti, zkoumáním toho, jak si osobnost tyto požadavky osvojuje vůbec i ve svém reálném chování v odpovídajících situacích.

Sociologické výzkumy osobnostní morálky tak musí v nejobecnější podobě zkoumat tyto základní otázky:

- stupeň korespondence (souladu či nesouladu) mezi mravními normami, zásadami člověka a určitými normami a zásadami morálky socialistické společnosti v dané etapě jejího vývoje;

- stupeň korespondence mezi reálným chováním osobnosti a morálními normami a principy společnosti;

- stupeň korespondence mezi osvojením morálních norem osobností a jejím reálným chováním.

Dotkli jsme se pouze nejobecnějších otázek sociologie morálky. Celá řada dalších závažných otázek v této oblasti čeká na svou analýzu. Patří mezi ně stanovení konkrétních předmětů sociologického výzkumu ve sféře morálky, metodika studia jednotlivých mravních fenoménů atd. Vidíme, jak důležité a aktuální je, aby odborníci věnovali těmto otázkám pozornost.

Ve světle požadavků strany kladených na společenské vědy, mezi něž patří hlubší chápání nových společenských jevů a rozhodný obrat ke konkrétním praktickým úkolům, je velmi významné zkoumat osobnost v kontextu nepřetržitých změn probíhajících v rozvíjející se společnosti, odkrývat sociální mechanismus formování mravního profilu lidí, zvyšovat účinnost tohoto procesu. Určitou úlohu při efektivním řešení úkolů stanovených stranou může sehrát i sociologie morálky.

Literatura

Andrejeva, G. M.: *Metodologičeskiye problemy sovremennogo razvitiya amerikanskoj social'noj psichologii*. Voprosy psichologii 1974, č. 2.

Bakštanovskij, B. I.: *Etiko-prikladnoje znanije: issledovanie, razrabotki i vnedrenije*. In: *Naučnoje upravlenie npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*.

Drobnickij, O. G.: *Problemy npravstvennosti*. Moskva 1977.

Drobnickij, O. G.: *Ponjatije morali*. Moskva 1974.

- Farkas, E.: *Moral': individual'naja i obščestvennaja*. In: *Nravstvennyje problemy razvitiya ličnosti*.
- Ganžin, V. T. - Sogomonov, J. V.: *Etika i upravljenje npravstvennymi processami*. In: *Naučnoje upravljenje npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*. Novosibirsk 1980.
- Gorškov, M. K.: *Partijnyje organizacii i obščestvennoje mnenije*. Moskva 1981.
- Kobljakov, V. P.: *Moral'naja t'eoriya v sisteme sredstv social'nogo upravljenja formirovanijem ličnosti*. In: *Naučnoje upravljenje npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*.
- Kvasov, G. G.: *Metodologičeskie problemy sociologičeskogo issledovanija npravstvennyh processov*. Sociologičeskie issledovanija 1972.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha 1960.
- Ličnost: etičeskie problemy*.
- Leçons sociologiques. Physique des mœurs et du droit*. Paris, Presses Univ. 1950.
- Viz De la division du travail social* (předmluva ke II. vyd., XLII).
- Materialy Plenuma Central'nogo Komiteta KPSS*. 14—15 ijunja 1983 g. Moskva. Politizdat 1983.
- Nešev, K.: *Sociologičeskie izmerenije morali*. In: *Etika, social'noje poznanije, npravstvennoje povedenije*. Sofia 1978.
- Nravstvennoje vospitanije v trudovom kollektive*. Moskva 1981.
- Ossowska, M.: *Socjologia moralności*. Zarys zagadnień. Varšava 1983.
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kao nauka*. Sofia 1971.
- Popelová, J.: *Etika*. Nakladatelství Československé akademie věd. Praha 1962.
- Titarenko, A. I.: *Specifika i struktura morali*. In: *Moral'i etičeskaja tearija*. Moskva 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura obščestvennogo soznaniya*. Moskva 1969.
- Voprosy partijnogo rukovodstva npravstvennym vospitanijem*. Moskva 1979

Резюме

В. М. Соколов — М. Гардтова: Социология морали: сущность, структура, предмет исследования

Авторы рассматривают особенности изучения морали социологическими методами. Подытоживают взгляды (мнения) марксистских авторов по данной теме и сравнивают их со взглядами (мнениями) основоположников буржуазной социологии. Далее они анализируют отношение социологии морали и этики как теории морали. Они предлагают одну из возможных структур социологии морали.

Важность и обоснованность социологического исследования морали видят в самой существенной специфической черте морали, в ее универсальном характере. Основное содержание моральных понятий и мнений определяет характер поведения в самых различных положениях. Из этого вытекает, что социологический анализ формирования и действующая основных нравственных категорий и норм может практически исходить из всех отношений человека к обществу. Это самое относится к нравственным ценностям, определяющим исправление индивидуума в системе общественных отношений.

Summary

V. M. Sokolov — M. Hardtová: The Sociology of Morale: Substance, Structure, Subject of Research

The authors deal with the specifics of sociological research of morale. They present a review of the opinions of Marxist authors on this subject and confront them with the views of the founders of bourgeois sociology. They analyze further the relation between the sociology of morale and the ethics in its quality of the theory of morale and suggest one of the conceivable structures of the sociology of morale.

The importance and justification of the sociological research of morale is given by its essential specific feature, i. e. its universal character. The fundamental content of moral conceptions and views determines the character of behaviour in various situations. It follows from this that a sociological analysis of the shaping and functioning of fundamental moral categories and standards may concern practically all relations of Man to Society. The same concerns the moral values determining the position of the individual in the system of social relations.

I. Soudobý světový revoluční proces a demokracie

1. Charakter světového revolučního procesu

Základním obsahem soudobé epochy je přechod lidstva od kapitalismu k socialismu. Pro tento světodějný revoluční proces jsou určující zákony plynoucí z hlavního rozporu soudobé epochy, z rozporu mezi kapitalistickou a socialistickou soustavou, jenž je specifickým výrazem rozporu mezi kapitálem a prací, buržoazií a proletariátem v celosvětovém měřítku. Ústřední sociální silou soudobé epochy je dělnická třída. Má určující vliv na progresivní světový vývoj. příznivě působí zejména na vytváření podmínek pro rozvoj revoluce pokojnou cestou, pro přechod rozvojových zemí k socialismu nekapitalistickou cestou, pro všestranný rozvoj demokracie, sociálního pokroku a zachování trvalého míru ve světě.

Už přechodem kapitalismu tzv. volné soutěže v monopolistický kapitalismus a hlavně pak nástupem všeobecné krize kapitalismu po I. světové válce a Říjnové socialistické revoluci, se vytvořily nové podmínky pro třídní boj proletariátu. Novum těchto podmínek je — mimo jiné — v tom, že proti předcházejícímu období, kdy úkoly boje za demokracii plynuly z objektivního rozporu mezi lidem a sociálními nositeli feudalismu a jeho pozůstatků — feudály (polofeudály), vyvolává nutnost tohoto boje nyní také a především imperialistická buržoazie, jejíž sociálně ekonomické postavení jí přisuzuje roli hlavní a nejmocnější protidemokratické síly ve světě. Její, ve své podstatě protihumánní politický kurs, vystupňovaly militaristické kruhy současné státně monopolistické oligarchie a nadnárodních monopolů až k hranici světové jaderné katastrofy. Vyhrocující se antagonismus mezi výrobními silami, které už dávno dorostly do úrovně materiálních předpokladů socialismu, a přežilými buržoazními ekonomickými vztahy a jejich nadstavbou ozřejmuje ovšem *naléhavost řešení tohoto antagonismu socialistickou revolucí*. Nicméně *neprokazuje nutnost jejího bezprostředního provedení v jednotlivých zemích*, a to ani v těch kapitalisticky nejvyspělejších. Vyostrující se rozpor mezi monopolistickou buržoazií a širokými lidovými vrstvami vyvolává spíše nutnost „historické okliky“ na cestě k socialistické moci v podobě přednostního boje za protimonopolitické demokratické přeměny v ekonomice, politice i celé ideologicko-kulturní nadstavbě.

Platí-li, že v období imperialismu žádná jiná třída kromě proletariátu nemůže v žádné zemi probíjet k vítězství socialismu a že socialistické revoluce v jednotlivých zemích jsou hlavními, podstatnými etapami procesu světové socialistické revoluce, vůbec to neznamená, že by epocha této sociální revoluce sestávala pouze z těchto etap. Leninská teorie vyvrací představy o „čisté“ sociální revoluci a dokazuje, že ve všeobecném procesu světové socialistické revoluce se musí projevit důsledky nejrůznější ekonomické úrovně a sociálně politických a kulturních specifik, stávících v jednotlivých etapách do popředí jako hlavní rozpory, které jsou sice rozparem mezi prací

a kapitálem podmíněny, ale *nekryjí se* s ním. To znamená, že tento proces nemůže proběhnout jinak než jako epocha, v níž se občanská válka proletariátu proti buržoazii pojí s nejrůznějšími demokratickými hnutími a revolucemi. Bezprostřední socialistická revoluce bez předchozích demokratických revolučních předstupňů je v současnosti málo pravděpodobná i ve vyspělých kapitalistických zemích, i když se ovšem naprosto nevylučuje. Články světového revolučního procesu se tak stávají všechny druhy progresivních demokratických hnutí a revolucí, včetně národně osvobozeneckých revolucí, v jejichž čele stojí buržoazie a jejichž demokratismus je proto jen omezený, neboť — nezávisle na subjektivních záměrech a cílech příslušných tříd a sociálních skupin — objektivně oslabují pozice světového imperialismu.

2. Vztah buržoazie a proletariátu k demokracii

O tom, jak se buržoazie jako panující třída staví k demokracii, vydávají výmluvné svědectví už politické výsledky buržoazních revolucí, které v sedmáctém století v Anglii, v osmáctém a devatenáctém století v ostatní Evropě a Americe odstraňují feudální systém a nastolují nový společenský řád — kapitalismus. Jak známo, tyto revoluce zdaleka nelikvidují důsledně feudální, hluboce antidemokratické státně politické zřízení, nýbrž ponechávají jeho silné zbytky, které si buržoazie pouze přizpůsobuje své potřebě. Teprve ve druhém období kapitalismu, na konci 19. a na začátku 20. století dochází k pozvolné demokratizaci některých evropských kapitalistických zemí. Byla-li však na začátku dvacátého století v některých evropských zemích zavedena formálně demokratická politická a občanská práva pro všechny občany, došlo-li k uskutečnění formální demokracie, bylo to především zásluhou dělnického socialistického hnutí, a nikoli vládnoucí buržoazie. Ta se pouze podvoluje, přizpůsobuje, není aktivním původcem těchto změn. Formální demokracii připouští, poněvadž odpovídá zastřenější taktice její třídní nadvlády. Avšak zásadně jen potud, pokud tuto její třídní nadvládu neohrožuje. To se markantně projevuje v celém období od Říjnové socialistické revoluce až do současnosti. Jestliže fašismus v Itálii, Německu, Španělsku a fašizace mnoha dalších buržoazních států už mezi první a druhou světovou válkou jasně ukázaly pravou, hluboce reakční podstatu vládnoucí buržoazie a neudržitelnost iluzorních představ o liberální demokracii jako adekvátní a perspektivní státní formě v ekonomicky vyvinutých kapitalistických zemích, vývoj soudobého státně monopolistického kapitalismu to jen nanovo potvrzuje. Doklady toho nelze ovšem hledat jen ve vnějších, empirických vrstvách tohoto vývoje, nýbrž v jeho celkové logice.

Především nelze přehlédnout, že reakční společenská podstata monopolistické buržoazie se i v současnosti vyjevuje v různých podobách, mnohdy i zcela *protikladných této podstatě*. Ideologičtí a političtí představitelé státně monopolistického kapitalismu, a to i jeho nejreakčnějších a nejagresivnějších kruhů, zdaleka ne vždy vystupují proti demokratickým právům a svobodám zjevně a otevřeně; naopak, v ideologicko-politickém zápolení se socialistickou soustavou je obvykle staví do popředí a vydávají dokonce za základní hodnoty „západního světa“. Avšak stačí připomenout takové fakty, jako například stále výraznější oslabování role zastupitelských orgánů a zvyšování pravomocí výkonných orgánů, zejména špiček vojensko-byrokratického aparátu a hlavně pak další zdokonalování mechanismu umožňujícího, aby se relevantní rozhodnutí o politickém kursu a nejzávažnějších otázkách vnitřní a zahraniční politiky konala na mimoparlamentní půdě, v rezidencích finančních magnátů aj., aby bylo jasné, že demokratická vyznání ideologických představitelů státně

monopolistické buržoazie, glorifikující instituce buržoazní demokracie, rozhodně nejsou výrazem odhodlání této vrstvy podřízovat se vůli lidu. Jako dříve i nyní se za „demokratickou“ pózou buržoazie skrývají její velmi málo demokratické, třídně egoistické zájmy. Konkrétně jde o to, že k „demokratické“ kamufláži nejvlastnějších třídních zájmů nutí tuto vrstvu zejména dvě nepominutelné objektivní okolnosti: z jedné strany potřeby regulování reprodukce pracovních sil v souladu s novou úrovní technologických změn a modernizace výroby; z druhé strany pak výrazný vzrůst demokratického uvědomění širokých mas pracujících a vzrůstající síla a mohutný vliv socialistických a všech pokrokových sil ve světě. Zkušená buržoazie však na tuto nutnost reaguje aktivně tím, že demokratické frazeologie využívá k politické dezorientaci mas a upevnění své třídní nadvlády nad nimi. Nutno přiznat, že monopolistická buržoazie zdaleka není v tomto svém počínání bez úspěchů. Náznorně to lze demonstrovat na USA, kde i v současnosti, kdy podle oficiálních údajů každý sedmý obyvatel žije pod hranicí chudoby, zatímco vojenské výdaje dosahují astronomických částek (výdaje Pentagonu mají vzrůst v roce 1984 na 273 miliard dolarů), ideologie monopolistického kapitálu podstatně ovlivňuje vědomí a jednání převážné většiny občanů. Obdobně je tomu v Anglii, Německé spolkové republice a některých dalších kapitalistických zemích, o čemž svědčí — mimo jiné — i volební výsledky z posledních let, znamenající posuny doprava.

Přirozeně, i vztah proletariátu k demokracii určují jeho třídní zájmy. Jenomže jeho specificky třídní zájem, který je v daném případě v souladu s obecným společenským zájmem, objektivně nejen umožňuje, ale i vyžaduje maximum demokracie. Jak všestranně objasnil V. I. Lenin, nutnost účasti proletariátu v boji za demokratické přeměny je dána tím, že tyto přeměny — i když jejich realizace ještě bezprostředně nevybočuje z rámce kapitalismu a panství buržoazie — svým způsobem prospívají proletariátu více než jeho antipólu — buržoazii. Jde v základě o to, že teprve v podmínkách demokracie a politické svobody může proletariát nejlépe rozvinout boj proti buržoazii. To neznamená, že by proletariát určité země nemohl svrhnout buržoazii bez předběžného nastolení plné buržoazní demokracie, nýbrž jen to, že proletariát jako třída nemůže s úspěchem provést socialistickou revoluci, nepřipravuje-li se na ni bojem za demokratické cíle.

Ačkoli epocha protifeudálních buržoazních revolucí už dávno minula, boj za demokratické cíle zdaleka nepozbyl na významu. To podstatně souvisí především s rolí, kterou ve stadiu imperialismu hrají monopoly, s jejich nadvládou nad celým hospodářským a politickým i kulturním životem jednotlivých zemí. Monopolistická buržoazie se nejrůznějšími protidemokratickými opatřeními a akcemi citelně dotýká základních životních zájmů nejširších mas, k nimž patří především dělnická třída, rolnictvo a střední městské vrstvy. A právě tento rozpor, který je odnoží zostřujícího se základního rozporu mezi prací a kapitálem, tvoří reálnou základnu pro organizování boje za demokracii, za demokratická práva a svobody a za omezení a podlomení hospodářské moci monopolů. Vzhledem k tomu, že monopolistická buržoazie — ve snaze čelit rozkladu systému kapitalismu zachváceného všeobecnou krizí — využívá politické moci ke stupňování své ingerence do celého společenského života, zahrnuje boj za demokracii celý komplex úkolů z politické, hospodářské a ideologické sféry. Konkrétní podoba tohoto komplexu úkolů se ovšem modifikuje podle konkrétních podmínek, určených konečnými podstatnými specifiky ekonomiky v tom kterém vývojovém období.

Vycházíme-li ze shody a jednotností hlavních podmínek a náležitostí reprodukčního procesu jako kritéria periodizace poválečného monopolistického kapi-

talismu, vytane celé období třiceti let od konce druhé světové války až do cyklické krize 1974—75 jako specifická fáze. Je charakterizována grandiózním rozmachem světového revolučního procesu, zračícím se ve vytvoření světové socialistické soustavy a v prudkém rozkladu a zhroucení koloniální soustavy; vede k pronikavému prohloubení všeobecné krize kapitalismu. Příznačným rysem tohoto období je však i schopnost monopolistické buržoazie adaptovat se na nové vnější podmínky kapitálové reprodukce. Činí tak prostřednictvím systému státně monopolní regulace, jímž se kapitalistické výrobní vztahy do určité míry přizpůsobují potřebám rozvoje výrobních sil, především potřebám rozvíjející se vědeckotechnické revoluce. Při vysoké nasycenosti trhů v padesátých a šedesátých letech umožňuje tento systém dosahovat vysoké akumulace kapitálu a poměrně rychlého ekonomického růstu. Tím se dočasně tlumí negativní účinky některých zostřených rozporů imperialismu a převážná většina kapitalisticky vyspělých zemí se vyvíjí v tomto období poměrně pokojně.[1]

Za nového poměru sil v poválečném světě a vzedmuté vlně revolučního a demokratického hnutí musela monopolistická buržoazie dělnické třídě i ostatním třídám a vrstvám pracujícího lidu kapitalistických metropolí učinit některé ústupky. Projevily se namnoze v podobě opatření rozšiřujících v tom či onom směru horizont formální politické demokracie, jakož i opatření zvyšujících jejich materiální životní úroveň a sociální zabezpečení. Tato a vůbec veškerá demokratizační opatření, k nimž byla vládnoucí buržoazie v poválečném období donucena náporom pokrokových společenských sil, je ovšem třeba hodnotit pozitivně jako úspěch těchto sil, i když bezprostředně ještě nejdou za rámec buržoazní státnosti. Současně třeba však mít na zřeteli: 1. využitelnost a praktické využívání právě těchto demokratických reforem k infikaci mas iluzemi o „čisté“, nadtřídní západní demokracii, o transformaci kapitalismu v lidový kapitalismus apod., jak jsme toho až dodnes neustále svědky; 2. nezbytnost některých z těchto reforem pro realizaci maximálního monopolistického zisku formou pozitivní státně monopolistické regulace podle keynesiánského modelu; 3. kroky monopolistické buržoazie k faktickému znehodnocení přijímaných demokratických reforem jinými opatřeními, hlavně uplatněním reálné moci kapitálu. S prohlubující se všeobecnou krizí kapitalismu a dalšími posuny v poměru sil ve světě ve prospěch socialismu v poválečném období se reakční, antidemokratická tendence monopolistické buržoazie stupňuje tak, že expanzionistická politika, kterou vyvolává — a v jejímž čele stojí imperialističtí „jestřábi“ USA —, staví na pořad dne úkoly uhájení národní a státní suverenity nejen v rozvojových, ale i v četných kapitalistických zemích, a to v rámci úsilí o odvrácení hrozby termonukleární války, ohrožující samu existenci lidstva. Je tedy zřejmé, že *potřeba boje za demokracii* se v poválečném vývoji stává stále akutnější.

Boj za uvedené hlavní i další demokratické úkoly má zjevně svůj samostatný význam, neboť se týká hodnot, které mají pro život lidu elementární význam. Je však zároveň organicky spjat s bojem dělnické třídy za socialismus, neboť pro něj vytváří příhodné sociálně politické předpoklady, staví široké masy lidu po bok dělnické třídy a vrhá do izolace a oslabuje reakční imperialis-

(1) Období od poloviny sedmdesátých let, kdy na další výrazné prohloubení všeobecné krize kapitalismu reaguje státně-monopolistická buržoazie bezprecedentním stupňováním své agresivity a příklonem k novým formám státně monopolní regulace, chápeme — vzhledem k celkové kvalitativní úrovni poměru sil ve světě v tomto období — jako zvláštní subetapu jedné a téže, to je třetí vývojové etapy soudobé epochy.

tickou velkoburžoazii.(2) Tím je dáno, že demokratické hnutí se víc než kdykoli dříve přibližuje revolučnímu boji dělnické třídy za socialismu. Přitom se v daném období objevuje možnost rozvíjet revolučně demokratické přeměny směrem k socialismu bez občanské války, cestou pokojného rozvoje revoluce s případným využitím parlamentu. Že tato možnost, dříve jen neobyčejně vzácná, se stává nyní častou, ba téměř obvyklou v kapitalistických zemích s demokratickou státní formou, o tom svědčí programy příslušných komunistických stran z té doby.

V polovině sedmdesátých let dozrála krize dosavadního systému státně monopolní regulace ohlašující se už od přelomu šedesátých a sedmdesátých let.(3) Uzavírá fázi, v níž bylo možno dosahovat vysokých temp ekonomického růstu keynesiánským typem pozitivního ovlivňování poptávkové stimulace, a navozuje přechod k novému systému státně monopolní regulace, preferujícího monetaristický typ nabídkové stimulace negativním vměšováním státu do ekonomiky. Touto restrukturalizací hospodářského mechanismu se monopolistická buržoazie snaží zajistit si své zisky za situace, kdy pokrok při rozvíjení vědeckotechnické revoluce vyústil v celkovou stagnaci kapitalistické ekonomiky, vážně narušující proces reálné akumulace kapitálu. A poněvadž postupující technologický pokrok a vyšší stupně zespolečenštění výrobních sil si vynucují přechod ke kvalitativně vyšší úrovni internacionalizace ekonomiky — integraci, je státně monopolní regulace v jednotlivých zemích už od přelomu šedesátých a sedmdesátých let vystavena stále intenzivnějšímu vlivu politiky nejmočnějších nadnárodních center mezinárodního finančního kapitálu.(4)

Kvalitativními změnami v mechanismech státně a nadstátně monopolistické regulace si nejmočnější skupiny finanční oligarchie chtějí na úkor pracujících zajistit nejen co největší efekt ekonomický, ale také politický. Jde jim o to využít rychle po sobě následujících cyklických krizí k všemožnému podněcování vzájemné konkurence při nabídce a prodeji pracovní síly v řadách námezdně pracujících, k podkopávání jejich třídní soudržnosti a k jejich manipulaci pro podporu naprosto protilidových imperialistických zájmů. Pod rouškou „nezbytných celonárodních obětí“ k ozdravení ekonomiky a vytvoření „odstrašovací síly“ proti „sovětské hrozbě západnímu svobodnému světu“ se neokonzervativní politika všude pokouší odbourat ekonomické, sociální i politické vymoženosti, které si lid vydobyl na vládnoucí třídě v předcházejících etapách.

(2) Tak například v *Programu Komunistické strany USA*, nejvyvinutější kapitalistické země světa, který byl schválen na celostátní konferenci strany 7.—8. srpna 1954, čteme: „Program, který zde uvádíme, nemůže odstranit neplánovitost a opakuje se hospodářské krize kapitalismu. Ty může odstranit pouze socialismus. Tento program však může pomoci, aby byla hospodářská krize oddálena a zmírněny její důsledky pro lid. Může zachránit Ameriku před existujícím a zřejmým nebezpečím maccarthismu, může zahradit cestu válce a fašismu, zachránit americkou životní úroveň a zachovat demokracii.“ (s. 195—6). Obdobně v *Programu Komunistické strany Japonska*, přijatého na V. konferenci strany v srpnu 1951, se uvádí: „... dnešní reakční pořádek musí být odstraněn a vystřídán novým, národně demokratickým pořádkem... je třeba dosadit novou, lidovou vládu. Bude to koaliční vláda zastupující zájmy všech pokrokových a osvobozeneckých sil Japonska“ (s. 73). *Programy komunistických stran*. Praha, Vyd. ÚV KSČ 1956.

(3) „Zvláštností kritické fáze, která započala v polovině sedmdesátých let, je její komplexní, mnohotvárný ráz, její závislost na mnohých procesech ve sféře ekonomiky a politiky. Tím je dáno její trvání a nezřetelnost jejích hranic.“ A. I. Belčuk: *Ekonomičeskije krizisy sovremennogo kapitalizma*. Moskva, Nauka 1981, s. 324.

(4) „Nynější cyklická krize, která postihla světové kapitalistické hospodářství v letech 1979—83, zvlášť jasně odhalila internacionální povahu finančního kapitálu. Na jedné straně se tato krize (nejžhoubnější od 30. let) projevila jako krize celé měnové a finanční soustavy kapitalismu. Na druhé straně to, že se současně projeví její důsledky, vedlo k urychlené koncentraci a centralizaci finančního kapitálu v celosvětovém měřítku.“ Otázky míru a socialismu 1983, č. 11, s. 56.

Na uvedený kurs monopolistické buržoazie, zaměřený k tomu, aby břemena neduhů kapitalistické ekonomiky byla přenesena na bedra pracujících, reaguje revoluční dělnická třída demokratickou, protimonopolistickou alternativou řešení nově vzniklých problémů. Vzhledem k odlišnostem nové situace nabývá i politika dělnického a demokratického hnutí nový obsah. Zračí se ve specifických hospodářských i politických požadavcích, jimiž komunistické strany jednotlivých kapitalistických zemí v posledních letech doplňují a modifikují své dosavadní programy nejbližších úkolů.

Alternativní strategie ve sféře hospodářské vychází z premisy, že důsledkům hospodářských krizí nelze čelit na účet pracujících, nýbrž především na účet monopolistické buržoazie. V minimálních programech komunistických stran se setkáváme obvykle s požadavky: přerozdělení národního důchodu snižováním dividend velkoburžoazie a zamezením poklesu reálných mezd pracujících; účinných opatření proti nezaměstnanosti a racionálního využívání pracovních sil; zlepšování pracovních podmínek a zkracování pracovního dne bez krácení mezd; rozšiřování státního sektoru znárodněním klíčových podniků a zajišťování účasti pracujících na řízení a kontrole hospodaření podniků; sociálního zabezpečení pracujících; lidové kontroly finančních transakcí a zahraničního obchodu; omezení výdajů na zbrojení; zvýšení péče o životní prostředí aj. Velmi aktuální jsou požadavky četných komunistických stran na obranu národních ekonomik proti expanzi mezinárodního finančního kapitálu.[5]

V politické sféře se s ohledem na nové podmínky konkretizují požadavky demokratizace státního aparátu a veřejného života, demokratizace volebních soustav a rozšíření pravomocí zastupitelských orgánů, obnovy, obrany a prohloubení občanských práv a svobod, boje proti všem formám diskriminace, boje za národní a státní suverenitu, za mír aj.[6]

Alternativní strategie vypracovaná komunistickými stranami a promítající se v akčním programu demokratického hnutí našich dnů, je koncipována a uskutečňována tak, aby dělníci a široké vrstvy lidu chápali nerozlučnou souvislost mezi citelným zhoršováním své životní úrovně a reakčním politickým kursem vládnoucí monopolistické buržoazie, zejména pak militarismem, hazardujícím s osudem lidstva.

(5) K minimálnímu programu Francouzské komunistické strany náleží např. požadavky: znárodnění průmyslových a finančně úvěrových monopolistických skupin, decentralizace řízení, rozšíření práv pracujících a zdanění velkých majetků, zkrácení pracovního týdne bez snížení mezd na 39 hodin, odchod do penze v šedesáti letech a poskytnutí pátého týdne placené dovolené. Alternativní strategie Komunistické strany Velké Británie požaduje, aby v protiváze k pohybu finančního kapitálu a zboží byla realizována socialistická opatření, aby byly obnoveny a rozšířeny funkce státu v oblasti sociálního zabezpečení a aby byl plánovitě inovován průmysl s tím, že bude rozšířeno společenské vlastnictví. V minimálním programu levicových sil v odborovém hnutí vypracovaném kanadskými komunisty se žádá: nastolit společenské vlastnictví přírodních, a to i energetických zdrojů a podřídit je společenské kontrole, převést podniky amerických nadnárodních korporací v Kanadě do společenského vlastnictví, rozvinout mezinárodní spolupráci, aby bylo možno čelit zhoubné politice nadnárodních korporací, udržet a zvýšit reálnou koupěschopnost pracujících, podřídit kontrole zavádění nové techniky, čelit intenzifikaci práce, stavět se na odpor všem formám třídní spolupráce, zkrátit pracovní týden, aniž by byly sníženy mzdy a prodloužit placené dovolené, vytvořit organizace nezaměstnaných aj. (Otázky míru a socialismu 1983, č. 5, s. 71. 77; č. 9, s. 53).

(6) Tak například návrhy Komunistické strany Řecka „v obecných rysech požadují demokratizaci státního aparátu, likvidaci všech forem diskriminace, demokratickou reformu ústavy, uskutečnění opravdu demokratické decentralizace správy, zavedení volebního systému řídícího se principy proporcionálního zastoupení s reálnou účastí pracujících a mládeže na rozhodování atd.“ (Otázky míru a socialismu 1983, č. 5, s. 42).

II. Demokratická protimonopolistická revoluce

1. Podmínky a hybné síly demokratického protimonopolistického hnutí a revoluce

Objektivní zákonitost revolučního přechodu od kapitalismu k socialismu se týká jak tohoto přechodu samého, tak i podmínek, které se pro něj musí vytvořit. Jinými slovy řečeno, k socialistické revoluci může dojít jen tehdy, když pro ni v lůně starého řádu vyzrají potřebné předpoklady v podobě hluboké ekonomické a politické krize, kterou označujeme termínem revoluční krize či revoluční situace.[7] Vzhledem k tomu, že pro kvalitu společenského systému jako celku má rozhodující význam základní rozpor v oblasti materiálních společenských vztahů, je krize kapitalistického výrobního způsobu základem krize celého kapitalistického společenského systému. V realitě se takováto krize utváří ve formě všeobecné krize monopolistického kapitalismu jako světového systému.[8] Zachvacuje kapitalistický svět už při přechodu do stadia imperialismu a v úplnosti pak po první světové válce a Říjnové socialistické revoluci. Má charakter permanentní krize.[9] Ruku v ruce s krizí kapitalistického výrobního způsobu jde krize politiky soudobého monopolistického kapitalismu. Je krizí základní linie, již síly reprezentující zájmy monopolistického kapitalismu sledují, tj. linie na zachování kapitalistických výrobních vztahů, brzdících další rozvoj výrobních sil.

Vývoj všeobecné krize kapitalismu v průběhu sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se v kapitalistických zemích uskutečňuje jak ve znamení dalšího prohloubení základního rozporu mezi prací a kapitálem, tak také ve znamení dalšího vyostření hlavního rozporu soudobého státně monopolistického kapitalismu, rozporu mezi monopoly a převážnou většinou populace, již se jejich útisk a vykořisťování dotýká. Tím je dáno, že a) v jednotlivých kapitalistických zemích se rozšiřují reálné možnosti; pravděpodobnost vzniku revoluční situace, b) typickou bude i nadále revoluční situace, vytvářející objektivní předpoklady pro demokratickou protimonopolistickou revoluci jako specifickou formu přístupu a přechodu k revoluci socialistické.

Symptomatické pro všeobecnou krizi kapitalismu v současnosti je vyostření ekonomických a narůstání politických krizí ve všech kapitalistických zemích. Situace ve všech kapitalistických zemích je labilizována důsledky hospodářského poklesu a stagnace, vysokou nezaměstnaností, inflací atd. Zostření krize politiky soudobého monopolistického kapitalismu, která má trvalý ráz, se projevuje stále častějšími a stupňujícími se krizemi konkrétních politických kursů vládnoucích tříd a vrstev. Přímou v klasických formách vidíme prohlou-

(7) „... basilejský manifest z roku 1912 předpokládal... revoluční situaci, stručně vyjádřenou slovy „hospodářská a politická krize“ (V. I. Lenin: *Spisy*, sv. 21. Praha, SNPL 1957, s. 213.

(8) Není pochyb o tom, že rozpor mezi společenským charakterem výroby a soukromokapitalistickou formou přivlastňování jako základní rozpor kapitalismu se postupně vyostřuje už v kapitalismu tzv. volné soutěže a že se vzhledem k tomu už v tomto stadiu postupně utvářejí i objektivní podmínky pro socialistickou revoluci v kapitalisticky vyspělých zemích. Avšak až teprve se vznikem imperialismu tyto podmínky vykrystalizovaly plně. Cyklické krize byly už v kapitalismu „volné soutěže“ samozřejmě projevem antagonisticky rozporné podstaty kapitalistického výrobního způsobu, avšak ještě ne projevem jeho úplné celkové krize.

(9) V epoše od Pařížské komuny do Říjnové socialistické revoluce přestal být základním rozporom dějinného vývoje rozpor mezi feudalismem a lidem a jeho místo zaujímá už rozpor mezi prací a kapitálem. Nicméně centrální silou této předrevoluční epochy zůstává — jako v předchozí epoše — ještě buržoazie. (Srv. E. N. Cyganova: *Demokratičeskije dvizenija sovremennosti: soďeržanije, mnogoobrazie, tendencii razvitiia*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1983, s. 13.)

bující se labilitu politického života od konce sedesátých let v Itálii. Neklamným projevem krize politiky horních vrstev jsou časté vládní krize, následující za sebou v krátkých intervalech, stejně tak jako například neschopnost institucí parlamentní demokracie učinit přítrž stupňujícímu se terorismu, podněcované mu ultrareakčními silami nadnárodních i domácích monopolů aj.

V rámci všeobecné krize kapitalismu, zachvacující jeho ekonomiku a politiku a ovšem i celý duchovní život, vznikají tak v závislosti na stupni vyostření rozporů podmínky pro prorážení imperialistického řetězu útlaku a vykořisťování v jeho jednotlivých člancích. Když na půdě ekonomické krize, vyvolané propletením vnitřních a vnějších ekonomických antagonismů a jejich vyostřením, dochází k vyostření také třídně politických vztahů v centrální otázce politiky, v otázce politické moci, krystalizuje v dané zemi rozhodující komponent revoluční situace — *celonárodní krize ve smyslu všeobecné mocensko-politické krize*. V míře, v níž v jejím průběhu narůstá schopnost progresivního subjektivního faktoru realizovat politickou revoluci, stává se pak revoluční krize *bezprostřední revoluční krizí*. (10)

Vzhledem k nerovnoměrnému hospodářskému a politickému vývoji a zvláštěností místa a role jednotlivých kapitalistických zemí v systému imperialismu krystalizuje revoluční situace v té které z těchto zemí různým tempem. Tak například vleklá strukturální krize italské společnosti už dlouho ukazuje na to, že „hořejší vrstvy“ jsou stále méně schopny řídit státní záležitosti starým způsobem a že „dolejší vrstvy“ se nechťejí smířovat s takovým řízením, čili že země prochází celonárodní krizí, stavící napořád problém podstatné změny dosavadní politické moci. Nehledě na řadu lidu užitečných a prospěšných demokratických reforem, dosavadní politická aktivizace pracujících mas tu dosud nebyla podchycena a usměrněna tak, aby se revoluční situace stala bezprostřední, akutní a umožnila podstatný vlom do struktury panství monopolů. V některých průmyslově vyvinutých kapitalistických zemích, takových jako jsou například USA nebo Německá spolková republika je, pravda, potřeba změny jedné garnitury vládnoucí třídy druhou výrazem jak krize politického kursu zaměřeného na dostižení určitých specifických dílčích cílů, tak i krize základních cílů politiky státně monopolistické buržoazie. Avšak poněvadž krize politiky „horních vrstev“ tu nebyla — a to zejména zásluhou oportunistů a reformistů v dělnickém hnutí — provázena odpovídající bojovou aktivizací pracujících mas, revoluční situace se v těchto zemích nerozvíjí. Ba co víc, nová vládnoucí garnitura využívá spontánně narůstající nespokojenosti mas k tomu, aby je — za pomoci nejpustší sociální demagogie, šovinismu a antikomunismu a antisovětsismu — získala pro podporu svého nového, ultrareakčního politického kursu. Vcelku možno říci, že přechodem k nové fázi státně monopolní regulace se v kapitalisticky vyspělých zemích otevírají perspektivy dalšího zintenzívnění třídního boje dělnické třídy a jejich spojenců s monopolistickou buržoazií. A třebaže se v některých z těchto zemí monopolistickým kruhům podařilo prohloubit svou hegemonii vůči početným vrstvám lidu a tím i částečně zbrzdit revoluční rozmach mas, dlouhodobě působící faktory zesíleného imperialistického útlaku a vykořisťování působí naopak ve směru rozvoje revoluční situace. Nejmarkantnější se účinky právě těchto faktorů projevují ve středně vyspělých kapitalistických zemích, hospodářsky závislých na mezinárodním finančním kapitálu.

Ve středně vyspělých zemích tzv. závislého kapitalismu se — všeobecně vza-

(10) Například v červnu 1913 hovořil V. I. Lenin o tom, že v Rusku „je revoluční situace a že narůstá bezprostřední revoluční krize“. V. I. Lenin: *Spisy*, sv. 19. Praha, SNPL 1957, s. 215.

to — utváří revoluční situace snáze, rychleji a častěji než v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích. To souvisí s tím, že v těchto zemích se splétá v jedno klubko řada rozporů, jež v průmyslově vyspělých zemích buď neexistují, anebo nejsou tak palčivě vyhocené jako zde. Máme na zřeteli zejména rozpory, které jsou spjaté s pozůstatky různých předkapitalistických společenských řádů a rozpory plynoucí z ekonomické nadvlády cizích monopolů. Situace v těchto zemích se stává o to výbušnější, že mezinárodní finanční kapitál usiluje dnes nejen o to, aby tu dosahoval stále větších nadzisků, ale i o to, aby „vyvezl hospodářské potíže“ z center imperialismu na periferii.[11] Nerovnoměrnost společensko-ekonomického vývoje těchto zemí má však za následek i nerovnoměrnost uzrávání revoluční situace.

Význačným rysem současné etapy vývoje kapitalistických zemí je to, že do demokratického protimonopolistického hnutí jsou vtahovány stále širší vrstvy obyvatel. Souvisí to mimo jiné s tím, že oficiálně přiznávané právo národů a národností na sebeurčení je v kapitalistickém světě neustále porušováno systematickým vměšováním imperialistických mocností, dnes především USA, do vnitřních záležitostí jiných zemí. Rozpor mezi tím, co ústy svých politických a ideologických představitelů imperialistické mocnosti o svém vztahu k právu na národní sebeurčení prohlašují, a tím, jak k němu ve skutečnosti přistupují, se stal už v uplynulé dekádě na pozadí Carterovy licoměrné kampaně o lidských právech zřejmější než předtím. To by bylo možno dokumentovat na událostech v řadě zemí, v nichž se v uplynulém období konfrontovaly postoje a činy imperialismu s úsilím národů, vystavených jeho útlačku, o své sebeurčení. Zde chceme připomenout hlavně to, že princip národního sebeurčení se průběžně aktualizuje též v mnoha formálně nezávislých kapitalistických zemích. Jde o to, že ztráty, jež imperialismus utrpěl v minulém desetiletí, se snaží zkorigovat politikou zajišťovanou silou zbraní i nepřipustného nátlaku a vměšováním do vnitřních záležitostí četných zemí ve všech končinách světa. Vládnoucí kruhy USA, jak známo, otevřeně vyhláší „právo“ USA obhajovat silou zbraní své národní zájmy v oblasti na Blízkém východě, v Latinské Americe, i jiných místech vzdálených někdy od USA na tisíce kilometrů. Za pomoci nejhrubších a nejdobrodružnějších prostředků a metod se nejagresivnější síly amerického imperialismu v čele s R. Reaganem v otevřeném spojení s teroristickými a rasistickými režimy pokoušejí zabránit národům bojujícím ještě za osvobození uplatnit své právo na sebeurčení a podkopat politickou nezávislost mnoha suverénních států, včetně těch kapitalisticky nejvyspělejších. Typickou ukázkou toho, jak si „jestřábi“ amerického imperialismu představují řešení otázky sebeurčení, je barbarská agrese Izraele v Libanonu, kterou spolu se sionistickými kruhy připravili a všestranně podporují, a přepadení Grenady. USA vykonávají všemožný nátlak i na vyspělé kapitalistické země, své partnery z NATO i Japonsko, aby se podrobily diktátu nadnárodních monopolů v intencích upevnění vedoucí úlohy USA ve světě. Je zřejmé, že tento politický kurs dále vyhocuje rozpor mezi imperialismem a nejširšími vrstvami lidu.

Ještě širší vrstvy jsou dnes vtahovány do demokratického hnutí v důsledku akutního ohrožení míru ultrareakčními kruhy imperialismu v čele s monopolisty USA. Záměry těchto kruhů rozpoutat atomovou válku, hrozící zánikem veškeré civilizace, se dostávají do zjevného rozporu se zájmy národů celého světa. Tak se vytváří reálná základna pro vytvoření mohutného celosvětového mírového hnutí. V prvních řadách hnutí za obranu míru stojí komunistické strany. Strategií, kterou sledují, je vytvoření nejširší fronty odpůrců války, do níž možno začlenit i některé skupiny z řad buržoazie, které jsou jinak dělnické třídě nejvzdálenější. Tím je dán i charakter hnutí na obranu míru. Nemá

(11) Srv. Otázky míru a socialismu 1983, č. 11, s. 57.

specificky protiimperialistický charakter. avšak nakolik je zaměřeno proti hlavním podněcovatelům války, jimiž jsou „jestřábi“ nadnárodních monopolů, především z USA, nabývá objektivně protiimperialistický charakter.

K tomu, aby ideje i běžné, každodenní vědomí mas, jež subjektivně determinují chod událostí, dorostly ve svém celku do úrovně, kterou vyžaduje objektivně i subjektivně vyzrálá revoluční situace pro antimonopolistickou revoluci, k tomu je zapotřebí velkého úsilí a aktivity uvědomělého předvoje revolučního dělnického hnutí. Jak známo, na revoluční situaci i na samu revoluci naprosto nelze hledět bernsteinovským a očima historického fatalismu, jehož devizou je živelnost. Nelze-li revoluční situaci a revoluci předem stanovit, je zcela možné a v zájmech pokroku také nanejvýš žádoucí pro ně pracovat a urychlovat tak jejich příchod. Rozhodující význam přitom má ovlivňovat situaci tak, aby se masy mohly přesvědčovat o správnosti politiky komunistických stran na podkladě svých vlastních zkušeností.

2. Charakter obecně demokratických principů a úkolů

V obecnosti vycházíme z toho, že všechna významnější demokratická opatření, která se podaří dělnické třídě a jejím spojencům v revolučním protimonopolistickém boji prosadit, jsou nezbytně určitým oslabením kapitalismu, a tedy zároveň určitým, dílčím úspěchem dělnické třídy na cestě přípravy socialistické revoluce. Jako vedlejší produkt revolučního třídního boje představují i v rámci evolučního stadia kapitalismu v dané zemi určité přechodné mezistupně ve vývoji připravující negaci kapitalismu. Tyto mezistupně však nelze pokládat za produkt demokratické revoluce, pokud si přitom rozhodující pozice a vedení v oblasti mocensko-politické zachovává buržoazie.⁽¹²⁾ A to nezávisle na tom, má-li vláda, jež příslušná demokratická opatření realizuje, podporu komunistické strany, či jde-li o vládu s přímou účastí komunistů.⁽¹³⁾ O demokratickou

(12) K nejvýznamnějším mezistupňům v rámci evolučního stadia vývoje kapitalismu, představujícím ústupky vládnoucí buržoazie dělnické třídě a ostatním pracujícím, náleží nesporně zestátnění. Stejně jako kterákoli jiná demokratická reforma uskutečněná politickými exponenty monopolistické velkoburžoazie nemůže ani zestátnění nést jiný než v základě buržoazní charakter. To je dáno tím, že ekonomický sektor, který se jím konstituuje anebo rozšiřuje, funguje především a hlavně v intencích podstatných, dlouhodobých i bezprostředních zájmů monopolů. Přesto však by bylo chybou tuto funkci absolutizovat a přehlédnout, že zestátnění i v podmínkách státně monopolistického kapitalismu může v té či oné míře fungovat také ve prospěch revolučního hnutí dělnické třídy a jejích spojenců, přinést mu jak určitý pozitivní efekt bezprostřední, tak i vytvořit příznivější podmínky pro probíhání vlastních revolučních přeměn v dalším vývoji.

(13) Politická moc, v níž si vedení udržuje monopolistická buržoazie, nejenže nemůže jít v demokratizačních procesech dále, než připouští její třídní sociálně ekonomická pozice, ale nese s sebou vždycky také nástrahu vážných odklonů od programů demokratických reforem, k jejichž přijetí byla nucena tlakem lidových mas. To je dobře vidět například v Itálii v druhé polovině sedmdesátých let, kdy vláda křesťanského demokrata Andreottiho sice oficiálně přijímá programovou dohodu k provedení řady demokratických reforem (týkajících se boje s inflací, terorismem, reorganizace státního aparátu aj.), avšak v praxi se ji snaží na každém kroku okleštit anebo přímo zesabotovat. (Viz Únita z 2., 9., 15. a 16. července 1977.)

Přechodným evolučním mezistupněm byla v nedávné minulosti levicová vláda ve Francii. Avšak teprve v podmínkách vyzrálé revoluční situace by se vláda s účastí zástupců komunistické strany mohla vyvinout v předstupeň revoluční demokratické moci, účinně napomáhající rozvoji demokratické protimonopolistické revoluce. Ve Francii, kde měla komunistická strana ve vládní většině se socialistickou stranou čtyři ministerská křesla, musela za realizaci dohody se socialistickou stranou z roku 1981 neustále úporně bojovat. Při podpoře všech opatření vlády, která byla v souladu s touto dohodou, se zároveň distancovala od kursu svého koaličního partnera řešit vážné hospodářské potíže politikou poškozující široké vrstvy pracujících a sledujících zájmy monopolů. Byla tedy stranou vládní a bojující zároveň.

revoluci jde teprve tehdy, když se mění třídní podstata dané politické moci a vzniká diktatura lidu.

Přechodnému typu sociální revoluce odpovídá ovšem *přechodný typ revolučně politické moci*. Její konečný třídní charakter závisí na tom, které síly v ní nabudou vrchu, zda síly revolučního proletariátu, anebo síly sociálního reformismu a oportunismu. V prvním případě se prosadí hlavní a podstatná tendence společenského vývoje a demokratická revoluce bude přerůstat v revoluci socialistickou, v druhém retrográdní tendence kontrarevolučních sil vedoucí zpět ke kapitalismu.

Ani antimonopolistická demokratická revoluce není ovšem prosta momentů, které ji pojí s dřívější epochou buržoazních revolucí. K takovým patří celý komplex tzv. všedemokratických úkolů (zajišťování politických a občanských práv a svobod, rovnoprávnosti žen a mužů, národní a státní suverenity atd.), o nichž obecně platí, že jsou s kapitalismem jak ekonomicky, tak i politicky v zásadě slučitelné. Označit je za buržoazní je v daném případě možno jen vzhledem k jejich historickému původu. Jinak je ovšem třeba vycházet z toho, že kterýkoli obecně demokratický princip sám o sobě, tj. je-li vyjmut z konkrétních společenských vazeb, nemá v sobě nic, co by jej předem jakkoli sociálně třídně kvalifikovalo. Představa, podle níž nutno chápat všechny obecně demokratické požadavky a přeměny vždy a za všech okolností jako buržoazně demokratické, je naprosto mylná.[14] Pouze v určitém historickém kontextu, kdy obecně demokratické úkoly vyjadřují společenské potřeby boje proti feudalismu a prokletění cesty rozvoje kapitalismu, pouze tehdy nabývají tyto úkoly buržoazně demokratického charakteru. Dokonce i za situace, kdy se v demokratických revolucích na různých úrovních a stupních prolétá protifeudální boj s bojem protiimperialistickým a protikapitalistickým, který se za určitých podmínek pojí se socialistickou orientací, je i v ekonomicky zaostalých zemích paušální označování demokratických úkolů a přeměn za buržoazně demokratické neúnosným zjednodušením a chybou. Tím spíš pak v revolučních procesech v zemích kapitalistických.

Každý obecně demokratický úkol má pochopitelně své specifické kvalitativní určení, které je stejné dnes jako v minulosti. Jiné však ani nemůže být, nemá-li se vytratit vývojová identita toho kterého obecně demokratického úkolu. Toto kvalitativní určení se zakládá na vydělení těch specifických znaků, které se bezprostředně nabízejí. Takto jsou však obecně demokratické úkoly určeny jen velmi abstraktně, konkrétně mohou být určeny jen podle svého podstatného sociálně ekonomického a třídního obsahu v daném časoprostoru.[15]

(14) Odmítáme tezi, že „okolnosti vzniku obecně demokratických národních principů určují jejich základní charakter — charakter buržoazního demokratismu“ (kterou nacházíme v práci Karla Pomaizla *Marxismus a národnostní otázka*. Praha, Horizont 1978, s. 88), jakož i domněnka, že tato teze odpovídá stanovisku V. I. Lenina (viz tamtéž s. 173–4). Jsme zajedno s G. G. Vodolazovem, že „buržoaznost demokracie se projevuje nikoli v samotných právech (nic specificky buržoazního není ve svobodě slova, svědomí, shromažďování, v právu volit a být volen), nýbrž v charakteru jejich uplatňování v reálné skutečnosti.“ (G. G. Vodolazov: *Dialektika i revolucija, metodologičeskie problemy socialnoj revolucii*. Moskva, Nauka 1975, s. 197.)

(15) Jako formy vydělené z historické reality abstrahujícími operacemi našeho myšlení, nemají obecně demokratické principy žádnou samostatnou předmětnou existenci v objektivní realitě. V tomto smyslu jsou jen „abstraktním předmětem,..“ Proto však ještě nejsou formami ahistorickými. Abstraktnost těchto forem je totiž výrazem určitých obecných obsahových momentů demokratických potřeb a zájmů v určitých historických epochách. Abstraktnost obecně demokratických principů je tedy historicky určitá, promítá se v ní jak historická daného předmětu poznání, tak i historická samotného procesu poznání. Tím, že všedemokratické principy odrážejí určitou stránku konkrétních historických souvislostí, představují nikoli prázdnotu, ale obsažnou abstrakci.

Domnívat se tedy, že u uvedeného výchozího kvalitativního určení obecně demokratických úkolů možno zůstat a navíc mu bez ohledu na podstatně se měnící historické podmínky trvale přisuzovat pouze buržoazní kvalitu znamená, podle našeho názoru, opouštět dialektiku. Ve skutečnosti výše uvedené kvalitativní určení těchto úkolů není jejich jediným, a tím méně konečným kvalitativním určením. K plnému a rozvinutému kvalitativnímu určení kteréhokoli z nich možno dospět jedině, když jej přestaneme uvažovat pouze jako obecnost vyabstrahovanou z reality a samostatně neexistující a budeme jej chápat v jednotě s historicky zvláštním a jedinečným. Jejich rozvinutá kvalita je dána pouze konkrétním systémem společenských vztahů, v němž tyto úkoly vystupují jako jeho prvky, které jsou podřízeny základnímu zákonu tohoto systému a nadto i zákonům vyšších systémů, jejichž je daný systém jen částí. Hlubší a základní obsah obecně demokratických úkolů v antimonopolistické demokratické revoluci plyne tedy teprve ze vzájemné vazby těchto úkolů s ostatními úkoly, které revoluční proletariát a jeho třídní spojenci v této revoluci uskutečňují. Je dán tím, že obecně demokratické principy tu vystupují jako komponenty systému genetických strukturálních změn, zaměřených ve svém celku k podlomení těch nejzákladnějších pilířů kapitalistického řádu v dané zemi a vybudování demokracie, která — i když ještě není socialistickou — znamená už hluboký vlom do celkové struktury tohoto řádu.

V praxi nutno počítat s tím, že určité obecně demokratické úkoly se z etapy antimonopolistické revoluce přenesou do dalších etap revolučního procesu, nevyjímaje etapu vlastní socialistické revoluce. V takovém případě tyto obecně demokratické úkoly vystoupí v podřízené vazbě k socialistickým systémovým úrovním, stanou se součástí socialistické revoluce a krokem k socialismu. Na ještě vyšší systémové úrovni figurují samozřejmě zároveň jako součásti souběžného světového revolučního procesu. V této souvislosti nutno však zdůraznit, že považujeme-li obecně demokratické přeměny uskutečňované v kontextu socialistické revoluce plným právem za její integrální složky, naprosto je tím neztotožňujeme se specificky socialistickými úkoly proletariátu v této revoluci. Ty totiž odpovídají jen potřebám přímého a bezprostředního řešení rozporu mezi prací a kapitálem jako určujícího, rozhodujícího a hlavního rozporu kapitalistické společensko-ekonomické formace. Poněvadž obecně demokratické přeměny řeší nikoli tento, nýbrž jen některý z vedlejších rozporů kapitalismu, jsou toliko předsocialistickými úkoly proletariátu v socialistické revoluci. Tomu odpovídá jejich charakteristika jako *proletářsko-demokratických* úkolů. Ta je jasně odlišná od *proletářsko-socialistických* úkolů, jimiž přímo a bezprostředně plní proletariát svou historickou misi. Přitom třeba mít na paměti, že jak v rámci proletářsko-demokratických, tak i proletářsko-socialistických úkolů se uskutečňují jejich obsahové i funkční proměny a posuny podle toho, jak se rozvíjí a prohlubuje revoluční proces.

Široká škála demokratických úkolů a přeměn, jimiž se v současnosti vytvářejí podmínky pro přechod od kapitalismu k socialismu, anebo se tento přechod už přímo realizuje, a široké spektrum třídních a skupinových zájmů, které za tímto úkoly a přeměnami stojí, vyžadují precizaci „zaběhaných“ pojmů: reforma a revoluce, reformista a revolucionář.

Reformy v běžném smyslu jsou změny, při nichž se daný typ společensko-politické moci nemění. Jsou to tedy změny v evolučním stadiu vývoje, čili *evoluční reformy*. V protikladu k nim jsou změny vyznačující se sice postupností a zásahy „shora“, to jest znaky příznačnými pro způsob uskutečňování evolučních reforem, avšak podstatně zároveň měnícími daný typ společensko-politické moci. Jde o *revoluční reformy*. Při přechodu od kapitalismu k socia-

lismu jsou možné jen v důsledku lidové revoluce, čili jejich nezbytnou náležitostí je kombinace aktivity progresivních sil „shora“ a „zdola“ současně.

Základní rozdíl mezi revolucionáři a reformisty není v tom, že by snad první chtěli uskutečnit přechod od kapitalismu k socialismu jen ve formě převratných změn, kdežto druzí jen ve formě postupných změn. Revolucionáři, opírající se o vědecké učení marxismu-leninismu, neabsolutizují ani ten, ani onen způsob provádění společenských přeměn. K otázce, zda takové přeměny uskutečnit *metodou převratu* (označovanou tradičně za metodu revoluční), anebo *metodou postupných reforem* (označovanou tradičně za metodu reformátorskou), přistupují nikoli abstraktně, ale vždy nanejvýš *konkrétně*. Počítají s tím, že jedno opatření může být v různých situacích provedeno různou metodou. Základní rozdíl mezi revolucionáři a reformisty v dělnickém hnutí je v koncepci socialistického cíle a prostředků volených k jeho dosažení. Tím, že absolutizují reformy „shora“, reformisté usilují o socialismus jen čistě verbálně, zatímco reálně napomáhají jen a jen vylepšení kapitalismu.(16) Opravdoví revolucionáři mohou být dnes jen ti, kdo se při volbě cest a prostředků k socialismu orientují podle objektivních a vědou odhalených obecných zákonitostí tohoto přechodného období, k nimž patří především zákonitost třídního boje, socialistické revoluce a diktatury proletariátu.

Vědeckou neudržitelnost kontrarevolučních tezí buržoazního reformismu (klasicky u nás rozpracovávaných ideologií masarykismu), jež principiálně odmítají sociální revoluci a uznávají její oprávněnost jen, rozumí-li se jí evoluční reforma, dávno už vyvrátila praxe soudobého světového revolučního procesu. Tato praxe naopak mnohonásobně potvrdila pravdivost leninské teze, že přechod od kapitalismu k socialismu je možný jen socialistickou revolucí, že však konkrétní cesty této revoluce budou různé. Prokázala, že revoluce je možná jak ve formě převratu, tak také cestou postupné kvalitativní přeměny třídní podstaty politické moci, stupňováním a prohlubováním demokratických protimonopolistických revolučních reforem. Elementární podmínkou proměny této možnosti ve skutečnost je v obou případech: a) vystupňování třídního boje pokrokových společenských sil pod vedením dělnické třídy, který nakonec vyústí v politickou moc dělnické třídy, opírající se o podporu aktivní většiny neproletářských vrstev pracujících: b) rozbíjení starého státního aparátu a jeho nahrazení novým.

Резюме

И. Гоушка. Теоретические аспекты современной борьбы за демократию в капиталистических странах

По мере углубления в 70-е годы всеобщего кризиса капитализма и дальнейших сдвигов в соотношении сил в мире в пользу социализма, антидемократические тенденции монополистической буржуазии постепенно нарастают. Вызываемая ими экспансионистская политика, которую возглавили империалистические силы США — «ястребы», ставит на повестку дня задачи борьбы за отстаивание национального и государственного

(16) Kdyby se bralo za bernou minci to, jak hodnotí například Celořecké socialistické hnutí (PASOK) — které po volbách v říjnu 1981 vytvořilo vládu — reformu zavedenou zákonem o „zespolečenštění státního sektoru“, pak bychom ji museli chápat jako „rozhodující skok ke změně výrobních a společenských vztahů na ... cestě k samostatnému vývoji v zájmu socialistické přeměny“ (jak se uvádí v usnesení X. zasedání ÚV PASOK — viz Exermisis, 6. srpna 1983). Ve skutečnosti však jde jen o evoluční reformu, která není „ničím jiným než formou modernizace státně monopolistického kapitálu. Jde o realizaci sociálreformistické myšlenky, která ignoruje určující úlohu vlastnictví výrobních prostředků ve sféře rozdělování, směny a spotřeby“, jak píše D. Sarlis, člen politického byra Komunistické strany Řecka (viz Otázky miru a socialismu 1984, č. 2, s. 62).

суверенитета не только развивающихся, но и многих развитых капиталистических стран. Задачей номер один стала борьба за предотвращение угрозы термоядерной войны, ставящей под угрозу само существование человечества. Этим и объясняется тот факт, что потребность борьбы за демократию в послевоенном развитии становится все более актуальной. Путем проведения качественных изменений в механизме государственного и сверхгосударственного монополистического регулирования, неоконсервативная политика финансовой олигархии всюду стремится ликвидировать социально-экономические достижения и политические права, завоеванные народом в борьбе с правящим классом в предшествующие периоды. Альтернативная стратегия, разработанная коммунистическими партиями и отражающаяся в программе действий демократического движения наших дней, построена и осуществляется таким образом, чтобы рабочие и широкие слои народа понимали неразрывную связь между заметным ухудшением их уровня жизни и реакционным политическим курсом правящей монополистической буржуазии, в особенности милитаризмом, подвергающим риску судьбы человечества. Несмотря на то, что монополистическим кругам некоторых капиталистических стран удалось углубить свою гегемонию в отношении различных слоев народа, а тем самым частично затормозить революционное движение масс, влияющие на протяжении длительного времени факторы усиленного империалистического гнета и эксплуатации воздействуют в направлении развития революционной обстановки. Наиболее заметно воздействие таких факторов проявляется в среднеразвитых капиталистических странах, экономически зависящих от международного финансового капитала.

Все значительные демократические мероприятия, в том числе в рамках эволюционной классовой борьбы, представляют собой определенные переходные промежуточные ступени в развитии подготовляемого отвергания капитализма. Демократической антимонополистической революции, представляющей собой переходный тип социальной революции, отвечает переходный тип революционной политической власти — диктатура народа. Основное содержание революционных задач в антимонополистической революции определяется тем, что эти задачи выступают в качестве компонентов генетических структурных изменений, направленных в целом на подрыв основ капиталистического строя в данной стране и на построении демократии, которая, не являясь пока еще социалистической, означает глубокий перелом в общей структуре этого строя. Этому отвечает ее характеристика через пролетарско-демократические задачи. Эта демократия ярко отличается от пролетарско-социалистических задач, с помощью которых пролетариат прямо и непосредственно выполняет свою историческую миссию.

Опыт развития современного революционного процесса доказал, что социалистическая революция возможна как в форме переворота, так и в иной форме, т. е. может развиваться по пути постепенного качественного преобразования классовой сути политической власти, повышения интенсивности и углубления демократических антимонополистических революционных реформ. Элементарным условием превращения этой возможности в действительность в обоих случаях являются: а) активизация классовой борьбы прогрессивных общественных сил под руководством рабочего класса, опирающегося на поддержку активного большинства непролетарских слоев трудящихся; б) ломка старого государственного аппарата и его замена новым.

Summary

J. Houška: Theoretical Aspects of the Present Struggle for Democracy in Capitalist Countries

Hand in hand with the deepening crisis of capitalism as well as with other shifts in the power ratio in the world in behalf of socialism in the seventies, the anti-democratic tendency of the monopolistic bourgeoisie is growing to an extent making the expansionist policy, ensuing from it and headed by US imperialist „hawks“, impose tasks connected with the struggle for the defence of national and state sovereignty not only in developing but also in many capitalist countries and, as a task of paramount importance, the struggle for averting the threat of thermonuclear war endangering the very existence of mankind. Hence it follows that, in postwar development, the need of a struggle for democracy is becoming more acute. Through qualitative changes in the mechanisms of state and superstate monopolistic regulation, the neoconservative policy of the financial oligarchy everywhere endeavours to do away with the economic, social and political achievements gained by the people from the ruling class in the preceding stages. The alternative strategy worked out by communist parties and projecting itself in the action programme of the democratic movement of our time is conceived and realized so as to make the workers and broad population strata understand the inseparable interconnection between the

severe deterioration of their living standard and the reactionary political course of the ruling monopolistic bourgeoisie, and especially militarism hazarding the fate of mankind. Although, in some capitalist countries, monopolistic circles have succeeded in intensifying their hegemony in relation to the ample population strata and thus in partially slowing down the revolutionary upsurge of the masses, the long-term operation of the factors of intensified imperialist oppression and exploitation contribute, on the contrary, to the development of the revolutionary situation. It is these factors which manifest themselves most markedly in medium developed capitalist countries economically dependent upon the international financial capital.

As a byproduct of the revolutionary class struggle, all the democratic measures of major importance represent, even within the framework of the evolutionary stage of capitalism, certain transitory interstages in the development preparing the negation of capitalism. The democratic antimonopolistic revolution, which is a transient type of social revolution, corresponds to the temporary type of revolutionary-political power — the dictatorship of the people. The basic content of generally democratic tasks in an antimonopolistic revolution is determined by the fact that these tasks present themselves as components of the system of genetic structural changes aiming, in their entirety, at the destruction of the most fundamental pillars of the capitalist order in the given country and at the building up of democracy which — though it is not yet of a socialist character — implies a deep breakthrough into the general structure of this order. Their characterization as proletarian-democratic tasks corresponds thereto: it markedly differentiates them from the proletarian-socialist tasks through which the proletariat directly and immediately fulfils its historical mission.

The experience gained in the contemporary world revolutionary process demonstrates the fact that the socialist revolution is possible both in the form of an overthrow and by way of a gradual qualitative transformation of the class substance of political power, by a gradation and intensification of democratic antimonopolistic revolutionary reforms. In both cases, the elementary precondition of transforming this possibility into reality is a) the intensification of the class struggle of progressive social forces headed by the working class supported by an active majority of the nonproletarian strata of working people; b) the splitting up the old state apparatus and its replacement by a new one.

Začleňování mládeže do pracovního procesu

Přístup k problému z hlediska mezisystémových komparací

JANA VÍTEČKOVÁ
JAROSLAV HUDEČEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

K nejvýraznějším a sociálně nejzávažnějším projevům prohlubující se krize světové kapitalistické soustavy patří růst nezaměstnanosti, postihující i nejvyspělejší kapitalistické země a v nich, byť ne stejnou měrou, všechny vrstvy námezdních pracujících. Zvláště závažné důsledky má relativní přebytek pracovních sil pro pracovní začleňování mladé generace, která vstupuje na trh pracovních sil bez zkušeností a navíc s omezenými možnostmi profesně kvalifikační přípravy.

Otázky pracovního uplatnění, získávání a využívání kvalifikace patří proto dnes na Západě k nejaktuálnějším tématům společenskovědního výzkumu. Významná úloha jim byla přiznána i ve vědeckovýzkumném programu vídeňského Evropského koordinačního centra pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách, které si jako součást řešení úkolů ve sféře práce stanovilo cíl shrnout a analyzovat výsledky národního i mezinárodního výzkumu zaměstnanosti mládeže, zejména změn, k nimž dochází v pracovních postojích a pracovní aktivitě mládeže v důsledku měnící se techniky a technologie.

Při přípravě československého podílu na mezinárodní komparaci jsme stáli před úkolem ujasnit si v prvé řadě teoretickometodologická východiska analýzy a nalézt specifický, potřebám mezisystémového srovnávání odpovídající úhel pohledu na naši skutečnost. V předložené stati⁽¹⁾ seznamujeme s výsledky našeho pokusu o určení významových priorit na obecněji známém teoretickém i empirickém materiálu. Smysl prezentace spatřujeme méně v novém poznání, spíše v posouzení adekvátnosti přístupu, provedené selekce empirického materiálu a interpretačního akcentu.

Společenský význam problematiky a přístup k jejímu řešení

Studium pracovních postojů a pracovní aktivity mladé generace a jejich změn v procesu vědeckotechnického rozvoje považujeme za závažné jak z hlediska samotné mladé generace, tak z hlediska společnosti jako celku. V problémech pracovního začleňování mládeže se prolínají dva klíčové momenty celého společenského reprodukčního procesu: otázky dynamiky vývoje materiální zá-

(1) Stať obsahuje souhrn hlavních myšlenek materiálů, které byly předloženy mezinárodní konferenci *Attitudes and Behaviour of Young People Towards Work: Change or Continuity?*, konané za účasti představitelů devíti západoevropských a šesti socialistických zemí i několika mezinárodních organizací v listopadu 1983 v Moskvě. Za Československo byla připravena obsáhlá národní zpráva, bibliografie publikací a výzkumů za posledních deset let a koreferát k otázkám sociální politiky socialistické společnosti v oblasti pracovního začleňování mládeže. Při úpravě pro uveřejnění v Sociologickém časopise byla redukována zejména deskriptivní složka a argumentace, která je v domácím kontextu obecně známa.

kladny společnosti i kvality reprodukce jejích sociálních sil. Jejich průnik přitom zachycujeme ve zvláště významném momentu, kdy do nepřetržité vývojové kontinuity vstupuje diskontinuitní prvek střídání generací, s nímž je spojen dynamizující potenciál změny.

Klíčová úloha práce pro celek společnosti i život jednotlivce již byla mnohokrát doložena. Tím spíše platí pro mladou generaci, která procesem svého pracovního začlenění završuje a přetváří askripční atributy svého společenského postavení, odvozené od postavení rodičů ve společenských vztazích, nalézá své místo ve společenské dělbě práce a sociální struktuře společnosti a osvojuje si jemu odpovídající způsob obživy i způsob života. Vlastní aktivitou, využívající společensky vytvořený prostor volby, obnovuje společenské síly, reprodukuje a současně mění společenské poměry a tím i podmínky a rysy společenského pohybu.

I z této výchozí argumentace je zřejmé, že jde o problém velmi složitý, mnohonásobně propojený s komplexem všech makrospolečenských procesů ekonomických, kulturních, politických atd. Projevuje se v něm historická vývojová kontinuita i diskontinuitní prvky, objektivní determinace i rostoucí společenská úloha subjektivních sil. Bez znalosti tohoto společenského, historického i konkrétně historického zakotvení, bez uchopení dialektiky objektu a subjektu není možno odhalit příčinné souvislosti vývojových změn ve vztahu mládeže k práci ani zformulovat principy a zkonstruovat mechanismy jeho ovlivňování.

Pojem práce v nejobecnější filozofické formulaci vyjadřuje „proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ [Marx 1954 : 196]. V kontextech, v nichž se aktuálně pohybujeme, používáme pojem práce v konkrétnějším významu pro označení uvědomělé a cílevědomé lidské fyzické či duševní činnosti, při níž člověk využívá svých sil a schopností, aby prostřednictvím pracovních nástrojů působením na pracovní předměty, s využitím vlastní intelektuální kapacity produkoval materiální anebo duchovní hodnoty.

Pracovní činnost není izolovaným nezávislým individuálním aktem, ale jevem ve všech prvcích a momentech bytostně společenským, společností podmíněným a společnost utvářejícím. Každá konkrétní pracovní činnost je elementem komplexu společenské práce a výroby, který pouze ve své rozporné jednotě zajišťuje trvalou obnovu materiálních i duchovních předpokladů existence společenského systému v jeho věcných i vztahových stránkách. Primárním metodologickým principem je proto pro nás studium lidské práce v kontextu dosažené úrovně rozvoje výrobních sil a povahy výrobních vztahů.

Chceme-li se zabývat postojem k práci a pracovní aktivitou, zjistíme, že jde o mnohvrstevný pojem s řadou odlišných sociálních projevů. V jedné rovině vystupuje práce ve vztahu k pracovníkovi jako profese (obsahově vymezená pracovní činnost, s určitou soustavou kvalifikačních požadavků, pracovních dovedností, s určitou společenskou prestiží aj.), v jiné poloze jako zaměstnání (obvykle smluvně fixované obsazení pracovního místa, s nímž je spojen určitý pracovní úkol, konkrétní pracovní podmínky, způsob a výše odměňování aj.) a teprve ve třetí rovině jako vlastní pracovní aktivita, pracovní výkon s určitým objemem a intenzitou výdeje fyzických a psychických sil, s určitými prožitky a objektivními i subjektivními efekty. Každá z těchto rovin a podob práce je vymezena poněkud odlišnou strukturou determinant a na působící činitele reaguje rozdílně, přinejmenším alespoň posuny v čase.[2] Také postoje k nim se utvářejí odlišně a v sociální analýze nemohou být proto tyto roviny vzájemně zaměňovány.

Pro naše pojetí mládeže a generačního problému je charakteristické v první řadě to, že věkovou diferenciaci společnosti považujeme za podřazenou určující diferenciaci třídní, která je odvozena od základních sociálně ekonomických vztahů, především od vztahů vlastnictví výrobních prostředků.⁽³⁾ Proto také studium jakékoli věcné problematiky ve vztahu k mládeži předpokládá na jedné straně diferencovaný přístup k mladé generaci, v jejíž vnitřní struktuře se odráží diferenciaci společnosti jako celku i mechanismy její reprodukce. Na druhé straně vyžaduje chápání věcných procesů v celospolečenských souvislostech, protože jen na této bázi je možné odlišit obecné a zvláštní v konkrétních formách existence mladé generace.

Vztah „mládež a společnost“ však nechápeme zjednodušeně jako pouhé vřazování mladé generace do vnějšího, nezávislého systému společnosti. Je to právě aktivita mládeže, její schopnost využívat a rozšiřovat životní prostor, opouštět minulé a přejímat nové, která působí, že začleňování mládeže do společenských procesů současně utváří samu společnost. Vztah mládež a práce proto chápeme jako složité strukturovaný a diferencovaný společenský jev, který je výsledkem spolupůsobení objektivních společenských determinací a vlastní aktivity mladé generace.

Je nepochybné, že technické a technologické změny vyvolané rozvojem vědy a jejím využíváním ve výrobě mění podmínky práce i celého lidského života. Při studiu obsahu, dosahu a tempa probíhajících změn však musíme vycházet z toho, že vývoj techniky a technologie a jeho sociální důsledky nejsou vysvětlitelné v úzce definovaném referenčním rámci vědeckého poznání a jeho výrobní aplikace. Technické a technologické změny jsou součástí proměn ve všech složkách a fázích výrobního procesu. Pro jejich dalekosáhlé účinky lze hovořit o vědeckotechnické revoluci, „která je zásadní kvalitativní přeměnou společenských výrobních sil na základě přeměny vědy ve vedoucí faktor technického pokroku a rozvoje společenské výroby“⁽⁴⁾ [Socialismus a věda 1982 : 65].

Tak jako příčiny, stimuly a cíle technických a technologických změn (či — vyjádřeno marxistickou terminologií — příčiny, stimuly a cíle dynamického rozvoje výrobních sil na bázi osvojování výsledků rozvoje vědy a techniky) jsou odlišné v obou sociálně ekonomických systémech, jsou rozdílné i jejich sociální formy a důsledky. Vědeckotechnická revoluce je celosvětovým procesem a před celým lidstvem nastoluje některé společné problémy. V zásadě

(2) V každé z těchto rovin jsou také jinak definovány společenské i individuální problémy. S profesní rovinou jsou například spojeny problémy profesní prestiže, profesní orientace, profesně kvalifikační přípravy a jejího kvantitativního i kvalitativního souladu s potřebami ekonomiky. S prací jako zaměstnáním souvisejí otázky objemu, obsahu a územního rozložení nabídky pracovních příležitostí, zákonné regulace pracovního vztahu, ochrany pracovníka a kontroly pracovních podmínek. S prací jako aktivitou jsou spojeny problémy stupně rozvoje a využití schopností, fyzického a psychického nasazení, angažovanosti, seberealizačního prožitku atd.

(3) Pro náš způsob chápání společenského vývoje nejsou akceptovatelné koncepty, které ztotožňují mládež s rozhodující a silně autonomizovanou sociální silou. Mládež představuje „významný moment reprodukčního cyklu společenského vývoje, reprodukčních cyklů jednotlivých tříd a sociálních skupin, reprodukčního cyklu ekonomických, politických a ideově kulturních mechanismů dané společnosti“ [Charvát 1978 : 17].

(4) Průběh konference potvrdil, že opakování mnoha tezí, které jsou v kontextu marxistického myšlení zcela banální, plní v mezisystémové konfrontaci plně svou poznávací funkci. Úzce technicistní interpretace problému redukce pracovních míst zdaleka nebyla výjimkou. Souvislost s výrobními a společenskými poměry v ní nejen není explicitně definována, ale není obsažena ani implicitně ve vědomí empirických souvislostí.

však probíhá ve dvou kvalitativně odlišných variantách, z nichž teprve spojení vědeckotechnického pokroku a socialistického společenského zřízení představuje onen historický převrat, za nímž se lidstvu otevírá skutečná humanistická perspektiva.

Vzhledem ke konkrétně historickým podmínkám svého vzniku zahájil socialismus svůj zápas o budoucnost v ekonomicky nevýhodnější pozici, s nižší zděděnou úrovní vyspělosti výrobních sil, kterou se dosud nepodařilo plně překonat. Přednosti nových společenských poměrů se musí prosazovat v prostoru omezeném relativně nižší úrovní disponibilních zdrojů.

Mezistýtemová srovnávání sociálních jevů a důsledků vědeckotechnických přeměn tak probíhají ve zvláštní situaci, kdy se setkávají rozvinutější technické a technologické formy, jejichž obsah je určen historicky již překonanými vztahy vykořisťování práce, s relativně méně rozvinutými vývojovými fázemi techniky a technologie, které jsou však naopak obsahově určeny novými, progresivnějšími společenskými vztahy, založenými na společenském vlastnictví prostředků a produktů výroby a orientovanými na historicky nový cíl všestranného společenského i individuálního rozvoje. V této konkrétně historické rozdílnosti sociálního času stávajících společensko-ekonomických systémů, v rozdílné vývojové fázi a vzájemné relaci výrobních sil a výrobních vztahů spočívá obtížnost mezinárodní komparistiky, současně však také její závažnost a poznávací přínos.

Charakteristika disponibilní báze empirických dat

Plánování a řízení procesu pracovního začleňování mládeže se opírá o relativně široký objektivizovaný systém statistických ukazatelů, jejichž zdrojem jsou censová, mikrocensová i průběžná roční a další výběrová statistická šetření. Dosažitelnými statistickými údaji jsou poměrně uspokojivě doloženy všechny základní objektivní momenty profesní přípravy, pracovního začlenění a zaměstnanecké i profesní mobility mládeže v dlouhodobých časových řadách a mezigeneračních srovnáních.

Také výzkum v oblasti problematiky mládeže má dlouholetou tradici; v centru jeho pozornosti jsou právě otázky vzdělávání a pracovního zapojení. Přestože v uplynulých deseti letech nebyl organizován výzkum věnovaný výhradně vlivu vědeckotechnického pokroku na pracovní postoje a pracovní činnost mládeže, ve větší či menší míře se této tematice dotkla většina výzkumů zabývajících se problémy mládeže i problémy práce. Významnou zásluhu na obohacování datové báze pro posouzení těchto procesů měly především komparativní výzkumy uskutečněné v rámci mezinárodní spolupráce akademií věd socialistických zemí, v posledních letech zejména výzkum životních drah mládeže v socialistické společnosti, v němž měla oblast práce dominantní postavení, a výzkum sbližování dělnické třídy a inteligence, v němž značnou část zkoumaného souboru tvořila pracující mládež ve věku 15—29 let.

Bibliografický přehled uskutečněných výzkumů a publikací k problematice pracovního začlenění mladé generace jen za posledních deset let obsahuje desítky položek. Z hlediska vnitroskupinové sociální diferenciace se předmětem výzkumu staly všechny významné sociální skupiny mládeže, zejména však dělnická mládež a mládež připravující se pro dělnická povolání, studenti středních a vysokých škol a absolventi vysokých škol. Z hlediska věcného se výzkumný zájem soustřeďuje na několik tematických okruhů, z nichž k nejvýznamnějším a nejfrekventovanějším patří:

Příprava na povolání a profesní orientace

Výzkumné záměry se zde orientují na postižení vlivu výchovného působení, vlivu zájmu o studium a jeho odrazu v postojích k budoucímu povolání, na způsob profesní přípravy, na otázky motivace volby profese a profesní aspirace různých skupin mládeže.

Proces pracovní a sociální adaptace, uplatnění v praxi

Sledují se tři navzájem propojené roviny adaptace: fyziologická, psychologická a sociální. Některé výzkumy rozlišují specifické adaptační činitele, spojené s problémy vstupu mladých lidí do pracovního procesu, a tzv. všeobecné činitele, dané charakterem a obsahem práce a pracovními podmínkami. Jiné výzkumy přistupují ke zkoumání adaptace prostřednictvím indikátorů spokojenosti s jednotlivými aspekty práce, se sociálními vztahy na pracovišti, prostřednictvím pracovní stability či fluktuace a pracovní efektivity (výkonu a výdělků).

Stabilizace a fluktuace mladých pracovníků

Nejčastěji používanými indikátory při studiu této téměř univerzálně se vyskytující problematiky jsou mnohopoložkové baterie otázek pracovní spokojenosti.

Pracovní a životní podmínky

Zkoumá se vliv pracovních podmínek na pracovní a sociální chování mladých pracovníků, na jejich profesní i zaměstnaneckou stabilitu a spokojenost. Řada výzkumů rozšiřuje svůj zájem i o podmínky mimopracovního života mládeže.

Pracovní aktivita a pracovní iniciativa

Hledají se možné faktory stimulace pracovní aktivity v oblasti materiální i morální, měří se postoje k práci a hodnota práce v lidském životě. Zjišťují se formy pracovní iniciativy a intenzita zapojení do nich, motivace účasti mládeže a její vztah k pracovní iniciativě.

Sociální postavení pracující mládeže a vliv vědeckotechnického rozvoje

Poznatky o sociálním postavení pracující mládeže rozšiřují znalosti o sociální struktuře mladé generace a jsou využívány ke koncipování sociální politiky ve vztahu k mladé generaci. Efekty vědeckotechnického rozvoje jsou zkoumány zejména v souvislosti se změnami v obsahu práce mladé generace a se změnami v kvalifikační struktuře společenské potřeby pracovních sil.

Integrojícím momentem většiny výzkumů mladé generace je zkoumání hodnotových orientací a postavení práce a vzdělání v hodnotovém systému jednotlivých věkových i sociálních skupin mládeže.

Souhrnně je možno říci, že báze empirických údajů o problémech pracovního začlenění mládeže je velmi obsáhlá a výrazně přispívá k obohacení teoretického poznání i k orientaci řídicí práce. Její určitá roztržitost, ne vždy zcela jednotná teoreticko-metodologická východiska a rozdíly v operacionalizaci studovaných jevů poněkud ztěžují komparaci a syntézu získaných výsledků. Zatímco o některých problémech a skupinách mládeže víme velice mnoho, ve struktuře našeho poznání existují dokonce i bílá místa. Společenská závažnost této problematiky si proto vynucuje soustředit úsilí k dosažení komplexnějšího, ucelenějšího pohledu.

Společenské podmínky pracovního začlenění mládeže v ČSSR

Všechny rozhodující rysy objektivních podmínek, v nichž se uskutečňuje profesní volba a pracovní začlenění mládeže, jsou odvozeny od zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků. Konkretizací obecných zákonitostí v podmínkách pracovního začlenění mládeže jsou zejména:

1. Definice práce jako základního občanského práva, ale také povinnosti každého práceschopného občana. Objektivním předpokladem naplnění tohoto práva i povinnosti je dostatek pracovních příležitostí. Trvalý nárůst počtu pracovních míst a požadavků na pracovní síly vedl k postupnému vyčerpání jejich zdrojů. Existující nabídka volných pracovních míst, i když je nerovnoměrně rozložena profesně i územně, mnohostranně ovlivňuje utváření vztahu mládeže k práci. Nezbytnost začlenění do pracovního procesu přijímá mladá generace v těchto podmínkách jako samozřejmost.⁽⁵⁾ Dostatek pracovních příležitostí je faktorem usnadňujícím prosazení individuálních zájmů a schopností. Společenská záruka práce vyvolává dokonce v některých mladých lidech pocit, že je přímo povinností společnosti nabídnout jim místo odpovídající individuálním požadavkům. Těžiště problémů pracovního začlenění se tak z hlediska společnosti i jednotlivce přesouvá do roviny profesně kvalifikační, spjaté s obsahem práce.

2. Univerzální zákonná regulace pracovních podmínek (pracovních práv a povinností, mzdových tarifů, nároků na dovolenou a odpočinek atd.) je základem v zásadě stejného postavení všech pracovníků v pracovním procesu, nezávisle na odvětví činnosti, profesi, pohlaví, věku i dalších činitelích. Dalekosáhlou závažnost těchto samozřejmostí každodenního života pro pracovní začleňování a společenské postavení mladých lidí si často ani neuvědomujeme. Skutečnost, že profesně kvalifikační příprava a profesní i zaměstnanecké zařazení mladých lidí probíhá za srovnatelných, známých a dodržovaných hmotných i sociálních podmínek, výrazně omezuje prostor i rozpětí vnitroskupinové diferenciace i závažnost věkové dimenze v sociální struktuře společnosti jako celku.

3. Rozhodující problémy pracovního uplatnění mladé generace se v této situaci koncentrují v kvalitativní rovině v diferenciaci v obsahu práce. Při dosaženém stupni ekonomické vyspělosti zůstává ve struktuře společenské nabídky pracovních příležitostí značný podíl nekvalifikované, monotónní, fyzicky namáhavé práce.⁽⁶⁾ Technický pokrok sice mění obsahovou strukturu společenské spotřeby práce, jeho efekty jsou však rozporné. Prohlubuje se společenská dělba práce, vznikají nové kvalifikované profese, v provozech s nejvyšším technickým vybavením se zvyšují kvalifikační požadavky a obohacuje obsah pracovních činností. Uvolňovaná pracovní síla se však často přesouvá do pracovních míst s nižší technickou vybaveností, produktivitou a v první řadě znovu do neobsazených míst nízkokvalifikované práce. V obsahové struktuře pracovních příležitostí proto existuje rozpor mezi aktuálními potřebami

(5) Jistota, že nalezne zaměstnání, se u mladé generace projevuje například v tom, že v žádném postoji k práci, k profesi, k zaměstnavatelské organizaci nenalezneme jako pozitivně hodnocený prvek stabilitu práce. Důsledky ztráty zaměstnání si mladí lidé u nás neumí představit, nezaměstnanost má pro některé z nich přitažlivost volného života bez povinností.

(6) Všechny empirické výzkumy, které se zabývají úlohou práce v lidském životě, jednoznačně potvrzují, že je to právě obsah vykonávané práce, který výrazně diferencuje ve stupni rozvoje lidské osobnosti i bohatosti životních aktivit. Diferenční linie přitom nevede mezi fyzickou a duševní prací, ale mezi prací více či méně kvalifikovanou, více či méně tvůrčí. Nekvalifikovanější vrstvy dělnické třídy se svým vztahem k práci, k životu, ke společnosti výrazně přibližují technické inteligenci.

a možnostmi národního hospodářství a sociálními cíli společnosti i aspiracemi a zájmy pracovníků. Toto napětí do značné míry ovlivňuje také profesní orientaci, přípravu a pracovní začleňování mládeže.

K dosažení vyššího souladu mezi profesní orientací a profesními potřebami může přispět odstranění některých devalorizujících prvků profesní prestiže, které nejsou přímo vynuceny obsahem práce (například jde o neodůvodněně nízkou úroveň odměňování v některých kvalifikovaných řemeslných profesích). Zásadnější změny je však možno očekávat pouze se změnami v obsahu práce, a tedy v dlouhodobém časovém horizontu. V přítomnosti i nejbližší budoucnosti bude muset společnost i nadále plánovitě vytvářet podmínky pro tyto změny a současně posilovat mechanismy kompenzující určitou ohraničenost rozvojových podnětů vyplývajících z vlastního obsahu práce.(7)

4. Podobně jako v jiných zemích i v Československu zahajuje každá nová generace pracovní začleňování s vyšší úrovní vzdělání. Charakteristickým rysem československého vzdělávacího systému je jeho vysoká demokratizace, k níž přispívá vedle bezplatnosti studia zejména vysoká otevřenost a návaznost jednotlivých vzdělávacích stupňů a rozvinutý systém studia při zaměstnání.(8) Dílčí neúspěch ve vzdělávací dráze či chybné rozhodnutí nemá neodvratitelné celoživotní důsledky, i když náhradní vzdělávací cesty obvykle vyžadují vynaložení většího individuálního úsilí.

Vysoký stupeň demokratizace přístupu ke vzdělání znamená výrazné vyrovnání vzdělávacích šancí(9) a prostřednictvím efektu vzdělání v rozvoji lidské osobnosti i překonávání sociálně a třídně determinovaných nerovností v přístupu ke kultuře a v celém osobním životě. Vzdělání se tak v podmínkách naší společnosti stává nejvýznamnějším činitelem mezigenerační profesní a sociální mobility, uvolňujícím mechanismy reprodukce společenských tříd a vrstev.

5. Posledním specifickým společenským podmínkem pracovního začleňování a pracovní aktivity mládeže, které považujeme za nutné vyzvednout, je široký organizační a institucionální prostor pro uplatnění vlastní iniciativy, aktivity a angažovanosti.

Rozšiřování účasti občanů na řízení a správě státu, na rozhodování a kontrole ve společenské výrobě, iniciativa lidí, ochota překračovat hranice povinnosti v práci i občanském životě je jedním z rozhodujících zdrojů společenské dynamiky. Socialistická společnost neustále zdokonaluje mechanismy, jimiž podněcuje, organizuje a usměrňuje iniciativu lidí. Významná úloha připadá v těchto procesech mladé generaci. Základním nástrojem, který zprostředkovává oboustranný vztah mezi mládeží a společností, je jednotná celostátní organizace mládeže. Mladá generace nestojí při prosazování svých oprávněných potřeb a zájmů ve vztahu ke společnosti v úloze kritického oponenta, ale v roli spoluzodpovědné kooperující složky politických a řídicích struktur. To jí dává reálnou možnost účinného vlivu jak na zdokonalování vlastních pracovních a životních podmínek, tak na politické, sociální i ekonomické procesy.

(7) Významnou úlohu by zde mělo sehrát prodloužení a zkvalitnění všeobecné vzdělávací přípravy nové generace dělnické třídy a rozvoj jejích zájmů a potřeb prostřednictvím rozšiřující se nabídky mimoškolních aktivit.

(8) V domácím kontextu nedoceňovaným demokratizačním činitelem je koncepce jednotné základní školy, která zajišťuje srovnatelný vzdělanostní základ populačnímu ročníku, potlačuje diferenciacní vlivy sociálního původu a prostředí a zakládá diferenciacní linii odpovídající nadání a schopnostem. Určitou nevýhodou této koncepce je však nedostatečná stimulace vývoje mimořádně nadaných dětí.

(9) Dosažený stupeň demokratizace nepřeceňujeme. Rozdíly se přesouvají do kvality výchovného a vzdělávacího procesu, do bohatosti mimoškolních zájmových aktivit dětí aj. Určité rozdíly zůstávají například v reálně dosažené průměrné vzdělanostní úrovni velkoměstských a venkovských dětí.

Aktuální problémy pracovního začlenění a postoje mládeže k práci

Jak v těchto objektivních společenských podmínkách probíhá v současné době proces profesní volby a pracovního začlenění mladých lidí? Jakou úlohu zde sehrávají jejich pracovní a životní postoje?

Na základě dostupných poznatků lze vyslovit především tyto závěry: Současná mladá generace jako celek, bez rozdílu pohlaví a sociálního původu, již akceptovala práci jako nedílnou součást svých životních představ. Svou životní perspektivu spojuje se společensky prospěšnou prací, a to zdaleka ne jen pro její hmotný efekt, který je hodnocen jako významově sekundární, ale především pro to, že vytváří prostor pro seberealizaci člověka. Mladí lidé požadují, aby jejich práce byla zajímavá, různorodá a tvůrčí, aby odpovídala jejich schopnostem a sklonům, aby byla přínosem pro rozvoj jejich znalostí a dovedností.

Takto definovaná představa práce vystupuje jako významný faktor ve všech rozhodovacích procesech spojených s pracovním začleněním. Rostoucí pracovní a životní zkušenost ji sice obohacuje o vědomí závažnosti sociálních činitelů pracovního procesu (kvalita vztahů v pracovním kolektivu a osobnost bezprostředního nadřízeného) i otázek odměňování, dominantním prvkem však stále zůstává rozvojový a seberealizační přínos pracovní činnosti.

1. Proces *profesní stabilizace* mladého člověka je postupný a dlouhodobý. Vedle vlastních zájmů, ovlivněných předchozí životní zkušeností, znalostmi, ale také například ochoty absolvovat profesní přípravu v místě vzdálenějším od bydliště rodičů, se v profesní volbě prosazuje silný vliv rodiny, školy, vrstevníků a přátel i hromadných sdělovacích prostředků. Svou úlohu zde sehrává i společenské imago a prestiž profesí.

O významové hierarchii jednotlivých faktorů u různých skupin mládeže nemáme ještě dostatek informací. Ze zkušeností náborového a přijímacího řízení lze však soudit, že výrazné preference jsou spojeny s profesemi duševní práce vyžadujícími vyšší vzdělání; v oblasti fyzické práce se zájem soustřeďuje na profese spojené s novou technikou, zaručující samostatnou práci tvůrčího typu. Relativně nižší zájem je o některé profese vyžadující řemeslné dovednosti a spojené často s malovýrobní organizací práce (zejména v obchodu a službách) a obecně o málo kvalifikovanou práci.(10)

Mobilitní výzkumy potvrzují, že vazba mezi profesní volbou a sociálním původem je do značné míry uvolněna, i když plné nezávislosti nebylo a pravděpodobně ani nikdy nebude vzhledem k síle příkladu a setrvačnosti životních forem dosaženo.

V průběhu profesní přípravy a získávání prvních pracovních zkušeností dochází k určitému sblížení aspirační úrovně se společenskou profesní potřebou. Míra shody mezi reálně vykonávanou profesí a profesními aspiracemi je však značně diferencovaná a ve skupinách méně kvalifikované a fyzické práce k ní dochází jen zhruba u poloviny mladých pracovníků.(11) Přetrvávající napětí je zdrojem profesní mobility, která se vyskytuje u každého šestého pracovníka ve věku mezi 18—29 lety. Pravděpodobnost, že mladý člověk změní

(10) Určitou výjimku představují mladé ženy, které jsou častěji ochotny akceptovat nižší kvalifikační úroveň práce. Zajímavé také je, že profesní prestiž není funkčně vázána na diferenciaci v příjmech. Některé preferované profese duševní práce nepatří k nejvyšším příjmovým skupinám, a naopak není dostatečný zájem o některé profese zabezpečující dobré hmotné postavení, například ve stavebnictví.

(11) Podle výzkumu životních drah mládeže, v němž bylo zkoumáno 1900 mladých lidí ve věku 18—30 let, byla v ČSSR zjištěna shoda mezi reálně vykonávanou profesí a profesními aspiracemi u 80 % mladých příslušníků inteligence, 56 % mladých dělníků, 54 % zaměstnanců a 49 % družstevních rolníků.

svou profesi, popřípadě specializaci, v průběhu prvních pěti let ekonomické aktivity je ve srovnání s mladými lidmi s delší pracovní stáží dvojnásobně. Z hlediska mladých lidí je tato možnost profesní mobility nepochybně přínosem, z celospolečenského ekonomického hlediska je však spojena s neracionálním zvýšením nákladů na profesní přípravu.

2. Společenská regulace kapacit jednotlivých druhů a specializací profesní přípravy vytváří základní předpoklad pro *využití získané profesní kvalifikace v praxi*. V realitě se však objevují disproporce obojího typu vzniklé jednak únikem mládeže z méně atraktivních profesí, jednak chybným odhadem potřeb, a to absolutně či alespoň v místě a čase. Situace je přitom poněkud odlišná u dělnických a ostatních profesí.

Uplatnění kvalifikace mládeže připravované pro dělnické profese se neshodává s kapacitními bariérami.[12] Společenským problémem v této oblasti je spíše fluktuační, která objektivně snižuje využití získané kvalifikace.

V poněkud jiné situaci při hledání místa odpovídajícího získané kvalifikaci jsou mladí odborníci, absolventi výběrových škol, kde byl zrušen původně užívaný systém závazného umísťování. Zájem pracovišť o nové absolventy kolísá v závislosti na řadě ekonomických mechanismů (například na platných formách regulace plánovaných početních stavů, na způsobech tvorby a rozdělování mzdových fondů, na způsobu regulace průměrné mzdy aj.), situace je však velmi diferencovaná v různých profesích, územních oblastech a odvětvích. Obtíže při zařazení do pracovního procesu v souladu se získanou kvalifikací jsou v řadě případů vyvolány neochotou u mladého pracovníka k migraci, neuspokojenými požadavky na přidělení bytu, na pracovní příjem či jiné sociální výhody.

Specifickým problémem části mladých odborníků je, že nalézají umístění na funkčních místech nevyžadujících dosaženou kvalifikaci; přitom zhruba třetina odpovídajících míst je obsazena pracovníky, kteří požadavek vzdělání nesplňují. Při interpretaci této statisticky sledované disproporce se musíme vyhnout přecenění vzdělání jako formální složky kvalifikačních předpokladů ve srovnání se zkušenostmi a dovednostmi, které lze získat pouze v praktické činnosti. Úroveň připravenosti absolventů škol zejména pro práci s lidmi a výkon řídicích činností je poměrně nízká, požadavek řízené nástupní praxe je zcela oprávněný. Výzkumy také potvrzují, že přechod od méně kvalifikovaných ke kvalifikovanější činnosti je již v průběhu prvních pěti let zaměstnání velmi frekventovaný.[13] Na druhé straně je však stabilita obsazení řídicích funkcí poměrně vysoká a zapojení mladých pracovníků nízké [ve zmiňovaném výzkumu životních drah mládeže vykonávalo například řídicí funkci 4 % mladých dělníků a 37 % mladých příslušníků technické inteligence]. Bylo by chybou interpretovat tuto situaci jako generační rozpor. Pověření náročným úkolem je však nejúčinnějším stimulem využití a dalšího rozšiřování kvalifikace mladých pracovníků; v této oblasti je proto nutno spatřovat jednu z významných rezerv v subjektivních silách společnosti.

3. Díváme-li se na stav procesu pracovního začleňování očima mladých lidí, problémem pro ně v současnosti není nalezení pracovního místa, ale *získání zaměstnání* co nejlépe odpovídajícího individuálním požadavkům.

(12) Pozitivní úlohu zde sehrává skutečnost, že k uzavírání pracovních smluv dochází již v průběhu učební doby, jejíž náklady budoucí zaměstnavatel do značné míry nese a má proto také zájem na udržení mladého pracovníka v profesi, pro níž byl připravován.

(13) Přechod od nízké kvalifikace k vyšší kvalifikaci byl prokázán v průběhu prvních pěti let praxe u 62 % mladých pracovníků fyzické práce a 35 % mladých pracovníků v oblasti duševní práce (výzkum životních drah mládeže).

Podle výsledků výzkumu životních drah mládeže je téměř šedesát procent mladých pracovníků se svou dosavadní prací v zásadě spokojeno, deset procent se označuje za nespokojené. Míra celkové spokojenosti s vykonávanou prací je vyšší ve skupinách pracovníků duševní práce, snižuje se u mladých dělníků. K faktorům nejsilněji vyvolávajícím nespokojenost patří především výkon zaměstnání mimo získanou profesi a krátká pracovní stáž; k nejméně spokojeným patří také mladí pracující s nejnižší úrovní vzdělání.

Určitá nespokojenost s vykonávanou prací, málo účinné protifluktuační klima i některé mechanismy objektivně podněcující migraci mladé pracovní síly (například uzavření sňatku, osvojení druhé profese v době vojenské prezenční služby aj.) se projevují v poměrně frekventovaných změnách zaměstnavatele. Fluktuace ze zaměstnání je častější než profesní fluktuace, vyskytuje se zhruba u každého čtvrtého pracovníka ve věku 18—29 let (vícenásobná fluktuace byla zjištěna u 8 % mladých pracovníků). Fluktuační tendence vrcholí u mládeže se základním vzděláním a vyučených ve věku 21—23 let, u pracovníků s úplným středním a vysokoškolským vzděláním je vrchol fluktuační křivky posunut do věku 28—30 let. Jako rozhodující fluktuační stimuly jsou uváděny rodinné důvody, výše pracovní odměny, nevyhovující pracovní podmínky a pracovní prostředí. U nejstarší věkové skupiny mládeže se jako rozšířený fluktuační důvod objevuje nedostatečné využívání schopností a znalostí.

Významnou úlohu v boji s nežádoucí fluktuací by měly sehrávat plány sociálního rozvoje pracovních kolektivů, přijímané společně vedením pracovišť a odborovou organizací a zaměřené na zdokonalování pracovních podmínek, zvyšování spokojenosti s prací i pracovištěm, lepší uspokojování osobních potřeb a zájmů pracovníků.

4. Z hlediska společnosti se jako nejsložitější moment procesu pracovního začleňování mládeže jeví formování jejich postojů k *vlastní pracovní činnosti*, utváření vztahu k práci, stimulace pracovního výkonu, optimalizace využití jejich fyzických i psychických sil i pracovního času.

Jsou to specifické problémy ekonomiky socialistického typu. Jejich objektivním základem je změna postavení pracovníka v pracovním procesu, vysoká demokratizace pracovních vztahů a spolu s ní i určité oslabení účinnosti kontrolních mechanismů. Na jejich místo nastupuje regulující síla uvědomělosti, zodpovědnosti, individuální identifikace se společenskými cíli. Protože tento nový socialistický vztah k práci se formuje uvnitř jednotlivých společenských tříd a vrstev postupně, je i rozšiřující se životní zkušenost mladé generace někdy vnitřně rozporná.

Socialistický model vztahu k práci, upevňovaný školou a dalšími výchovně vzdělávacími institucemi socialistické společnosti a představovaný v realitě života prací nejvyspělejších kolektivů i jednotlivců, je konfrontován s příklady pracovní nekázně, nízkým využitím pracovní doby na některých pracovištích. I v Československu, podobně jako v jiných socialistických zemích, je vyvíjeno v poslední době značné úsilí o překonání těchto nedostatků. Jde však o jevy značně houževnaté nejen proto, že jsou fixovány ve vědomí, tradicích, zvyklostech. Jejich příčiny jsou skryty také v malé účinnosti některých ekonomických mechanismů, v organizaci terciérního a kvartérního sektoru, v úrovni uspokojování tržní poptávky aj.

Věkový faktor hraje v této souvislosti významnou úlohu, protože omezuje variabilitu životní zkušenosti. Na rozdíl od starší generace, která zahajovala svou dráhu ještě v podmínkách kapitalistického Československa a z vlastní zkušenosti zná požadavky na pracovní sílu, na intenzitu a délku práce, mladí lidé dnes považují za normu stav, s nímž se v praxi setkávají. Jestliže tedy v sou-

časné době vyvíjí naše společnost značné úsilí o zdokonalení mechanismů plánování a řízení národního hospodářství tak, aby vytvořily účinnější stimuly efektivního využívání všech zdrojů, včetně zdrojů spočívajících v kvalitě a způsobu využití pracovní síly, jde o úkol, který se dotýká všech pracovníků, ve vztahu k mládeži má však svá specifika a také mimořádnou naléhavost.

Vztah mládeže k vědeckotechnickému pokroku

Ptáme-li se současné mladé generace v Československu, jaký je její vztah k vědeckotechnickému pokroku a co od něj očekává, absolutní převaha odpovědí se pohybuje na škále od silně pozitivního přijetí po neutrální polohu. Obavy z důsledků vědeckých objevů, pokud jsou formulovány, mají jednoznačný obsah: rostoucí ohrožení lidstva spojené s vývojem a výrobou nových druhů zbraní hromadného ničení, militarizací kosmu, znehodnocením životního prostředí. Mladí lidé očekávají od vědy a techniky urychlení společenského rozvoje i obohacení své práce a osobního života. Předpokládají přitom vysoký nárůst nároků na vzdělání a o dosažení vyššího vzdělání proto také usilují.

Racionalita tohoto postoje se opírá o reálnou zkušenost, kterou mladí lidé se zdokonalováním technické a technologické úrovně výroby mají. Mladá generace se neobává ztráty pracovního místa v důsledku inovačních procesů. Technické a technologické změny nejsou také v našich podmínkách prostředkem zvyšování intenzity práce, která v zásadě nepřesahuje přiměřenou hranici, spíše se pohybuje poněkud pod optimální úrovní. Téměř vždy přitom vedou ke zlepšení konkrétních pracovních podmínek, ke snížení fyzické namáhavosti a jsou proto vesměs vítány, byť i s určitou počáteční nedůvěrou.

Mladí lidé jsou ve vztahu k důsledkům vědeckotechnického rozvoje pro pracovní sílu ve výhodě. Jejich vyšší vzdělanostní úroveň i osvojování nových profesí v době kvalifikační přípravy jim usnadňuje přístup k novým, náročným, kvalifikovaným pracovním činnostem. Mladí pracovníci v automatizovaných provozech hodnotí svou práci pozitivněji, dosahují vyššího stupně pracovní satiskace i vyšší pracovní stability.⁽¹⁴⁾ Problémem, s nímž se musí mladá generace při svém pracovním začleňování vyrovnávat, je relativní nedostatek míst spojených s nejvyspělejší technikou, nikoliv nebezpečí ztráty pracovní příležitosti v důsledku jejího zavádění. Odtud pramení i její kritičnost vůči současnému stavu a v zásadě pozitivní vztah k inovačním procesům i iniciativa při jejich prosazování.

Druhou příčinou pozitivních postojů mládeže k vědeckotechnickému pokroku je skutečnost, že ho oprávněně spojuje se zvýšením kvality spotřební produkce a rozšířením tržní nabídky o výrobky spotřební elektroniky, atraktivní předměty pro volný čas, jichž je dosud u nás nedostatek, a také jejich cenové relace často přesahují možnosti mladých lidí.

Přestože, jak konstatoval v roce 1983 ústřední výbor KSČ, již bylo nemálo uděláno v uplatňování vědeckotechnického rozvoje a v řadě výrobních oborů snese naše ekonomika srovnání se světovým průměrem, v některých dokonce představujeme světovou špičku, stále ještě existují nevyužitá rezervy a možnosti i nejrůznější nedostatky v práci vědeckovýzkumné základny, ve výrobě i jiných oblastech. Proto také byla přijata řada dlouhodobých i krátkodobých

(14) Velmi markantně se pozitivní vliv zdokonalování technické a technologické úrovně výroby projevil zejména v československém zemědělství, kde se dokonce po značně dlouhém období úniku mládeže atraktivita zemědělské práce obnovila natolik, že zemědělství je dnes nejrychleji mládnoucím, i když zdaleka ještě ne mladým odvětvím národního hospodářství.

opatření, která mají urychlit dynamiku vědeckotechnického rozvoje. Pozitivní postoje předpokládají, že mladá generace otevírá možnost, která by měla být v tomto úsilí využita.

Principy politiky socialistické společnosti ve vztahu k pracovnímu začleňování mladé generace

Otázky praktické politiky, jejích cílů, principů i prostředků jsou velmi bezprostředně ovlivněny systémovým kontextem, a to jeho zásadními, dlouhodobými vlastnostmi i konkrétní společensko-ekonomickou situací. Problémy, s nimiž se mládež i společnost musejí vyrovnávat, jsou velmi rozdílné nejen při srovnávání dvou stávajících společensko-ekonomických systémů, ale také uvnitř obou světových soustav, mezi jednotlivými socialistickými a kapitalistickými zeměmi v závislosti na jejich konkrétní situaci, i uvnitř každé země v různých vývojových fázích.

Metodologicky považujeme za nutné zdůraznit dva momenty:

1. otázky praktické politiky v kterékoliv oblasti společenského života je možno správně pochopit jen v souvislosti s přístupy k řešení ostatních společenských problémů, protože jsou vzájemně podmíněny a podřízeny celkové politické linii a politické i ekonomické situaci,

2. při studiu problémů v kterékoliv oblasti společenského života je nutno v první řadě vycházet z makrospolečenského pohledu, z pochopení daných procesů, jejich příčin a souvislostí v celospolečenských kontextech. Jen na tomto základě je možno úspěšně identifikovat specifika ve vztahu ke společenským subsystémům, společenským třídám, vrstvám a skupinám.

Tyto metodologické principy se plně vztahují i na otázky praktické politiky ve sféře pracovního začleňování mládeže.

Jak jsme již dokumentovali, proces pracovního začleňování mládeže ani v Československu neprobíhá zcela hladce. Jeho problémy, srovnáváme-li naši situaci se situací v kapitalistických zemích, jsou však přes některé dílčí podobnosti kvalitativně odlišné a vzhledem k odlišné logice fungování obou společenských systémů jsou rozdílné i přístupy k jejich řešení.

Hlavní strategický princip socialistické společnosti ve vztahu k pracovnímu začleňování mládeže je určen základním cílem společnosti — zdokonalováním podmínek pro všestranný rozvoj člověka, lidské osobnosti i společenského celku. Ve vztahu k pracovnímu začlenění mladé generace se tento cíl transformuje v úkol zajistit všestranný rozvoj mladé generace tak, aby v průběhu svého začlenění do produktivních sil společnosti je nejen reprodukovala, ale dále rozšířila, aby byly plně rozvinuty a využity její tvůrčí schopnosti, aby byl plně společensky využit dynamický potenciál generační směny. V zásadě jde o to, aby mládež mohla, uměla i chtěla zaujmout odpovídající místo ve společenské dělbě práce a sehrát v ní svou aktivní roli.

Konkrétní opatření v jednotlivých fázích procesu pracovního začleňování mládeže jsou v zásadě zaměřena dvěma směry:

1. na zdokonalování a rozvoj podmínek, průběhu i výsledků jednotlivých procesů v souladu s měnícími se společenskými potřebami a možnostmi,

2. na kompenzaci a oslabování disproporcí a rozporů, pro jejichž plné překonání dosud nebyly vytvořeny všechny objektivní předpoklady.

Ve fázi usměrňování profesní orientace a profesní přípravy, v níž hraje rozhodující úlohu školská soustava, jsou problémy prvního typu spojeny například s neustálým zdokonalováním organizační struktury školství a obsahu studia

v souladu s rozšiřujícím se lidským věděním i potřebami národního hospodářství.(15)

K problémům druhého typu patří překonávání nesouladu mezi profesní orientací a vzdělávacími aspiracemi rodičů i dětí a potřebami a možnostmi společnosti. Soubor opatření zde zahrnuje například společenskou regulaci mechanismů výběru dětí pro náročné profese a vyšší vzdělávací stupně v souladu se schopnostmi a nadáním uchazečů, širokou informační činností o podmínkách a možnostech uplatnění, v níž se vedle školy angažují i výrobní podniky, hmotné a sociální preference studijních oborů s nižší atraktivitou a v neposlední řadě také úsilí o odstranění nebo alespoň kompenzaci devalvujících prvků málo atraktivních profesí.

Významnou úlohu sehrává výchova k pozitivnímu vztahu k práci jako životní potřebě jednotlivce, a zejména pak výchova k tvůrčí práci, spjaté s novou technikou. Nástrojem pracovní výchovy jsou polytechnické prvky učebních osnov, ale také nejrůznější formy spolupráce mezi školami a podniky, zejména pak ne vždy zcela docenovaná polytechnická výchova mimoškolská.(16)

Československému čtenáři není nezbytné připomínat v tomto kontextu konkrétní způsoby, jimiž společnost ovlivňuje podmínky nalezení pracovního místa, uzavření pracovní smlouvy, pracovní i zaměstnaneckou stabilizaci, adaptaci jednotlivce v konkrétním pracovním kolektivu i využití kvalifikace a formy pracovní iniciativy.

Podstatné je však zjištění, že zásadní dlouhodobá opatření dotýkající se podmínek práce mládeže jsou celospolečenské povahy. Jejich společným jmenovatelem je zdokonalování mechanismů plánovitého řízení národního hospodářství, zejména pak mechanismů stimulace a využití jeho subjektivních sil. Na rozdíl od kapitalismu, kde se v současné vývojové fázi kriticky vyhodnocuje problém objemu pracovních příležitostí, je v socialistickém společensko-ekonomickém systému těžiště problémů situováno ve sféře obsahu společenské nabídky pracovních příležitostí a intenzity a kvality pracovního výkonu.

Druhým závažným zjištěním je skutečnost, že v úsilí o řešení těchto problémů sehrává významnou aktivní úlohu sama mládež, a to jak spontánně, neuvědoměle, tak organizovanou, cílevědomou kolektivní činností. Mechanismem preferencí a odmítání vytváří mladá generace skupinové tlaky, které oslabují, či naopak vyostřují naléhavost konkrétních společenských zásahů. Organizované, zejména prostřednictvím své společenské organizace a jejího podílu na činnosti politického systému, ovlivňuje činnost pracovních kolektivů, řízení výroby i společensko-politické rozhodování.

Zásadní řešení stávajících problémů v oblasti zaměstnanosti a pracovní činnosti mládeže jsou spojena se změnami ve společenské dělbě práce, ve struktuře profesí a obsahu pracovní činnosti a mají tedy dlouhodobé časové horizonty. Ne vždy se daří reagovat na vznikající problémy s dostatečnou předvída-

(15) Konkrétně jde například o problémy definice profesních potřeb společnosti z hlediska obsahu profesní přípravy i kvót požadovaných absolventů, kde přes složitý systém plánovité kooperace mezi školstvím a odběratelskými resorty zůstává řada otázek nevyjasněna. Nespolehlivý odhad budoucích potřeb snižuje efektivnost vzdělávacího procesu i uspokojení potřeby odborníků v praxi.

(16) Z náročnějších forem výchovy k tvořivosti a zájmu o techniku lze alespoň ilustrativně uvést celostátní soutěže studentské vědecké činnosti, hnutí mladých zlepšovatelů a vynálezců ZENIT s celostátními výstavami nejlepších výsledků, ale také technické a branné sporty, kroužky mladých techniků aj. Závažné je, že všechny tyto formy jsou hmotně i kádrově zabezpečovány společensky, a tedy přístupné dětem nezávisle na hmotné situaci rodin. Na druhé straně je ale skutečností, že právě nedostatečná rozvinutost hmotných podmínek a technického vybavení je bariérou masovějšího rozšíření některých technických a sportovních technických aktivit.

vostí, pohotovostí a komplexností. Socialistická společnost je při koncipování a uplatňování své sociální politiky (ve vztahu k pracovnímu začleňování mladé generace, ale i v jiných sférách) omezoována setrvačností materiálních, sociálních i duchovních procesů, omezeností disponibilních zdrojů i ohraničeností dosažené úrovně poznání problémů a jejich souvislostí. Svůj podíl na tom má i věda, která ne vždy poskytuje decizní sféře dostatečnou stimulaci a oporu.

Proto považujeme za nezbytné orientovat vědecký výzkum v oblasti profesní přípravy a pracovního začlenění mládeže na rychlejší identifikaci vznikajících problémů, komplexní chápání jejich souvislostí a prohloubení prognostického pohledu. Významnou intenzifikační roli by měl sehrát další rozvoj mezinárodní vědeckovýzkumné spolupráce, a to především mezi socialistickými zeměmi řešícími obdobné úkoly.

Literatura

Člověk — věda — technika. Praha, Svoboda 1973.

Hudeček, J.: *Pracující mládež a pracovní proces*. In: Dubský, V. a kol.: *Pracující mládež v socialismu*. Praha, Horizont 1983.

Hudeček, J.: *Dělnická mládež, vzdělání a vědeckotechnický rozvoj*. In: *Pracující mládež v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti*. Olomouc, OV SAK 1982.

Hudeček, J.: *Youth and Work in Czechoslovakia*. Research, Publications. Selected Bibliography. Praha, ÚFS ČSAV 1983.

Charvát, F. a kol.: *Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Charvát, F.: *Dělnická mládež v procesech reprodukce sociální struktury socialistické společnosti*. In: *Práce, mládež, kultura*. Praha, ÚVK 1978.

Lebeděv, V. G. — Markov, N. V.: *Sociálně ekonomické problémy vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1981.

Lenin, V. I.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, SNPL 1955.

Macharov, V. G. a kol.: *Dialektika rozvoje výrobních sil a výrobních vztahov*. Bratislava, Pravda 1977.

Marx, K.: *Kapitál, sv. I*. Praha, SNPL 1954.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. I.—III. Praha, Svoboda 1971.

Netopilík, J.: *Ke vztahu společenského a vědeckotechnického pokroku*. Filosofický časopis 1982, č. 2.

Socialismus a věda. Praha, Academia 1982.

Vítečková, J.: *Příspěvek k sociální problematice přechodu mezi mládím a dospělostí*. Sociologický časopis 1977, č. 6.

Vítečková, J. — Hudeček, J.: *Youth and Work in Czechoslovakia*. Approach, Research, Some Results and Ideas. Praha, ÚFS ČSAV 1983.

Vítečková, J.: *The Policies of Socialist Society in Relation to the Work Integration of the Young Generation*. Praha, ÚFS ČSAV 1983.

Резюме

Я. Витечкова—Я. Гудечек: Включение молодежи в рабочий процесс. Подход к данной проблеме с позиций межсистемных сопоставлений

В статье подытоживаются главные мысли, содержащиеся в чехословацких материалах, подготовленных для международной конференции на тему «Подход и отношение молодых людей к труду: изменение или непрерывность?», проводившейся Европейским координационным центром по исследованиям и документации в общественных науках в Москве в ноябре 1983 года.

С учетом специфической потребности в межсистемных сопоставлениях авторы исходят из четкого определения основных теоретико-методологических рамок проблемы. В статье подчеркивается потребность изучения проблемы с учетом достигнутого уровня развития производительных сил и характера общественных отношений. Следует учитывать многоплановость социальных проявлений труда. При изучении специфики любого конкретного процесса в отношении к молодежи следует исходить из понимания общественных связей, без которых общее нельзя отличить от специфического. Технические и технологические изменения понимаются как составная часть изменений во

всех компонентах и фазах процесса производства, с подчеркиванием отличий социальных предпосылок, форм и последствий нациотехнической революции в обоих общественных системах. В статье далее характеризуется имеющаяся в распоряжении база эмпирических данных, прежде всего с точки зрения содержания.

Системную специфику процесса включения молодежи в процесс труда авторы статьи определяют, исходя из характера общественной собственности. Конкретизацию общих закономерностей представляют собой обеспечение достаточного предложения свободных рабочих мест, универсальное законное регулирование условий труда, прав и обязанностей, повышение уровня образования поколений и расширение простора для активной хозяйственной и политической деятельности самого молодого поколения. Важнейшие проблемы в условиях вовлечения молодого поколения в процесс труда авторы статьи усматривают в значительной потребности в малоквалифицированном труде.

На процесс включения в рабочий процесс в общих чертах оказывает влияние тот-факт, что молодое поколение в Чехословакии акцентировало труд как составную часть своих жизненных представлений. Однако, оно требует, чтобы труд был интересным и творческим, отвечающим их способностям. Профессиональные представления не совсем совпадают с профессиональной потребностью. Напряжение — основной источник профессионального и служебного движения (мобильности). Использование приобретенной профессиональной квалификации в принципе не наталкивается на количественные ограничения. Однако, перед некоторыми молодыми специалистами стоит проблема, связанная с медленным переходом к более сложной работе, к руководящим должностям. Степень удовлетворенности выполненной работой дифференцирована: она повышается у работников умственного труда и снижается, в частности, у молодежи с самым низким уровнем образования.

Отношение молодежи к научно-техническому прогрессу в основном характеризует позитивная часть шкалы. Молодые люди не опасаются потерять рабочее место в связи с техническими и технологическими изменениями; ускорение развития общества и обогащение собственной жизни они связывают с развитием науки и техники.

Политика социалистического общества по отношению к вовлечению молодого поколения в процесс труда исходит из основных целей социализма и ориентируется на совершенствование условий этого процесса и на ослабление противоречий, для полного преодоления которых не были созданы все предпосылки. Научные исследования призваны помогать политике путем более быстрой идентификации возникающих проблем, комплексного понимания их связей и углубления прогностического взгляда на будущее.

Summary

J. Vítěčková — J. Huďeček: Incorporation of Youth in the Working Process Approach to the Problem from the Point of View of Intersystem Comparisons

The paper gives a review of the principal conceptions included in the Czechoslovak materials prepared for the international conference „Attitudes and Behaviour of Young People towards Work: Change or Continuity“, organized by the European Co-ordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences in Moscow in November 1983.

In view of the specific needs of intersystem comparisons, it proceeds from the delimitation of the basic theoretico-methodological framework of the problem. Stress is laid on the necessity of its study within the context of the attained development level of productive forces and the nature of social relations. Consideration must be shown for the interstratal character of the social manifestations of work. In studying the specific features of any objective process in relation to youth, it is necessary to start from the understanding of all-social implications in the absence of which no differentiation between the general and the particular is possible. Technical and technological changes are conceived as a part of transformations taking place in all the factors and phases of the production process, while emphasis is imparted to the differences between social preconditions, forms and consequences of the scientific and technological revolution in the two social systems. The study goes on to characterize the disposable base of empirical data, primarily from the content aspect.

The system specific features of the process of the young people's working involvement are derived from the character of social ownership. The concretization of general laws implies the securing of a sufficient supply of free working positions, a universal legal regulation of working conditions, rights and obligations, the intergeneration rise of the education level, and an extending space for the activities and involvement

of the young generation itself. A fairly large need of little qualified work is believed to call forth substantial problems in the conditions of the young generation's working involvement.

In its basic outlines, the working-involvement process is influenced by the fact that the young generation in Czechoslovakia has accepted work as a component of its life conceptions, yet it demands that the work be interesting and creative, corresponding to abilities. Thus professional aspirations are not entirely in harmony with professional need. The ensuing tension is the basic source of both the professional and the employees' mobility. In substance, making use of the acquired professional qualification does not strike against capacity barriers, yet in some young experts the slow transition into more demanding and managerial functions continues to represent a problem. The measure of satisfaction with the work performed is differentiated: it is increasing in brainworkers and decreasing particularly in young people with the lowest education level.

The relation of youth to scientific and technological progress is predominantly moving in the positive part of the scale. Young people are not afraid of losing their jobs in connection with technical and technological changes, linking scientific and technological development with the enrichment of their own lives.

The policy of the society in relation to the incorporation of the young generation in the working process is founded on the basic goals of socialism and is oriented at improving the conditions of this process, as well as at weakening the contradictions for whose overcoming in full not all preconditions have so far been formed. Scientific research must aid politics in a quicker identification of arising problems, in a complex conception of their implications, and in a more profound prognostic view.

Cílevědomá ekonomická a sociální politika v socialistické společnosti směřuje k systematickému vyrovnávání rozdílů v příjmech jednotlivých společenských skupin, mezi městem a venkovem, k omezování působnosti těch jejich faktorů, které nevyplynou z principu odměňování podle práce. Přes rozsah a hloubku provedených změn ovšem nebyly a ani nemohly být zcela eliminovány sociální faktory příjmové diferenciaci. I nadále má smysl hovořit o rozdílech v příjmové úrovni dělnických, zaměstnaneckých a rolnických domácností a zejména pak zkoumat vnitrotřídní příjmovou diferenciaci spjatou s kvalifikací a vzděláním, územními podmínkami a velikostí bydliště, početností a složením domácností atd. Potřeba takové analýzy však nevyplyná z tradiční optiky sociální péče, nýbrž je v prvé řadě zakotvena v hlediscích sociálního rozvoje, který soustavně zlepšování materiální situace rodin dovoluje a stimuluje. Přinejmenším stejně závažná jsou ovšem i hlediska ekonomická, naléhavá potřeba bezprostředněji provázat individuální pracovní výkon s konečnou příjmovou a životní úrovní. Jde o velmi aktuální problémy, které je třeba zkoumat nejen v samotné pracovní oblasti, ale i v širším kontextu tvorby a redistribuce příjmů domácností.

Analýza příjmové diferenciaci má také zvláštní význam pro studium sociální struktury společnosti. Tento význam je dán nejen úlohou peněžních příjmů jako důležitého pojítka mezi ekonomickou a sociální sférou, ale také — z metodologického hlediska — existencí poměrně rozsáhlé datové báze. Můžeme se zde mnohem více než v kterémkoli jiném okruhu životních podmínek opřít o reprezentativní údaje a tím i nepřímo suplovat poznatky o diferenciaci v jiných oblastech, které jsou statisticky obtížně podchytitelné. Vyplyná to jednak z obecných možností příjmové statistiky (navazující na letitou tradici daňových statistik a šetření rodinných účtů), jednak i ze specifických podmínek v Československu, kde jsou již od roku 1956 periodicky realizovány mikrocensy, zaměřené právě na zjišťování reprezentativních a ověřených dat o příjmech domácností. O výsledky těchto šetření se také budeme opírat v našem článku, ať z hlediska dokumentace dosavadního vývoje, či z hlediska analýzy současného stavu příjmové diferenciaci.

Jak vyplývá z tabulky 1, (1) úroveň příjmů na hlavu v hlavních společenských skupinách se do velké míry vyrovnala. Základem tohoto vyrovnávacího trendu byl nejenom pohyb v diferenciaci pracovních příjmů (v prvé řadě výrazný růst příjmů družstevních rolníků), ale také změny ve složení domácností z hlediska poměru ekonomicky aktivních a závislých členů, připodobnění jejich struktury v různých sociálních skupinách. Uvažujeme-li o tempu, kterým

(1) V metodice Mikrocensu 1980 byla část provozních pracovníků, kteří byli dříve řazeni mezi dělníky, začleněna do skupiny zaměstnanců (např. řidiči, pracovníci obchodu a služeb, pomocní a obsluhující pracovníci při nevýrobních činnostech). Tím se počet dělnických domácností snížil ze 44 tisíc (podle staré klasifikace) na 39 tisíc (podle nové klasifikace) a jejich příjmová úroveň se zvýšila zřejmě více než by odpovídalo srovnatelným údajům. Publikovaná data však neumožňují oddělit reálný růst od zvýšení daného změnou metodiky. Posun v období 1976–1980 musíme proto hodnotit dosti podmíněně.

*Tabulka 1. Čisté měsíční peněžní příjmy na hlavu podle společenských skupin
v letech 1956 - 1980*

Společenská skupina	1956	1960	1965	1970	1973	1976	1980
<i>Absolutně v Kčs</i>							
Dělníci	501	606	686	992	1103	1228	1423
Zaměstnanci	554	711	818	1187	1332	1457	1632
Družstevní rolníci	397	482	665	1087	1251	1334	1529
Důchodci	387	505	569	838	910	1087	1227
<i>Celkem</i>	461	585	688	1019	1142	1273	1467
<i>Relativně v %</i>							
Dělníci	108,6	103,5	99,7	97,3	96,6	96,4	97,0
Zaměstnanci	120,1	121,5	118,8	116,4	116,7	114,4	111,2
Družstevní rolníci	86,0	82,3	96,6	106,6	109,6	104,8	104,2
Důchodci	84,0	86,3	82,7	82,2	79,7	85,4	83,6
<i>Celkem</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: *Mikrocensy 1956—1980* (pramenné publikace SSÚ a FSÚ).

se snížil podíl příjmové diferenciacie připadající na rozdíly mezi společenskými skupinami, je třeba přihlédnout i k jejich měnícímu se zastoupení v populaci (to se opět týká především domácností družstevních rolníků). Z tohoto hlediska je zajímavé porovnání příjmové diferenciacie měřené kvantilovými charakteristikami (konkrétně distribuce příjmů na hlavu podle decilových skupin) a příjmové diferenciacie sledované podle společenských skupin. V roce 1958 by bylo pro úplné vyrovnaní příjmů na hlavu mezi decilovými skupinami třeba přerozdělit 19 % jejich celkového objemu a pro vyrovnaní mezi společenskými skupinami 8 % — zjednodušeně řečeno, rozdíly mezi společenskými skupinami tehdy představovaly 40 % diferenciacie měřené v decilových kategoriích. Tento podíl činil v roce 1970 již jen 27 % a v roce 1980 pouze 22 %. Z tohoto porovnání nepřímo plyne, že musely narůstat rozdíly uvnitř jednotlivých společenských skupin, a tedy i váha jiných typů diferenciacie.

Diferenciacie příjmů na hlavu se tedy v minulém vývoji zmenšovala, přičemž klesal i relativní význam klasifikací, které tradičně sleduje statistika. (2) Které faktory však v tomto měnícím se kontextu příjmové diferenciacie zůstávají důležité, resp. které vystupují do popředí? To je otázka, na niž můžeme nejlépe odpovědět vícerozměrnou analýzou mikrocensových dat, konkrétně analýzou rozptylu příjmů na hlavu a jeho hlavních zdrojů.

1. Dvojí podmíněnost příjmové úrovně domácností

Čistý peněžní příjem „typické“ domácnosti, tj. se dvěma ekonomicky aktivními členy, je u nás podle údajů Mikrocensu 1976 tvořen z 55 % pracovním příjmem muže, z 30 % pracovním příjmem manželky a z 12 % příjmy ze společenských fondů. Obdobné je i pořadí, v němž tyto zdroje vyčerpávají varianci příjmů domácností; pracovní příjem muže ji vysvětluje ze 42 %, pracovní příjem manželky z 27 % a sociální příjmy z 18 %. (3)

(2) Vyrovňovací proces se ovšem netýká diferenciacie příjmů na hlavu v domácnostech s různým počtem závislých dětí. Zatímco v šedesátých letech byla tato diferenciacie v relativních ukazatelích vcelku stabilní, v sedmdesátých letech došlo — v souvislosti s růstem natality — k jejímu zvětšení. Příjmové postavení domácností s jedním dítětem se sice zlepšilo, avšak postavení domácností se dvěma dětmi se — přes růst příjmů ze společenských fondů — zhoršilo. Celkový podíl příjmů, který by

Tabulka 2. Analýzy variance příjmů domácností, jejich zdrojů a typu redistribuce (v %)

	Příjem před- nosty domá- nosti	Příjem man- želky	Složení domá- nosti	Celkový příjem domá- nosti	Příjem na hlavu	Příjem na spo- třební jednotku
<i>Procento vyčerpané variance</i>						
Celkem	22,5	24,6	21,6	25,4	27,3	26,4
V tom:						
Sledované faktory dohromady	16,8	21,4	19,1	21,9	25,7	24,3
Vzdělání	8,4	8,7	0,3	3,4	4,2	6,1
Typ obce	1,0	0,7	1,2	1,1	1,6	0,8
Věk přednosty domácnosti	4,1	14,2	17,7	16,3	18,3	15,6
Interakce mezi faktory	5,7	3,2	2,5	3,5	1,6	2,1
<i>Odhledky od průměru</i> (po kontrole vlivu sledovaných faktorů)						
Vzdělání přednosty domácnosti:						
základní	- 8,6	- 16,7	- -5,4	- 3,5	- -9,9	- 8,3
vyučení a nižší odborné	- 3,0	- -4,1	0,0	- -2,7	- 2,4	- 3,0
středoškolské	3,8	11,6	1,8	1,7	5,3	4,5
vysokoškolské	22,4	39,7	0,0	15,6	18,1	18,2
Typ obce bydliště:						
velkoměsto	4,9	1,7	5,4	- 0,5	- -7,5	4,5
město	- 0,6	- -4,1	1,8	3,2	- -0,3	- 1,5
vesnice	- 2,7	4,1	- -5,4	4,0	- -4,8	1,5
Věk přednosty domácnosti:						
20 - 24	- -19,0	- 33,9	- 3,6	- 29,4	- 17,1	- 19,7
25 - 29	- 8,9	- -24,8	- -7,1	- 17,4	- 11,5	- 11,4
30 - 34	1,0	- 11,6	16,1	- -7,2	- -13,4	- 9,1
35 - 39	1,6	0,8	- 16,7	0,2	- -9,6	- 4,5
40 - 44	4,9	12,4	- 5,4	8,1	- -0,9	2,3
45 - 49	3,3	15,7	14,4	12,6	11,6	9,1
50 - 54	2,1	19,0	32,1	10,6	29,1	19,7

Pramen: Šetření TSS-78.

Celkové příjmy domácností ovšem nejsou vhodným ukazatelem skutečné příjmové úrovně, která také závisí na složení domácnosti z hlediska poměru výdělečně činných a závislých členů, tj. především na počtu vyživovaných dětí. Proto se také propočítává příjem na hlavu, který je nejobvyklejším indikátorem příjmové úrovně a je poměrně nejlépe srovnatelný v čase i prostoru. Jestliže pak příjem na hlavu používáme, musíme si uvědomit, že již není čistým příjmovým ukazatelem, nýbrž že v sobě směšuje „akvizici“ a „distribuci“ příjmových zdrojů, tj. velikost příjmů a složení domácnosti. To, jakou váhu v něm tyto dvě stránky mají, závisí na míře diferenciacce pracovních příjmů, na variabilitě složení domácností a také na tlumícím vlivu sociálních příjmů.

bylo nutno přerозdělít k úplnému vyrovnání příjmů dělnicko-zaměstnaneckých domácností s různým počtem dětí, se tak zvýšil z 8 % na 11 %.

(3) Jde o výsledky regresní analýzy provedené na datech Mikrocensu 1976. Celková variance příjmů domácností, vyčerpaná uvedenými zdroji, tvoří 91 %, tj. méně, než představuje součet podílů variance, jež vysvětlují jednotlivé typy příjmů odděleně. Je to dáno zápornou korelací mezi pracovními příjmy muže a ženy a mezi příjmy ze společenských fondů (které jsou v zásadě tím vyšší, čím nižší jsou pracovní příjmy). Pro tyto i další analýzy byly použity procedury obsažené v programovém souboru SPSS.

Analýza ukazuje, že pro výši příjmu na hlavu je u nás důležitější složení domácnosti než její celkový příjem — jinak řečeno, že význam distribuce přesahuje z tohoto hlediska význam akvizice. Důležitost složení domácnosti se projevuje již v samotné tvorbě souhrnného pracovního příjmu domácnosti, který více závisí na počtu ekonomicky aktivních členů než na pracovním příjmu, který v průměru dosahuje jeden z nich. Můžeme říci, že váha extenzity pracovního zapojení převažuje nad intenzitou individuálního přínosu. Jestliže provedeme přepoččet na spotřební jednotky (v nichž se děti a důchodci započítávají nižší vahou než ekonomicky aktivní členové), vliv složení domácnosti na příjmovou úroveň se sice tlumí, zůstává však hlavní.

Jaká je konkrétně váha sociálních a demografických faktorů v určení příjmu na hlavu? Vezmeme-li v úvahu řadu charakteristik přednosti domácnosti, (4) tj. do jaké společenské skupiny je zařazen, jaké má vzdělání, ve kterém ekonomickém sektoru pracuje a v jakém typu obce bydlí, podaří se nám vysvětlit pouze 8 % variance příjmů na hlavu. Jestliže však k uvedeným faktorům přidáme věk přednosti domácnosti, podíl vysvětlené variance stoupne na 30 % a připojíme-li navíc indikátor složení domácnosti (tj. podíl ekonomicky aktivních členů na jejím celku), vysvětlíme již 64 % variance příjmů na hlavu. K velmi podobným výsledkům dospějeme i v případě, když redistribuční efekt složení domácnosti ztlumíme přepočtem příjmů na spotřební jednotky. Činitele převážně demografické povahy jsou tedy rozhodující pro formování příjmové úrovně domácností. Jak se však jednotlivé sociální a demografické faktory uplatňují v celém procesu formování příjmů domácností, v jejich základních zdrojích?

V tabulce 2 uvádíme několik analýz rozptylu různých příjmových zdrojů, složení domácnosti a příjmové úrovně. (5) Analýzy byly provedeny pouze v trojdimenzionální variantě, neboť jsme zjistili, že zahrnutím dalších sociálních charakteristik do analýzy [společenská skupina, ekonomický sektor zaměstnání přednosti] se výsledky „zlepšily“ jen v nepatrné míře. Ve všech případech byla vysvětlena zhruba jen jedna čtvrtina rozptylu. Základním poznatkem je tedy poměrně slabý vliv sociálních faktorů na diferenciaci nejen samotných příjmů na hlavu, ale také jejich hlavních zdrojů. Jestliže sledujeme strukturu zjištěné podmíněnosti, výrazně se rysují dva okruhy faktorů.

První okruh zahrnuje sociální charakteristiky, tj. společenskou skupinu, vzdělání, složitost práce apod. — vzhledem k jejich vysoké pozitivní korelaci jsou v analýze zastoupeny údajem o vzdělání. Tato hlediska jsou rozhodující pro výši pracovního příjmu přednosti domácnosti, mají značný význam i pro

(4) Termín „přednost domácnosti“ používáme v čistě statistickém, nikoli v sociologickém smyslu. Některé analýzy byly provedeny také podle demografických a sociálních charakteristik žen, získané výsledky však byly — vzhledem k vysoké míře homogenie — velmi podobné.

(5) Analýza variance (rozptylu) je vhodnou metodou zejména v případě, kdy závislá proměnná je spojitou veličinou (v našem případě různé typy příjmů a složení domácností měřené podílovým ukazatelem) a nezávislé proměnné představují nominální nebo ordinální znaky. Umožňuje dekompozici variance závislé proměnné na část vysvětlitelnou sledovanými nezávislé proměnnými (faktory), a to jak samostatně, tak v jejich společném působení, a dále na část, kterou vlivem uvažovaných faktorů vysvětlit nelze.

Tato analýza (stejně jako další) byla provedena na 3870 domácnostech vybraných ze souboru šetření třídní a sociální struktury Československa v roce 1978, s ověřenými údaji o příjmech v roce 1976. Analýza variance příjmů manželek byla provedena pouze na podsouboru domácností se dvěma ekonomicky aktivními členy. Složení domácností je indikováno podílem ekonomicky aktivních členů na jejím celku. Spotřební jednotky byly propočteny podle metodiky ČSVÚPSV, kde ekonomicky aktivní osoby jsou započítávány koeficientem 1,0, osoby důchodového věku koeficientem 0,73 a závislé děti koeficientem 0,58 [Hiršl 1979].

určení výdělku manželky, avšak jen málo ovlivňují složení domácnosti. Druhý okruh charakteristik je povahy demografické, souvisí s životním cyklem rodiny a v naší analýze je indikován stářím přednosty domácnosti. Má prvořadou důležitost pro variabilitu složení domácnosti a velký význam i pro výši pracovních příjmů manželky.

Silná demografická podmíněnost příjmové úrovně domácnosti (ať je sledována v jejích celkových příjmech, v příjmech na hlavu či na spotřební jednotku) je dána vcelku paralelní dynamikou hlavních příjmových zdrojů i složení domácnosti v průběhu životního cyklu rodiny. S přibývajícím věkem přednosty domácnosti stoupají jeho pracovní příjmy (ty ještě poměrně nejméně), pracovní příjmy manželky (již podstatně více, a to i když odhlédneme od jejího pracovního vysazení v době péče o malé děti) a samozřejmě se mění složení domácnosti ve prospěch podílu ekonomicky aktivních členů (daleko nejvíce). Tím pochopitelně vzniká výrazná věková diferenciací, kdy například mezi domácnostmi s přednostou ve věku 20—24 let a domácnostmi s přednostou ve věku 50—54 let činí rozdíl u příjmů na hlavu 46 % průměru a u příjmů na spotřební jednotku 40 % průměru.

Dospíváme tedy ke zjištění, že to je především rozčlenění podle fází životního cyklu rodiny, počet závislých dětí a s ním spojená možnost plného ekonomického zapojení dospělých členů rodiny, které jsou rozhodujícími činiteli příjmové úrovně, postavení rodiny v dané příjmové distribuci. Jestliže je diferenciací pracovních příjmů jednotlivců malá, rozhoduje o příjmech na hlavu složení domácnosti. Dochází pak k tomu, že diferenciací příjmů na hlavu můžeme vysvětlit sociálními faktory právě a pouze v té míře, v jaké jsme schopni vysvětlit sociální podmíněnost počtu dětí v rodině. Z tohoto hlediska je pak důležité, že tak jak se v historickém sledu generací průměrný počet dětí snižuje, klesá i míra jeho sociální determinace. Početnost dětí v rodině je ovlivněna vzděláním muže a ještě o něco více vzděláním ženy, závisí na velikosti obce a zejména je pak ovlivněna rodinnou tradicí, tj. počtem sourozenců, které měli rodiče. Uvažujeme-li však všechny tyto nejdůležitější faktory společně, vysvětlíme pouze 10 % variance celkového počtu narozených dětí. Zahrneme-li do analýzy pouze závislé děti, je to pochopitelně daleko méně.

V dynamice rodinného cyklu, tak jak ji (namísto longitudinálního výzkumu sledujícího skutečný historický vývoj) nepřesně rekonstruuje pomocí věkového průřezu, se význam sociálních faktorů příjmové úrovně nejprve zvyšuje s tím, jak se složení domácností stabilizuje (počet dětí nabývá svého maxima, žena se vrací natrvalo do zaměstnání) a dosahuje svého vrcholu ve středním věku. Potom dochází k jeho určitému poklesu, danému opět rozdílným časem osamostatnění dětí a odchodu rodičů do důchodu.

Závěr o prvořadém významu demografických charakteristik pro diferenciací příjmové úrovně domácností (ať ji měříme jakýmkoli indikátorem) je — jak se zdá — mimo pochybnost. Lze však z toho vyvozovat, že sociální faktory mají v této oblasti již jen zanedbatelnou váhu, nebo že můžeme dokonce hovořit o jakési „sociální indeterminaci“ příjmové úrovně domácností? Provedená analýza nás dovedla k tomu, že charakteristikami, které běžně sledujeme ve statistických šetřeních a sociologických výzkumech, můžeme vysvětlit jen jednu čtvrtinu příjmové diferenciací, přičemž její podstatný díl připadá na faktory převážně demografické povahy. Zde ovšem do značné míry podléháme hledisku použité metody a necháváme stále otevřenu otázku, jaký charakter a jaké rozměry má příjmová diferenciací, která zůstává po eliminaci demografických faktorů. I když je podíl, který z celkové příjmové diferenciací můžeme identifikovat sociálními charakteristikami, velmi malý, stále z toho nevyplývá, že sociální diferenciací příjmů ztratila na významu. Zde bychom měli doposud po-

Tabulka 3. Reálné a hypotetické příjmy na hlavu podle společenských skupin

	Příjmy na hlavu				Koefficienty beta (eta)			R^2	Procento úplného vyrovnání
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci	Společenská skupina	Věk	Vzdělání	Typ obce		
<i>Reálné příjmy</i>	1228	1457	1334	0,24	0,42	0,24	0,19		5,2
<i>Hypotetické příjmy po kontrole:</i>									
věku	1243	1443	1291	0,20	0,40	.	.	0,22	4,5
počtu dětí	1242	1429	1385	0,18	.	.	.	0,48	4,3
věku a počtu dětí	1259	1408	1338	0,15	0,24	.	.	0,52	3,4
věku a vzdělání	1288	1363	1342	0,08	0,43	0,21	.	0,24	1,7
věku, vzdělání a počtu dětí	1300	1337	1377	0,05	0,26	0,19	.	0,54	1,1
věku, vzdělání a typu obce	1287	1354	1396	0,08	0,43	0,18	0,14	0,26	1,8
věku, vzdělání, typu obce a počtu dětí	1298	1334	1404	0,06	0,26	0,17	0,08	0,55	1,1

Pramen: Šetření TŠS-78.

užitou optiku obrátit a ptát se na vlastní sociální rozměry dnešní diferenciace příjmové úrovně domácností.

2. Třídní a sociální specifika příjmů

Jak vyplývá z tabulky 1, rozdíly příjmové úrovně hlavních společenských skupin jsou, přes proběhlý vyrovnávací proces, stále velmi patrné. V roce 1976 činila diference mezi čistými měsíčními příjmy na hlavu v domácnostech dělníků a zaměstnanců 230 Kčs, tj. 20 % průměru. Data v tabulce 2 informují o dalších typech rozdílů, avšak při kontrole vlivu sledovaných proměnných. Skutečný rozdíl mezi příjmem na hlavu v domácnostech, kde má manžel základní vzdělání, a domácnostmi s vysokoškolsky vzdělaným mužem činí 29 % průměru, mezi velkoměstskými a venkovskými domácnostmi 31 %, mezi domácnostmi s přednostou ve věku 20—24 let a přednostou ve věku 50—54 let 46 %. Zde ovšem necháváme stranou vliv složení domácnosti, tj. především počet dětí, který — jak se ukázalo — je rozhodujícím faktorem diferenciace příjmů na hlavu. Přitom jde o faktor, který vykazuje jen slabou sociální determinaci, takže ovlivňuje mnohem více příjmové rozdíly uvnitř společenských skupin a dalších sociálních kategorií než diferenciaci mezi nimi. Vraťme se však k třídění podle hlavních společenských skupin, které jako jediné jsme mohli použít pro naznačení historického trendu v příjmové diferenciaci a sledujme jeho význam v širším kontextu sociálních a demografických dimenzí.

Co je důležitější pro příjmové rozdíly mezi domácnostmi dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků, ale také mezi domácnostmi venkovskými a městskými či domácnostmi s přednostou vyučeným nebo vysokoškolsky vzdělaným — je to spíše různý počet závislých dětí, nebo odlišná úroveň pracovních příjmů? Na každou z těchto otázek je třeba odpovědět zvlášť. Jak jsme již uvedli, v dosavadním vývoji se složení dělnických a zaměstnaneckých domácností přibližovalo, takže zdrojem příjmových rozdílů je nyní hlavně diferenciace pracovních výdělků. To potvrzují i výsledky další série analýz rozptylu, uvedené v tabulce 3.(6) I když se společenské skupiny stále liší svými demografickými charakteristikami, příjmové rozdíly mezi nimi jsou především dány rozdílným stupněm vzdělanosti, určujícím do značné míry výši pracovních příjmů. Při kontrole vlivu počtu závislých dětí a věku přednosty domácnosti (ať samostatně, či společně) se totiž příjmové rozdíly mezi společenskými skupinami nijak výrazně nemění. Zahrneme-li však do analýzy jako další proměnnou vzdělání přednosty domácnosti, tj. jestliže odhlédneme od rozdílného vzdělanostního složení společenských skupin, zmenší se význam příjmových diferencí na jednu třetinu.

Malá důležitost připadá i příjmovým rozdílům mezi velkoměsty (nad 100 tisíc obyvatel), městy a venkovskými obcemi. Na rozdíl od diferenciace podle společenských skupin má z tohoto hlediska větší váhu odlišný počet dětí v síd-

(6) V tomto případě nám analýzy variance posloužily k tomu, abychom ukázali příjmové relace společenských skupin nezávisle na jejich dalších charakteristikách. Čím je rozdíl mezi skutečnou a hypotetickou úrovní příjmů vyšší, tím významněji působí sledovaný faktor, resp. jejich kombinace. Koeficient R^2 určuje podíl variance (po vynásobení 100 v procentech) vyčerpaný danou sestavou proměnných (tj. vždy společenská skupina plus další uvedené charakteristiky). Koeficienty beta jsou v podstatě standardizované parciální regresní koeficienty, určující vliv dané závislé proměnné na nezávislé proměnnou (tj. příjem na hlavu) při kontrole ostatních uvažovaných vlivů. V řádku „reálné příjmy“ jde o koeficienty ϵ , které tento parciální charakter nemají. Procento úplného vyrovnání ukazuje, jaký podíl z celkové masy příjmů by musel být přerozdělen, aby se dosáhlo úplné rovnosti ve sledovaných kategoriích, tedy ve všech třech společenských skupinách.

lech různého typu a menší význam rozdíly vzdělání a pracovních výdělků. Rovněž zbývající dvě proměnné, zahrnuté do naší analýzy, se „chovají“ zcela odlišně. Z koeficientů beta vyplývá, že věková diferenciací příjmů na hlavu se mění jen nepatrně, když ji kontrolujeme společenskou skupinou, vzděláním předností domácnosti a typem obce (což nasvědčuje značné podobnosti zastoupení těchto různě definovaných kategorií ve věkové struktuře přinejmenším mužské populace), pozměňuje se však zcela zásadně, když zahrneme počet závislých dětí. Je ale zajímavé, že i když eliminujeme tento rozhodující faktor diferenciací příjmů na hlavu, zůstává věkový průřez stále její nejdůležitější dimenzí. Za ní pak následuje vzdělanostní diferenciací příjmů na hlavu, jež přirozeně souvisí s diferenciací linií město-venkov, mnohem méně pak s rozdíly v počtu závislých dětí.

Obraz, který z analýzy vyplývá, není tedy složitý a není ani nijak překvapující. Specificky třídní rozdíly ustupují jakoby do pozadí, jestliže spolu s nimi sledujeme také úroveň vzdělání a typ obce bydliště. Jinak řečeno, především z těchto dvou typů diferenciací se skládá dohromady příjmová úroveň charakterizující hlavní společenské skupiny. Zatímco rozdíly vzdělanostních kategorií působí více na příjmové zdroje a méně se promítají do počtu dětí, rozdíly mezi městem a venkovem ovlivňují oba tyto příjmové faktory zhruba ve stejné míře. Pokud jde ovšem o nižší příjmovou úroveň venkovských domácností, týká se mnohem více dělníků než družstevních rolníků. Příjmová situace domácností družstevních rolníků vzniká jako výsledek protichůdných vlivů. Zatímco relativně vyšší pracovní příjmy (při dané kvalifikační úrovni a vzhledem k celkově nižším příjmům na venkově) jsou momentem příznivým, další faktory (úroveň vzdělání, venkov, počet dětí, nikoli však věkové složení) je znevýhodňují. Jak vyplývá z analýzy rozptylu, při kontrole všech těchto vlivů (tj. kdyby podmínky charakterizované sledovanými faktory byly pro všechny společenské skupiny stejné) by příjmová úroveň domácností družstevních rolníků byla nejvyšší. V tom se odráží specifická situace této společenské třídy, která v sobě nese největší napětí mezi minulostí a přítomností, tj. manifestuje současně zbytky venkovské tradice i úspěšné výsledky záměrných společenských preferencí.

I když tedy pomineme demografické faktory, které představují hlavní zdroj diferenciací příjmů na hlavu, příjmové rozdíly mezi společenskými skupinami jsou stále významné. Podle údajů Mikrocensu 1976 dosahují dělnické domácnosti 93 % průměrného příjmu na hlavu ve všech domácnostech s ekonomicky aktivním přednostou (po kontrole vlivu počtu dětí 94 %), zaměstnanecké domácnosti 111 % (po uvedené kontrole 108 %) a domácnosti družstevních rolníků 98 % (po uvedené kontrole 105 %). Nejdůležitějším sociálním diferenciací kritériem je vzdělání, které je rozhodující pro příjmové rozdíly mezi dělnickými a zaměstnaneckými domácnostmi. Vzdělanostní úroveň však stále zůstává na druhém místě za věkem, jehož vliv je silný i po kontrole složení domácnosti, resp. počtu závislých dětí. Čím je dán prvořadý význam této diferenciací?

Jak ukazují výsledky analýz rozptylu uvedené v tabulce 2, i když věk není rozhodující dimenzí diferenciací pracovních příjmů může (tou je vzdělání), věkové kategorie do třicítky jsou silně pod průměrem, přičemž ani růst ve středním věku není zanedbatelný. U žen pak představuje věk vůbec nejsilnější diferenciací faktor, i když uvedené rozdíly jsou založeny na nižším průměrném pracovním výdělku. K tomu se ovšem připojuje další, a to velmi důležitý vliv období, kdy žena zůstává s dětmi doma a její příjem se silně zmenšuje, popř. zcela odpadá. Potud sahá interpretace statistických dat. Pouze dohadovat se můžeme o tom, jaká je míra přerozdělení peněžních prostředků mezi ge-

Tabulka 4. Charakteristiky úrovně, variability a determinant měsíčních příjmů na hlavu v hlavních společenských skupinách

Charakteristika	Domácnosti		
	dělníků	zaměstnanců	družst. rolníků
<i>Průměrná úroveň:</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	1842	2174	2041
počet ekonomicky aktivních osob	1,86	1,87	1,90
počet závislých dětí	1,20	1,10	1,22
celkový čistý příjem na hlavu	1253	1469	1438
<i>Variační koeficienty:</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,31	0,31	0,32
počet ekonomicky aktivních osob	0,43	0,36	0,43
počet závislých dětí	0,97	0,89	1,03
celkový čistý příjem na hlavu	0,44	0,38	0,39
<i>Nestandardizované regresní koeficienty (v K's):</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,30	0,44	0,37
počet ekonomicky aktivních osob	230	164	162
počet závislých dětí	-300	410	-350
konstanta	740	754	1008
<i>Standardizované regresní koeficienty (beta):</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,295	0,505	0,366
počet ekonomicky aktivních osob	0,308	0,188	0,218
počet závislých dětí	-0,590	-0,674	-0,716
Vyčerpaná variance (v %)	53,0	62,8	54,4

Pramen: Mikrocensus 1976.

neracemi a jaká je tedy nakonec příjmová úroveň jednotlivých věkových kategorií.

Lze předpokládat, že po mezigenerační redistribuci nejen peněz samotných, ale i materiálních hodnot ustupuje demografická struktura více do pozadí a na relativní váze nabývají faktory sociální. Tentýž redistribuční efekt přirozeně působí i na vyrovnávání rozdílů mezi rodinami se závislými dětmi a domácnostmi plně ekonomicky zapojenými. Můžeme říci, že čím více se nukleární rodina prosazuje jako samostatně bydlící a hospodařící domácnost, tím méně je běžná statistika instruktivní pro skutečnou příjmovou diferenciaci. To, co v příjmových šetřeních indikujeme jako domácnosti nacházející se v různých etapách životního cyklu, jsou zajisté oddělené „ekonomické jednotky“, nicméně jednotky zakotvené v širších rodinných vazbách, jež zajišťují přelévání materiálních prostředků. I když tuto formu redistribuce nemůžeme přeceňovat, ani na ni v sociální politice spoléhat, nelze ji v příjmových analýzách nebrat v úvahu.

3. Příjmová diferenciacie uvnitř společenských skupin

Jak vyplynulo z předchozí analýzy, rozdíly v příjmové úrovni domácností (indikované příjmem na hlavu či na spotřební jednotku) jsou dány především variabilitou složení domácností, která stále méně souvisí s mezitřídními diferencemi, resp. — podle statistické indikace — s rozdíly mezi společenskými skupinami. Meztřídní rozdíly, uchovávací si svůj význam, vyplývají zejména

z diferenciace v pracovních příjmech, tj. z faktoru, který ovlivňuje konečnou příjmovou úroveň již mnohem méně než počet dětí. Otázkou nyní zůstává, jak je tomu se stále významnější příjmovou diferenciací uvnitř společenských skupin, a to jednak z hlediska její míry, jednak z hlediska způsobu jejího utváření. Základní metodou, kterou jsme pro osvětlení této otázky použili, je mnohonásobná regresní analýza příjmů na hlavu a jejich hlavních determinant v rámci tří základních společenských skupin. Její některé výsledky, spolu s dalšími charakteristikami domácností, jsou uvedeny v tabulce 4.(7)

Pokud jde o míru diferenciace příjmů na hlavu, je {podle variačního koeficientu} největší v domácnostech dělníků, přičemž v domácnostech zaměstnanců a družstevních rolníků je na nižší úrovni. Čím tato variabilita vzniká? Mikro-censová data ukazují, že i když se průměrný pracovní příjem v jednotlivých společenských skupinách liší, míra jeho diferencovanosti je stejná. Jinak je tomu s mírou heterogenity ve složení domácností. Jak počet ekonomicky aktivních osob, tak počet závislých dětí je právě v dělnických domácnostech mnohem variabilnější než v domácnostech zaměstnaneckých, které — přes svoji větší vzdělanostní a profesní různorodost — jsou z hlediska složení poměrně velice homogenní.

Rozdílem ve složení domácností, tj. relativní heterogenitou domácností dělnických a relativní homogenitou domácností zaměstnaneckých,(8) můžeme vysvětlit, proč je při stejné úrovni variability pracovních výdělků příjem na hlavu diferencovanější u prvních než u druhých. Proč jsou ale příjmy na hlavu v dělnických domácnostech diferencovanější než v domácnostech družstevních rolníků, když variabilita jejich složení je přinejmenším stejná? Zde sehrává svoji úlohu tradice rolnických domácností, pozůstatky širší rodiny na venkově. I když je relace mezi počtem ekonomicky aktivních osob a počtem závislých dětí ve všech společenských skupinách neobyčejně slabá, přece jen sledujeme určité rozdíly: v dělnických domácnostech s růstem počtu dětí klesá počet ekonomicky aktivních osob, zatímco v domácnostech družstevních rolníků s růstem počtu dětí mírně roste i počet ekonomicky aktivních osob; v zaměstnaneckých domácnostech je tato vazba zcela nulová. Potom je ovšem logické, že u družstevních rolníků působí složení domácností, i když je stejně variabilní jako u dělníků, spíše na zmenšení diferenciace příjmů na hlavu.

I při malých rozdílech, které ze sledovaného hlediska mezi společenskými skupinami existují, můžeme určit faktory, které charakterizují jejich specifiku a zřejmě i směry dalšího vyrovnávání.

1. Pro dělnické domácnosti je charakteristický relativně největší vliv počtu ekonomicky aktivních osob na příjem na hlavu — přínos každé další aktivní osoby je zde totiž absolutně i relativně nejvyšší. Je to dáno zřejmě tím, že ženy zde zůstávají poměrně nejdéle s dětmi doma, popř. odcházejí dříve do důchodu. Potenciálně nejvýnosnější je tedy orientace na vyšší ekonomické zapojení dospělých členů rodiny.

(7) V tabulce jsou uvedeny některé výsledky mnohonásobné regresní analýzy provedené na datech Mikrocensu 1976, kde nezávisle proměnnou představoval celkový čistý příjem na hlavu a závisle proměnnými byl pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu, počet ekonomicky aktivních osob a počet závislých dětí. Nestandardizované regresní koeficienty určují, o kolik Kčs se změní příjem na hlavu, jestliže se některá ze závislých proměnných zvýší o jednotku, tj. pracovní příjem o 1 Kčs a počty aktivních či závislých osob o jednu, to vše při kontrole ostatních proměnných. Porovnání váhy uvedených vlivů je možné až po standardizaci, tj. propočtu parciálních regresních koeficientů beta. V posledním řádku je uveden podíl variance příjmu na hlavu, vyčerpaný sledovanými proměnnými ($R^2 \times 100$).

(8) O homogenitě či heterogenitě zde hovoříme pouze ve smyslu demografického složení domácností, tj. z hlediska míry variability počtu ekonomicky aktivních osob a závislých dětí (resp. jejich poměru) v rámci jednotlivých společenských skupin.

2. V zaměstnaneckých domácnostech, právě v důsledku značné homogenity jejich složení, se nejsilněji projevuje přínos zvýšení průměrného výdělku. Zvýší-li se pracovní příjem jedné ekonomicky aktivní osoby o 1 Kčs, vzroste příjem na hlavu o 0,44 Kčs, což je ze všech společenských skupin absolutně i relativně nejvíce. Při dané struktuře domácností je tedy nejúčinnějším faktorem růstu příjmu na hlavu zvyšování pracovních příjmů.

3. Domácnosti družstevních rolníků se z obou těchto hledisek, tj. přínosu každé další aktivní osoby a každé další koruny pracovního výdělku pro konečný příjem na hlavu, nacházejí mezi dělníky a zaměstnanci. Odlišují se však od nich relativně největší ztrátou příjmu na hlavu při každém dalším dítěti. Orientace na nižší průměrný počet závislých dětí (konkrétně snížení počtu rodin se 3 a více dětmi) je tedy pro domácnost družstevních rolníků jakoby nejvýhodnější, i když tato specifická je — v porovnání s předchozími dvěma — nejméně vyhraněná.

Ve všech těchto případech, kdy zjišťujeme specifické rysy příjmové diferenciace a jejích determinantů uvnitř společenských skupin, jde v podstatě o rezidua třídních situací. Týká se to jak prvořadého významu extenzity pracovního zapojení v dělnických rodinách, tak rozhodující váhy intenzity individuální ekonomické aktivity v rodinách inteligence a zaměstnanců, tak nakonec i důležitosti počtu dětí v rodinách rolníků. Všechny rozdíly ovšem jsou již dnes velmi malé, což je výsledkem vyrovnávacího procesu, který dále probíhá a pokračuje. Podstata příjmových diferencí ve všech jejich formách je situována do vnitrotřídního kontextu a nelze ji už spojovat s rozdíly mezi společenskými skupinami.

4. Závěrem

V průběhu poválečného sociálně ekonomického vývoje naší společnosti proběhly dva významné vyrovnávací procesy. První se týkal diferenciace pracovních příjmů, která se především v prvním poválečném desetiletí velmi podstatně zmenšila — zhruba na jednu polovinu — a od té doby zůstává na téměř neměnné relativní úrovni (měřeno poměrem prvního a devátého decilu mzdové distribuce). Tento proces vedl k tomu, že do popředí vlivů působících na příjmovou úroveň domácností se dostaly demografické faktory jejich složení, zejména počet závislých dětí. Druhý proces se týkal heterogenity složení domácností, která se velmi intenzivně zmenšovala hlavně ve druhém poválečném desetiletí. Tyto změny vedly naopak k určitému posílení vazby mezi pracovní odměnou a konečnou příjmovou úrovní rodiny. Souvislost obou typů diferenciace však zůstává, jak ukázala analýza současného stavu, jen slabá. To je dáno nejen ekonomickými důvody (malým rozpětím mzdové diferenciace, které je u nás nejmenší v zemích RVHP), ale také jinou závažnou skutečností, k níž vedlo vyrovnávání v sociální oblasti: počet dětí v rodině je dnes, na rozdíl od minulosti, ale i od současného stavu v některých kapitalistických zemích, nezávislý na příjmu domácnosti. Z toho pak vyplývá, že i když je diferenciace pracovních příjmů malá, zůstává přece jen významnějším faktorem rozdílů v příjmech na hlavu mezi jednotlivými společenskými skupinami než odlišnosti ve složení domácností.

V diferenciaci příjmové úrovně se střetávají zájmy ekonomické a populační politiky. Z ekonomického hlediska je důležité, aby se mzdový ekvivalent pracovního výkonu co nejvíce promítal do odpovídající příjmové a životní úrovně pracovníka, a tedy celé jeho rodiny. K tomu může vést na jedné straně posílení diferenciace pracovních příjmů (ovšem za předpokladu nejužšího sepětí mzdy se společensky užitečným výsledkem pracovního úsilí), na druhé straně pak

další homogenizace ve složení domácností. I poslední rozdíly, které v tomto ohledu zůstávají, budou zřejmě v blízké perspektivě překonány — to se týká jak vyššího počtu dětí v rolnických domácnostech, tak nižší úrovně ekonomického zapojení v dělnických rodinách. V intencích populační politiky je ovšem zvyšovat počet dětí v rodině (omezovat podíl rodin s jedináčky a stimulovat zejména narození dětí třetího pořadí, které teprve zajišťují prostou, eventuálně mírně rozšířenou reprodukci obyvatelstva). To ovšem nutně vede k určitému zvýšení heterogenity složení domácností, a tím i ke zvýšení jejího redistribučního vlivu a oslabení vazby mezi diferenciací pracovních výdělků a příjmů na hlavu. Příjmy ze společenských fondů mohou toto působení změn ve složení domácností významně tlumit, nikdy však je nemohou zcela odstranit.

I když se mezitřídní rozdíly v příjmové úrovni, již dnes poměrně malé, budou dále zmenšovat ve prospěch rozdílů vnitrotřídních, přičemž nemůžeme počítat s nějakými zásadními změnami ve struktuře jejich determinace, nesmí to vést k oslabení našeho zájmu o otázky příjmové diferenciace. Jde o problematiku, která je součástí sociální, ekonomické i demografické struktury společnosti a je situována ve velmi citlivé sféře jejich vzájemného dotyku. Každé opatření v některé z těchto oblastí by tedy mělo být zvažováno s ohledem na příjmovou diferenciaci, a tedy i na zprostředkované působení na ostatní struktury. Na sociologické analýze pak je, aby ukazovala provázanost všech základních aspektů příjmové problematiky, aby poskytovala podklady potřebné pro komplexní posouzení důsledků možných změn.

Literatura a prameny

- Hiršl, M.: *Analýza skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v ČSSR v roce 1976*. Výzkumná práce ČVÚPSV, řada B, č. 78, Praha 1979.
Mikrocensy z let 1956–1980. Pramenné publikace SSÚ a FSÚ.
Rimaševskaja, N. M. — Rabkina, N. E. a kol.: *Potrebnosti, dochody, potreblenije*. Moskva, Nauka 1979.
Sova, V. a další: *Diferenciace v příjmech obyvatelstva*. Praha, NČSAV 1964.
Sobek, O. a kol.: *Kritéria diferenciácie životnej úrovně za socializmu a zákonitosti jej vývoja. Analýza vývoja a stavu diferenciácie príjmov v ČSSR*. Výzkumná práce VÚŽÚ č. 199. Bratislava 1979.
Settlení třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Datový materiál. ÚFS ČSAV.

Резюме

И. Вечерник: Социальные факторы дифференциации доходов

В прошлом в процессе развития чехословацкого общества имели место два важные по значению процессы выравнивания. Первый из них касался дифференциации зарплат, которая, в особенности в первое послевоенное десятилетие, весьма основательно уменьшилась и с того времени остается на относительно постоянном уровне. Этот процесс привел к тому, что на первое место среди влияний, воздействующих на уровень доходов семей, попали демографические факторы, в особенности численность зависящих от семьи детей. Второй процесс касался варьированности состава семьи с точки зрения соотношения экономических независимых (работающих) членов и ее зависимых членов, которая интенсивно уменьшалась, главным образом во втором послевоенном десятилетии. Эти изменения, в свою очередь вели к определенному укреплению связи между вознаграждением индивидуумов за труд и между уровнем доходов семьи. Однако связь между обеими типами дифференциации остается слабой. Это дано не только экономическими признаками (небольшим диапазоном дифференциации зарплат), но и тем, что численность детей в семье, в отличие от прошлого, не зависит от доходов семьи. Решающими факторами дифференциации доходов на душу населения являются цикл жизни

семьи и количество детей, причем сами социальные факторы имеют небольшой вес в объяснении этой дифференциации. Тем не менее остаются значительные различия в уровне доходов главных общественных классов и групп, основанные прежде всего на различных средних заработках. Большой вес имеют внутриклассовые различия, на которые влияет различная демографическая структура семей. Итоги регрессивного анализа и дисперсионного анализа подробно показывают влияние отдельных факторов и ставят вопрос, каким образом непосредственно увязать индивидуальную зарплату с конечным уровнем доходов и жизни.

Summary

J. Večerník: Social Factors of the Income Differentiation

In the past development of Czechoslovak society, two significant levelling processes were taking place. The first of these related to the differentiation of wages which was conspicuously reduced especially in the first postwar decade and has ever since remained on a constant relative level. This process led to an enhanced significance of demographic factors — particularly the number of dependent children — among the influences affecting the income level of households. The second process had a bearing upon the variability of the structure of households from the aspect of the relation between their economically active and dependent members; this was intensively declining particularly in the course of the second postwar decade. On the other hand, these changes were conducive to a certain reinforcement of the relation between the individual's working remuneration and the income level of the family. Yet the interconnection between both differentiation types remain weak. This is given not only by economic reasons (small wage-differentiation range) but also by the fact that, in contradiction to the past, the number of children in a family is independent of the income of the household. Thus today the decisive factors of income differentiation per capita involve the family's life cycle and the number of children, while actual social factors are of small weight only in its elucidation. Notwithstanding, significant differences in the income level of the main social classes and groups of course continue to exist. They are predominantly based on different average incomes. To be sure, intraclass differences influenced mainly by the different demographic structure of households are of greater weight. The results of regression analysis and analysis of variance fully reveal the influence of individual factors and raise the question of establishing a more direct link between individual working performance on the ultimate income level and living standard.

Porovnání distribucí u párově závislých dat ve čtvercových kontingenčních tabulkách

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSU, Praha

Párově závislá data se ve statistické literatuře nazývají také párově spřažená, vzájemně propojená, data z párově závislých výběrů, párovaná data, data závislých dvojic. Jejich zpracování vychází z modelu čtvercové kontingenční tabulky. V sociologických analýzách se vyskytují často a ve značně rozličných situacích. Je proto překvapující, že metodika jejich zpracování není mezi výzkumníky nikterak známa a že nebyla zařazena ani do renomovaných programových systémů. Přitom teorie zpracování čtvercových tabulek je značně bohatá a řeší celou řadu užitečných úloh. (Práce v tomto směru však zdaleka nebyla završena.)

Cílem této stati je shrnout známé metody (McNemarův, Stuartův, Bhapkarův, binomický test) pro jednu z úloh, které lze ve čtvercových tabulkách řešit — pro porovnání marginálních distribucí, a to pro případ nominálních znaků, obohatit metodiku analýzy pro obdobnou situaci s ordinálními znaky a navrhnout některé postupy a míry pro případ neshody obou distribucí.

V první části popíšeme ty analytické situace, které jsou pro sociologickou práci typické a pro něž je uváděná metodika vhodná, druhá část obsahuje statistické postupy pro nominální znaky, čtvrtá pro ordinální znaky a v částech třetí a páté jsou ilustrační příklady z analytické praxe.

Případ dichotomických znaků není samostatně vydělen a rozebírán, neboť byl obsahem statí J. Řeháka—B. Řehákové [1978a], [1978b], v nichž byla ukázána aplikace znaménkového testu i jeho asymptotické normální, resp. chí-kvadrátové varianty.

U vícehodnotových znaků se mění úloha podle jejich typů. Testování nulové hypotézy H_0 : „obě distribuce jsou shodné“ provádíme proti různým alternativám:

a) pro nominální znaky

H_1 : „distribuce jsou rozdílné“ (liší se v četnosti alespoň u jedné kategorie),

b) pro ordinální znaky

H_2 : „distribuce se liší ve svém tvaru“ (liší se jejich kumulační distribuční funkce),

H_3 : „distribuce se liší posunutím mediánů“ (rozdílností předem nepředvídanou),

H_4 : „medián distribuce A je vyšší než medián pro B (obdobně „nižší“),

c) pro kardinální znaky

H_5 : „průměry obou distribucí se liší“

H_6 : „průměr pro proměnnou X je vyšší než pro Y (obdobně „nižší“).

Tyto alternativy jsou obdobné jako alternativy u porovnání dvou nezávislých souborů; porovnání zde však nevychází z tabulky $2 \times K$ (řádky $\equiv$ soubory, sloupce $\equiv$ hodnoty proměnné), ale z tabulky $K \times K$ (řádky $\equiv$ hodnoty proměnné A, sloupec $\equiv$ hodnoty proměnné B).¹⁾

1. Typy párově závislých dat a sociologické úlohy

Údaje párově závislých výběrů nebo párově spřažená data lze charakterizovat dvěma vlastnostmi (a zároveň podmínkami):

- dvě proměnné, $A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$, $B = \{b_1, b_2, \dots, b_K\}$ mají *stejně dlouhé stupnice*, jsou *stejněho typu* a *hodnoty vzájemně obsahově korespondují* ($a_k \leftrightarrow b_k$);
- data tvoří *jeden soubor dvoučlenných vektorů*, v nichž první složka odpovídá realizaci proměnné A a druhá složka realizaci proměnné B , je to tedy matice dat o rozměru $n \times 2$ (n je počet datových dvojic).

Soubor s uvedenými vlastnostmi může vzniknout dvěma způsoby:

1. jde o zjišťování formálně stejných, ale obsahově se lišících proměnných A , B u souboru n jednotek,
- 2) jde o zjišťování téže vlastnosti u dvou typů jednotek ve spřažené dvojici (soubor n dvojic), přičemž A je informace o jednotce prvního typu a B o jednotce druhého typu.

Tabulka 1. Schematická tabulka čtvercového tvaru pro porovnání dvou závislých distribucí
a) Tabulka absolutních četností

		Proměnná B				
		b_1	b_2	b_k	b_K	Součet
Proměnná A	a_1	n_{11}	n_{12}	n_{1k}	n_{1K}	n_{1+}
	a_2	n_{21}	n_{22}	n_{2k}	n_{2K}	n_{2+}
	$\vdots$					
	$a_{k'}$	$n_{k'1}$	$n_{k'2}$	$n_{k'k}$	$n_{k'K}$	$n_{k'+}$
	a_K	n_{K1}	n_{K2}	n_{Kk}	n_{KK}	n_{K+}
Součet		n_{+1}	n_{+2}	n_{+k}	n_{+K}	n

b) Tabulka teoretických relativních četností (resp. teoretických pravděpodobností)

		Proměnná B						
		b_1	b_2	...	b_k	...	b_K	Součet
Proměnná A	a_1	p_{11}	p_{12}	...	p_{1k}	...	p_{1K}	p_{1+}
	a_2	p_{21}	p_{22}	...	p_{2k}	...	p_{2K}	p_{2+}
	$\vdots$							
	$a_{k'}$	$p_{k'1}$	$p_{k'2}$	...	$p_{k'k}$	...	$p_{k'K}$	$p_{k'+}$
	$\vdots$							
	a_K	p_{K1}	p_{K2}	...	p_{Kk}	...	p_{KK}	p_{K+}
	Součet	p_{+1}	p_{+2}	...	p_{+k}	...	p_{+K}	1

Data (v obou případech) lze po vytřídění uspořádat do čtvercové tabulky $A \times B$,²⁾ která má rozměry $K \times K$ a jejíž řádky a sloupce jsou řazeny stejně podle korespondujících hodnot. Četnosti v tabulce odpovídají buď počtu jednotek (v prvním případě), nebo počtu dvojic (ve druhém případě).

V tabulce 1a značíme:

$$\begin{aligned} n_{jk} &= \text{počet případů, pro něž } A = a_j, B = b_k, \\ n_{k+} &= \sum_{j=1}^K n_{kj} = \text{počet případů pro něž } A = a_k, \\ n_{+k} &= \sum_{j=1}^K n_{jk} = \text{počet případů pro něž } B = b_k, \\ n &= \sum_{j=1}^K \sum_{k=1}^K n_{jk} = \text{počet všech tříděných případů.} \end{aligned}$$

(Případem rozumíme buď jednotku, nebo dvojici, a to podle rozlišení uvedeného výše).

V tab. 1b jsou obdobně zavedeny populační relativní četnosti (resp. pravděpodobnosti): p_{jk}, p_{k+}, p_{+k} . Ty nejsou známy, ale odhadujeme je pomocí relativních četností $f_{jk} = n_{jk}/n, f_{k+} = n_{k+}/n, f_{+k} = n_{+k}/n$, které tvoří obdobnou tabulku.

V sociologické analýze se objevují popsaná data v celé řadě různých situací, z nichž vybíráme typické.

A) *Dva paralelní dotazy témuž respondentovi (nebo obecně dvě souběžně zjišťované skutečnosti o jedné jednotce)*

U dvou proměnných je určena stejná škála odpovědí, otázky jsou však odlišné, ale obsahově příbuzné, takže nás zajímá porovnání výsledků u obou.

Příklad: a) *soubor*: osazenstvo závodu s vysokou fluktuací

otázky: „Jaký vliv bude mít na odchody dělníků opatření?“

$A \equiv$ výstavba vlastní závodní jídelny

$B \equiv$ investice do nových strojů

odpovědi: — lidé budou odcházet stejně jako dřív;

— odchody se značně sníží, ale nejde o jedinou příčinu;

— lidé přestanou odcházet, jde o hlavní příčinu.

úloha pro analýzu dat: Liší se názor na obě příčiny u osazenstva závodu? Která z příčin je považována za závažnější?

b) *soubor*: televizní diváci

otázky: $A \equiv$ „Jaký typ pořadu máte v TV nejraději, když přijdete unaven z práce a chcete si odpočinout?“

$B \equiv$ „Jaký typ pořadu máte v TV nejraději o víkendu či o volných dnech, kdy máte klid a dost času?“

odpovědi pro obě otázky:

$a_1 \equiv b_1 \equiv$ sportovní přenos,

$a_2 \equiv b_2 \equiv$ dobrodružný nebo detektivní film nebo inscenace;

$a_3 \equiv b_3 \equiv$ zábavní pořad s hudbou;

$a_4 \equiv b_4 \equiv$ obrazová reportáž z událostí ve světě, ...

úloha pro analýzu dat:

Liší se preference u populace TV diváků v situaci A od preferencí v situaci B? U kterých kategorií?

Případ lze zobecnit na situaci, v níž se vyskytuje podobných otázek více a chceme je srovnávat navzájem. To znamená $M(M-1)/2$ dvojic pro M proměnných a stejně tolik čtvercových tabulek.

Příklad (pokr.) a) Dotaz na účinnost opatření můžeme rozšířit na celou baterii různých příčin

$C \equiv$ investice do odstranění hluchosti

$D \equiv$ investice do odstranění prašnosti

$E \equiv$ investice do regulace tepla a větrání

$F \equiv$ zvýšení mezd a příplatků

Šest distribucí vede v úplné analýze na $6 \times 5/2 = 15$ tabulek o rozměrech 3×3 .

b) Dotazy na TV pořady můžeme rozšířit na:

C $\equiv$ „Jaký typ pořadu máte nejraději vůbec?“

D $\equiv$ „Jaký typ pořadu má nejraději manžel(ka)?“

E $\equiv$ „Jaký typ pořadu mají nejraději diváci?“

F $\equiv$ „Jaký typ pořadu máte nejraději v rozhlase?“

(s obdobnými a srovnatelnými kategoriemi odpovědí)

Všech komparací je 15, v analýze však nás mohou zajímat jen některé, např.: $A \times B$, $A \times C$, $B \times C$, $C \times D$, $C \times E$, $C \times F$.

B) Dva údaje odpovídají měření téže vlastnosti ve dvou časově posunutých situacích

Nejčastěji se vyskytují situace:

- měření vlastnosti před a po určitém zásahu do zkoumaného systému (např. zavedení *Souboru opatření*, nová technika),
- měření stavu před a po určité samovolné změně v systému, který zkoumáme (změna ve vedení úmrtím, odchodem do důchodu, havárie, výpadek techniky),
- měření vlastnosti před a po určité změně v životě jednotlivce, ve vývoji jednotky (např. vstup do manželství, rozvod, narození dítěte, koupě barevného televizoru, automobilu ap.),
- měření vlastnosti před a po záměrně vyvolaném působení (např. školení, poskytnutí informace),
- panelové studie, tj. měření vlastností těchto jednotek v určeném časovém odstupu za účelem zhodnocení časového vlivu.

Příklad: a) *soubor*: osazenstvo závodu se silnou fluktuací;

otázka položená před (A) a po (B) úpravě pracovních podmínek a přestavbě závodu: „Jaká je nejsilnější příčina fluktuace v závodě?“

odpovědi: 1 $\equiv$ nízké platy, 2 $\equiv$ nízká péče o dělníky, 3 $\equiv$ špatné pracovní podmínky, 4 $\equiv$ těžká práce, 5 $\equiv$ špatné vedení, ...

otázka pro analýzu dat: měly změny v podmínkách vliv na názor dělníků?

b) *soubor*: ekonomicky aktivní občané ve věku 25 až 30 let.

data: informace o oboru, v němž se respondent vyučil, (proměnná A) a oboru, v němž v současné době pracuje (proměnná B).

otázka pro analýzu dat: nastává při změnách oborů celkové vyrovnění v dané věkové skupině, či některé obory znamenají významný odliv a příliv?

c) *soubor*: diváci TV zahrnutí do panelového souboru

data: údaje o sledování čtyř pořadů R, S, T, V, které byly na programu ve dvou zvolených dnech, jsou získány ve tvaru „sledoval—nesledoval“ a jsou převedeny do nominálních proměnných (A $\equiv$ sledování v prvním dnu, B $\equiv$ sledování v druhém dnu) s hodnotami: $a_1 \equiv b_1 \equiv$ sledoval všechny pořady R, S, T, V; $a_2 \equiv b_2 \equiv$ sledoval R, S, T; $a_3 \equiv b_3 \equiv$ sledoval R, S, V nebo R, S; $a_4 \equiv b_4 \equiv$ sledoval R, T, V nebo R, T; $a_5 \equiv b_5 \equiv$ sledoval R nebo R, V; $a_6 \equiv b_6 \equiv$ jiná kombinace; $a_7 \equiv b_7 \equiv$ nesledoval žádný z pořadů (jako rozhodnutí); $a_8 \equiv b_8 \equiv$ nemohl sledovat TV;

otázka pro analýzu dat: Je sledovanost uvedených kombinací stejná v obou dnech? Není-li, ve kterých kategoriích nastává změna?

Případ lze zobecnit na údaje o více časových bodech. Je-li jich M (označme je $A_1, A_2, \dots, A_M$), pak bude nejčastější porovnání vycházet z kombinací $A_1 \times A_2, A_2 \times A_3, \dots, A_{M-1} \times A_M$ (tj. $M - 1$ porovnání). V některých případech však budou zajímavá postupná srovnání s výchozím stavem: $A_1 \times A_2, A_1 \times A_3, \dots, A_1 \times A_M$ (je jich $M - 1$) nebo s konečným stavem: $A_1 \times A_M, A_2 \times A_M, \dots, A_{M-1} \times A_M$ (je jich $M - 1$).

Zajímavé též může být srovnání vlivu zpoždění o jeden krok: $A_1 \times A_3, A_2 \times A_4, \dots$ (je jich $M - 2$) atd. Jinou úlohou je nalézt počet kroků, po nichž se začne projevovat signifikantní rozdíl. Vcelku máme³⁾ $M(M - 1)/2$ srovnávacích čtvercových tabulek, většinou nás však zajímají jen vybrané.

C) Zjišťování téže vlastnosti v různých podmínkách

má za cíl najít vliv podmínek na zkoumanou vlastnost. Odpovídá situaci experimentu, v němž podmínky jsou záměrně (experimentálně) měněny či jsou analogií řízených

situací. V sociologii je provedení klasického experimentu velmi řídké, neboť kontrola faktorů se většinou vymyká možnostem výzkumníka (používá se však často pro metodologické účely), proto mluvíme pouze o *statistickém uspořádání experimentu* abychom naznačili, že jde o situace, v nichž lze aplikovat modely statistických postupů odvozených pro experimentální situace. Nejde však o experiment v přísném slova smyslu, a tudíž interpretace výsledků tomu musí odpovídat.

Od předchozí situace (B) se případ metodologicky liší tím, že podmínky, za nichž proměnné měříme, nemusí být realizovány ve stejném (pevně daném) pořadí.

- Příklady: a) tentýž dotaz na spokojenost s prací v pracovním prostředí a doma;
 b) dotaz na kvalitu TV obrazu po vzrušujícím sportovním utkání a po běžném večerním pořadu;
 c) výpověď respondenta při řízeném rozhovoru a výpověď při skupinovém rozhovoru;
 d) výběr oblíbeného herce (jako vzor, typ) v normální situaci a výběr po shlédnutí filmu, divadelní hry nebo TV inscenace, v nichž některý z populárních herců hraje úspěšně hlavní roli.

Případ lze rozšířit na více (M) různých situací (například v příkladu d) může být dotaz opakován po několika filmech s různými herci). Porovnání v těchto případech závisí na roli jednotlivých proměnných ve struktuře analytického plánu. Nejčastější situace budou dvě:

- porovnání všech $M(M - 1)/2$ dvojic situací (tj. zhodnocení všech čtyřpolních tabulek $A_i \times A_j$;
- porovnání vybraných situací (proměnné $B_1, B_2, \dots B_M$) s jednou výchozí (normální, neovlivněnou, standardní, obvyklou, běžnou, pravidelnou ap.) situací (proměnná A). Pak $(M + 1)$ proměnných dává M porovnání (tabulek): $A \times B_1, A \times B_2, \dots, A \times B_M$.

D) Studie reliability, komparace měřicích prostředků

Spočívá v opakovaném měření dvěma různými instrumenty nebo v opakovaném dotazu s určitým časovým odstupem. Přitom zkoumáme stupeň odchylek i jejich kvalitativní příčiny (náhodnost a systematickosti). Úloha porovnání distribucí však není pro tento případ charakteristická a hlavní. Úlohu zde uvádíme jen jako výrazný a častý případ párovaných dat (měla by být řešena de facto v každém předvýzkumu).

E) Párované jednotky (párově závislé soubory)

se vyskytují v různých situacích sběru a analýzy dat:

- dvojice, které tvoří strukturovanou, ale přirozeně existující skupinku, v níž jsou jednotky odlišeny svojí podstatou, rolí, funkcí, obsahem;
 - dvojice, které sestavujeme pro analýzu tak, že se jejich prvky od sebe liší určitými předem zvolenými vlastnostmi, zatímco jiné (zvolené, kontrolované) vlastnosti mají shodné;
 - k sobě přiřazené dvojice v experimentu; jejich prvky mají společné vlastnosti určené modelem experimentu a liší se tím, že na jednu jednotku experimentálně působíme a na druhou ne, popřípadě působíme jinak na první a jinak na druhou.⁴⁾
- Smyslem analýzy je sledovat vliv diferenciační vlastnosti u jednotek dvojice s vyloučením vlivu společných vlastností definujících dvojici. V sociologické analýze se nejčastěji vyskytuje případ přirozeně existujících dvojic.

- Příklad: a) preference koupě příštího předmětu pro domácnost u muže (A) a u ženy (B) — společné je tu manželství, byt, životní způsob, dosavadní vybavení, rozdílné je tu hledisko muže a ženy;
 b) preference trávení volného času muže (A) a ženy (B) u manželských dvojic;
 c) typ osobnosti ředitele (A) a jeho prvního zástupce (B) nebo jejich názor;
 d) povolání otce (A) a syna (B) (intergenerační mobilita);
 e) typ hlavního pořadu na 1. kanálu TV (A) a na 2. kanálu TV (B) v určitém intervalu vysílacího času dne (n = počet hodnocených dní; jeden hodnotitel);

Případ párováných jednotek lze rozšířit též na skupinky o více členech. Tyto skupinky jsou však opět strukturované a údaje A, B, C, ... od povídají přesně definovaným postavením členů ve skupince (z hlediska řešení úlohy).⁵⁾ Možnost i rozšíření jsou velmi bohaté.

Příklad (pokr.):

V případě a) C $\equiv$ názor tchána (otce manžela)

V případě b) C $\equiv$ názor staršího dítěte

D $\equiv$ názor mladšího dítěte

(pro rodiny se dvěma dětmi ve věku od 5—15 let)

V případě c) C $\equiv$ ředitel pro kádrovou a personální práci

V případě d) C $\equiv$ povolání matky

D $\equiv$ povolání dcery

V případě e) C $\equiv$ typ hlavního pořadu na rozhlasové stanici Praha (v téže době)

D $\equiv$ typ hlavního pořadu na rozhlasové stanici Vltava (v téže době)

(typy pořadů jsou voleny srovnatelné pro televizi a rozhlas).

Dalším obdobným případem je porovnání subjektivních a objektivních údajů, resp. měřených a skutečných, odhadovaných a faktických. Metodologické i statistické aspekty této úlohy však jsou od předchozích odlišné. Proto lze data uspořádat obdobně (A $\equiv$ subjektivní názor, měření, odhad; B $\equiv$ objektivní údaj, skutečnost, fakt), úlohu sem neřadíme. Cílem analýzy dat v takovém případě je určit stupeň objektivity či přesnosti jednoho souboru (nepřesných) údajů proti zjištěné (přesné) informaci.

Uvedené příklady měly charakterizovat především párově závislá data v různých analytických situacích. Téměř ve všech uvedených příkladech má analýza shody, resp. neshody, marginálních distribucí zásadní význam, lze však řešit i další úlohy, které už nelze popsat a rozebrat v rámci rozsahu tohoto článku.

2. Statistická metodika porovnání párově závislých distribucí-nominální znaky

Porovnání dvou párově závislých distribucí $\{p_{k+}\}$ a $\{p_{+k}\}$ z tab. 1 (nazýváme je též marginální distribuce) provádíme v několika krocích:

krok 1: test hypotézy shody distribucí: v případě ověření shody konstatujeme výsledek, v případě odmítnutí shody postupujeme dále;

krok 2: měření stupně neshody;

krok 3: určení kategorií, v nichž se projevuje významný rozdíl;

krok 4: sestrojení znaménkového schématu pro rozdíly v kategoriích, které ukazuje směr rozdílů a stupeň jejich statistických významností.

Tyto čtyři kroky lze provést statistickou metodikou, která je v úplnosti navržena v této části. Základní, první krok, je založen na Stuartově (resp. Bhapkarově) testu a pro dvojhodnotové znaky (resp. pro jevy) na McNemarově nebo binomickém (znaménkovém) testu. Oba testy pro vícehodnotové znaky vyžadují pro větší K počítač nebo kalkulačku, která poskytuje inverzi matice, proto je též navržena metoda simultánního postupu s využitím snadno aplikovatelných testů McNemarových, pro něž uvádíme tabulku postupných hladin významnosti (tab. A). V této části je též navržena metodika dalších kroků, které aplikujeme po zamítnutí hypotézy shody.

Krok 1. Testování shody závislých distribucí — nominální znaky

U dvou párově závislých znaků A a B předpokládáme obsahovou korespondenci hodnot (a_k, b_k) , $k = 1, 2, \dots, K$, a tudíž smysluplnost komparace četností jejich populačních výskytů p_{k+} a p_{+k} .

Formulace hypotéz:

H_0 : $p_{k+} = p_{+k}$ pro všechna $k = 1, 2, \dots, K$

H_A : alespoň pro jedno k je $p_{k+} \neq p_{+k}$

Nulová hypotéza značí shodu marginálních distribucí, alternativní hypotéza říká, že alespoň u jedné kategorie se populační četnosti liší, není však předem specifikováno, u které (může to být kterákoli).

Data: Absolutní četnosti $\|n_{jk}\|$, uspořádané ve čtvercové tabulce o rozměru $K \times K$, s počtem pozorování n (viz tabulka 1a).

Intuitivní model: Čím blíže budou všechna čísla $f_{k+} - f_{+k}$ ($= (n_{k+} - n_{+k})/n$) k nule, tím spíše bude platit H_0 . Čím větší bude zvolená míra nepodobnosti obou distribucí (tj. alespoň některé z rozdílů $f_{k+} - f_{+k}$ budou v absolutní hodnotě velké), tím spíše bude platit H_A .

Postupy testování H_0 vs H_A :

A) *Případ dvouhodnotového znaku⁶ ($K = 2$)*

A1) *McNemarův test ($n \geq 30$)*

a) zvolíme hladinu významnosti α a k ní zjistíme kritickou hodnotu $\chi^2_{\alpha,1}$ pro test chí-kvadrát s $df = 1$

b) spočteme statistiku Q :

$$(1) \quad Q = \frac{(n_{1+} - n_{+1})^2}{n_{1+} + n_{+1} - 2n_{11}} = \frac{(n_{12} - n_{21})^2}{n_{12} + n_{21}}$$

c) je-li $Q \geq \chi^2_{\alpha,1}$, zamítáme hypotézu shody, v opačném případě k tomu není důvod.

A2) *Binomický (znaménkový) test*, (pro libovolné n ; vždy pro $n < 30$)

a) zvolíme hladinu významnosti;

b) určíme $S = \min(n_{12}, n_{21})$ a tuto hodnotu porovnáme s kritickou hodnotou S_α binomického (znaménkového) dvoustranného testu⁷⁾ s počtem pozorování $\bar{n} = n_{12} + n_{21}$.

Druhá možnost spočívá v tom, že v tabulkách binomického rozložení s $p = 0.5$ nalezneme hodnotu distribuční funkce pro $S = \min(n_{12}, n_{21})$ a tuto hodnotu násobíme dvěma. Je-li výsledné číslo $\alpha^* \leq \alpha$, pak zamítáme hypotézu shody. Pro $\alpha^* > \alpha$ není důvodu (na zvolené hladině) shodu nepřijmout. Pro případ $n_{12} = n_{21}$ automaticky přijímáme H_0 ($\alpha^* = 1.0$).

B) *Vícehodnotový znak ($K > 2$)*

B1) *Stuartův test ($n \geq 30$)* (A. Stuart [1965])

a) zvolíme hladinu významnosti α a k ní nalezneme kritickou hodnotu $\chi^2_{\alpha, K-1}$ pro test chí-kvadrát s $(K - 1)$ stupni volnosti.

b) určíme hodnoty matice $\mathbf{V} = \|V_{jk}\|$

$$(2) \quad V_{kk} = n_{k+} + n_{+k} - 2n_{kk} \quad \text{pro } k = 1, 2, \dots, K - 1$$

$$V_{jk} = - (n_{jk} + n_{kj}) \quad \text{pro } j \neq k = 1, 2, \dots, K - 1$$

a vektor $\mathbf{d}$ o složkách

$$(3) \quad d_k = n_{k+} - n_{+k}, \quad k = 1, 2, \dots, K - 1$$

c) zjistíme inverzní matici $\mathbf{V}^{-1}$ a hodnotu

$$(4) \quad Q_S = \mathbf{d}' \mathbf{V}^{-1} \mathbf{d}$$

d) Je-li dosažená významnost α^* pro Q_S vzhledem k rozložení χ^2 s $df = K - 1$ menší nebo rovna α

$$(5) \quad \alpha^* \leq \alpha$$

nebo (ekvivalentně)

$$(6) \quad Q_S \geq \chi_{\alpha^2, K-1},$$

zamítneme H_0 ve prospěch H_A .

V opačném případě není důvodu (na hladině α) zamítnout hypotézu H_0 .

B2) *Bhapkarův test* ($n \geq 30$) (Bhapkar [1966])

Postup je zcela obdobný k B1) jen místo matice $\mathbf{V}$ vytváříme matici $\mathbf{W} = \|\mathbf{W}_{jk}\|$ o rozměrech $(K-1) \times (K-1)$ a prvky:

$$(7) \quad \begin{aligned} W_{kk} &= n_{k+} + n_{+k} - 2n_{kk} - n^{-1}(n_{k+} - n_{+k})^2, \quad k = 1, 2, \dots, K-1 \\ W_{jk} &= -(n_{jk} + n_{kj}) - n^{-1}(n_{k+} - n_{+k})(n_{j+} - n_{+j}), \quad j \neq k = 1, 2, \dots, K-1 \end{aligned}$$

a statistiku Q_B jako

$$(8) \quad Q_B = \mathbf{d}' \mathbf{W}^{-1} \mathbf{d}.$$

B3) *Test minimální diskriminační informace* ($n \geq 30$) (Ireland, Ku, Kullback [1969])

a) Určíme kritickou hladinu α a k ní kritickou hodnotu

$$\chi^2_{\alpha, K-1} \text{ (obdobně jako v A).}$$

b) Testová statistika se zjistí jako

$$(9) \quad Z = 2n \sum_{j=1}^K \sum_{k=1}^K r_{jk} \ln \frac{r_{jk}}{f_{jk}},$$

kde r_{jk} se získá iteračním postupem

$$(10) \quad r_{jk}^{(0)} = f_{jk}, \quad r_{jk}^{(m+1)} = \left[\frac{r_{+j}^{(m)} r_{k+}^{(m)}}{r_{j+}^{(m)} r_{+k}^{(m)}} \right]^{\frac{1}{2}} r_{jk}^{(m)} C_m,$$

kde

$$C_m = 1 / \sum_{j=1}^K \sum_{k=1}^K \left[\frac{r_{+j}^{(m)} r_{k+}^{(m)}}{r_{j+}^{(m)} r_{+k}^{(m)}} \right]^{\frac{1}{2}} r_{jk}^{(m)},$$

$$(11) \quad r_{+j}^{(m)} = \sum_k r_{kj}^{(m)}, \quad r_{k+}^{(m)} = \sum_j r_{kj}^{(m)}$$

C) *Simultánní aplikace* $(K-1)$ testů pro rovnosti četností u jednotlivých kategorií (J. Řehák-B. Řeháková [1984])

a) určíme kritickou hladinu α a k ní hodnotu $\alpha/(K-1)$

b) zjistíme statistiky McNemarova testu⁹⁾ pro $\bar{n}_k = n_{k+} + n_{+k} - 2n_{kk} \geq 30$

$$(12) \quad Q_k = \frac{(n_{k+} - n_{+k})^2}{n_{k+} + n_{+k} - 2n_{kk}}, \quad k = 1, 2, \dots, K$$

Pro $\bar{n}_k < 30$ určíme významnost binomického (znaménkového) testu (též i pro $\bar{n}_k \geq 30$, jsou-li k dispozici tabulky):

určíme $S_k = \min(n_{k+} - n_{kk}, n_{+k} - n_{kk})$ a pro ně zjistíme $\alpha_k^* = 2P_B(\mathbf{X} \leq S_k)/p = 0.5, \bar{n}_k)$ podle tabulek distribuční funkce binomického rozložení (pro $S_k = n_k/2$ položíme $\alpha_k^* = 1.0$). Dosažené hladiny ≤ 0.10 pro $n_k \leq 30$ viz tab. B.

c) Je-li alespoň jedno z Q_k větší či rovno hodnotě $\chi^2_{\alpha/(K-1), 1}$ pro kategorie u nichž, je $\bar{n}_k \geq 30$ nebo alespoň jedna dosažená významnost binomických testů (popřípadě i McNemarových testů, pokud jsou známy jejich α^*) je menší či rovna hodnotě $\alpha/(K-1)$, pak zamítáme hypotézu shody. Hodnoty $\chi^2_{\alpha/(K-1), 1}$ nalezneme v tab. A.

Poznámky k metodám:

1. Každá z metod má své uplatnění

a) Pro $n \geq 30$ a rutinní analýzu dat doporučujeme Stuartův test, který vychází důsledně z platnosti H_0 .

b) Pro $n < 30$ je vhodné použít simultánní sérii binomických testů (viz C).

c) Metoda simultánního využití McNemarových testů je výhodná pro ruční výpočty, nemáme-li k dispozici počítač. V praxi není nutno počítat všechna Q_k , ale stačí odhadnout, která budou patřit mezi největší. Hodnoty potřebné k testu (tj. kritické hodnota $\chi^2_{\alpha/(k-1),1}$) jsou uvedeny v tab. A.

d) Bhapkarův test byl zaveden jako vylepšení testu Stuartova. Vzhledem k tomu, že však nevychází z platnosti H_0 a má tak jiné zázemí, je jeho statistika vhodná pro hledání simultánních konfidenčních intervalů pro složky vektoru rozdílů ($p_{k+} - p_{+k}$). Platí, že

$$(13) \quad Q_B = Q_S(1 - Q_S/n), \quad \mathbf{W} = \mathbf{V} - dd'/m$$

Konečné slovo o tom, která ze statistik Q_B , Q_S je vhodnější, může dát buď další teoretické zhodnocení, či spíše extenzivní simulační studie.

e) Test minimální diskriminační informace je možno použít jen ve spojení s výpočetní technikou. Jeho význam se projeví ve spojení s dalšími úlohami ve čtvercových tabulkách.

2. Test shody lze založit též na statistice $\sum_j^K (f_{+j} - f_{j+})^2$ (čtverec eukleidovské vzdálenosti distribucí), jejíž významnost lze zjistit aplikací algoritmu AS 106 autorů Sheil, O'Muircheartaigh [1977].

3. U McNemarových testů lze též aplikovat korekce pro spojitost, záměnou čitatele v (1) a (12) za

$$(14) \quad (|n_{k+} - n_{+k}| - 1/2)^2$$

4. Pro $K = 2$ přichází Stuartův test (4) v McNemarův test (1) bez korekcí (14).

Krok 2: Koeficient neshody

Stupeň neshody dvou marginálních distribucí čtvercových tabulek můžeme měřit pomocí

$$(15) \quad C_{nom} = \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^K (f_{k+} - f_{+k})^2}{2}}$$

Vlastnosti koeficientu:

a) je vždy definován

b) $0 \leq C_{nom} \leq 1$

c) $C_{nom} = 0$ právě když empirické četnosti zcela splývají, $f_{k+} = f_{+k}$ pro $k = 1, 2, \dots, K$

d) $C_{nom} = 1$ právě když obě distribuce jsou si maximálně nepodobné ve smyslu soustředění všech pozorování do rozdílných kategorií, tj. $f_{k+} = 1, f_{+j} = 1, k \neq j$

Směrodatná chyba koeficientu C_{nom} je dána vzorcem:

$$(16) \quad s_c = \frac{1}{\sqrt{n}} \frac{1}{2C_{nom}} \left\{ \sum_{r < s} (f_{rs} + f_{sr}) (q_r - q_s)^2 - \left[\sum_{r < s} (f_{rs} - f_{sr}) (q_r - q_s) \right]^2 \right\}^{\frac{1}{2}},$$

kde $q_r = f_{r+} - f_{+r}$

a 100 (1 - α) %ní interval spolehlivosti je určen jako

$$(17) \quad C_{nom} \pm Z_{\alpha/2} s,$$

kde Z_{α} je kritická hodnota dvoustranného standardního normálního testu.¹⁰⁾

Krok 3: Určení kategorií s rozdílnými četnostmi

Úlohu řešíme pomocí simultánního prověření všech K hypotéz o dvojicích četností

$$H_{0k} : p_{k+} = p_{+k} \text{ proti } H_{Ak} : p_{k+} \neq p_{+k}, \quad k = 1, 2, \dots, K.$$

Testování provedeme buď porovnáním statistik Q_k s postupnými kritickými hodnotami,¹¹ nebo porovnáním dosažených hladin významnosti α_k^* s postupnými hladinami významnosti α/m ($m = 1, 2, \dots, K$).¹²⁾

1. *Použití statistik Q_k* (α je předem určená hladina významnosti): do tabulky sestavíme K hodnot Q_k od nejvyšší po nejnižší (značíme $Q_{(k)}$) a pod ně vypíšeme K postupných kritických hladin $\chi^2_{\alpha/m, 1}$, $m = K, K-1, \dots, 2, 1$ podle tabulky A:

$$Q_{(1)}, Q_{(2)}, Q_{(3)}, \dots, Q_{(K)}$$

$$\chi^2_{\alpha/K, 1}, \quad \chi^2_{\alpha/(K-1), 1}, \quad \chi^2_{\alpha/(K-2), 1}, \dots, \chi^2_{\alpha, 1}$$

Významné budou všechny rozdíly četností, které odpovídají těm $Q_{(1)}, Q_{(2)}, \dots, Q_{(M)}$, která jsou v *nepřerušené* řadě větší, nebo rovny příslušným kritickým hodnotám. Jakmile je první $Q_{(M+1)}$ menší než k ní přiřazená hodnota, jsou *ona a všechny následující* statistiky $Q_{(M+2)}, \dots, Q_{(K)}$ nevýznamné; u kategorií, které odpovídají prvním M statistikám, konstatujeme platnost alternativní hypotézy a u zbylých $K-M$ kategorií platnost nulové hypotézy.

2. *Použití dosažených hladin významnosti α_k^**

Vytvoříme tabulku, v níž seřadíme α_k^* od nejvyšší k nejnižší a pod ně vypíšeme postupné hladiny významnosti:

$$\alpha_{(1)}^*, \alpha_{(2)}^*, \alpha_{(3)}^*, \dots, \alpha_{(K)}^*$$

$$\alpha/K, \quad \alpha/(K-1), \alpha/(K-2), \dots, \alpha$$

$$\text{Pro nepřerušenou řadu vztahů } \alpha_{(1)}^* \leq \frac{\alpha}{K}, \alpha_{(2)}^* \leq \frac{\alpha}{(K-1)}, \dots, \alpha_{(M)}^* \leq \frac{\alpha}{(K-M+1)}$$

jsou všechny příslušné rozdíly významné a četnosti jim odpovídající považujeme za různé. Jakmile však první $\alpha_{(M+1)}^*$ je větší než její příslušná kritická hladina, považujeme *k ní* odpovídající četnosti a *všechny zbývající* za stejné.

Krok 4: Znaménkové schéma rozdílů četností

Znaménkové schéma slouží v této úloze jako indikace stupně významnosti rozdílu a rychlá grafická orientace na ty kategorie, u nichž je rozdíl nejprokázanější.

Provedeme jej tak, že každému rozdílu $f_{+k} - f_{k+}$, $k = 1, 2, \dots, K$ přiřadíme znaménko podle pravidla:¹³⁾

0	nebyl prokázán rozdíl
+ nebo -	byl prokázán rozdíl na hladině $\alpha_1 = 0.05$
++ nebo --	byl prokázán rozdíl na hladině $\alpha_2 = 0.01$
+++ nebo ---	byl prokázán rozdíl na hladině $\alpha_3 = 0.001$

Kladná znaménka značí vyšší obsazení sloupcové kategorie $f_{+k} - f_{k+} > 0$, a záporná naopak.

Určování znaménkového schématu provádíme trojí aplikací Holmovy metody pro vyhledávání významných rozdílů:

1. na hladině $\alpha_1 = 0.05$ určíme nuly a + nebo -,

2. u těch kategorií, u nichž zůstává významnost na $\alpha_2 = 0.01$, připsíme jedno znaménko + nebo —,
3. u těch kategorií, které zůstanou významné pro $\alpha_3 = 0.001$ připsíme ještě jedno znaménko + nebo —.

3. Příklady analýzy shody pro nominální data

V této části uvádíme příklady z výzkumné praxe, u nichž lze metodiku využít. Zároveň ukážeme i numerické postupné řešení pro případnou kontrolu.¹⁴⁾

Příklad: Preference kupního záměru

U $n = 269$ manželských dvojic s nezařízeným bytem byla položena tatáž otázka manželovi i manželce: „Který z pěti předmětů si chcete koupit jako první?“ Odpovědi: 1 $\equiv$ televize, 2 $\equiv$ neautomatická pračka, 3 $\equiv$ lednička, 4 $\equiv$ automatická pračka, 5 $\equiv$ kuchyňské vybavení.

Statistické porovnání dvou obdržených empirických distribucí

A $\equiv$ odpověď muže: (5.3 %, 23.9 %, 38.3 %, 28.4 %, 4.2 %)

B $\equiv$ odpověď ženy: (3.4 %, 9.8 %, 48.9 %, 23.9 %, 14.0 %)

provedeme postupem, který vychází ze čtvercové tabulky $A \times B$ — viz tab. 2.

Tabulka 2. Záměry koupě prvního předmětu vybavení domácnosti: porovnání názoru manžela a manželky u nevybavených domácností (absolutní četnosti a celková procenta)

		Názor manželky					Součet	Procento
		televize	neauto- matická pračka	lednička	automa- tická pračka	kuchyň- ské vy- bavení		
Názor manžela	televize	3 (1.1)	1 (0.4)	6 (2.3)	2 (0.8)	2 (0.8)	14	5.3
	neautomatická pračka	2 (0.8)	11 (4.2)	39 (14.8)	7 (2.7)	4 (1.5)	63	23.9
	lednička	2 (0.8)	12 (4.5)	57 (21.6)	24 (9.1)	6 (2.3)	101	38.3
	automatická pračka	1 (0.4)	2 (0.8)	27 (10.2)	28 (10.6)	17 (6.4)	75	28.4
	kuchyňské vybavení	1 (0.4)	0 (0.0)	0 (0.0)	2 (0.8)	8 (3.0)	11	4.2
Součet		9	26	129	63	37	264	
Procento		3.4	9.8	48.9	23.9	14.0		

Přímé porovnání četností je dáno rozdílem četností mezi B a A: (—1.9; —14.1; 10.6; —4.5; 9.8) a naznačuje rozdíly. Statistické testování hypotézy H_0 : „rozložení názoru mužů $\equiv$ rozložení názoru žen“ provedeme Stuartovým testem.

Stuartův test pro tab. 2 (pro hladinu významnosti $\alpha = 0.05$):

a) z výpočtů vynecháme poslední kategorii;

b) rozdíly četnosti $d = (5, 37, -28, 12)$ pro první čtyři kategorie (viz (3));

c) matice $V = ||V_{ij}||$ typu 4×4 bude mít prvky (podle (2)):

$$V_{11} = 14 + 9 - 2 \times 3 = 17, \quad V_{12} = -(2 + 1) = -3, \quad \text{atd.}$$

$$\mathbf{V} = \begin{vmatrix} 17 & -3 & -8 & -3 \\ -3 & 67 & -51 & -9 \\ -8 & -51 & 116 & -51 \\ -3 & -9 & -51 & 82 \end{vmatrix}$$

Inverzní matice¹⁵⁾ $\mathbf{V}^{-1}$ (uvádíme její stonásobek):

$$100 \times \mathbf{V}^{-1} = \begin{vmatrix} 8.1988 & 2.9143 & 2.9168 & 2.4340 \\ 2.9143 & 4.6068 & 3.4348 & 2.7485 \\ 2.9168 & 3.4348 & 3.8345 & 2.8686 \\ 2.4340 & 2.7485 & 2.8686 & 3.3943 \end{vmatrix}$$

d) výpočet testové statistiky

$$Q_S = \frac{1}{100} (5 \times 5 \times 8.1988 + 5 \times 37 \times 2.9168 + \dots) = 39.5648.$$

e) Pro $df = 4$ je kritická hladina¹⁶⁾ pro $\alpha = 0.05$ rovna $\chi^2_{0.05,4} = 9.4877$

$Q_S > 9.49$, a tudíž zamítáme hypotézu H_0 .

obdobně: dosažená hladina významnosti $\alpha^* = .000\ 000\ 053\ 29$, což je menší než $.00005$ a což zapisujeme počítačem jako $\alpha^* = 0.0000$. Protože $\alpha^* \leq \alpha$, zamítáme H_0 .

Obdobný výpočet Bhapkarova testu dává $Q_B = 46.5395$ s dosaženou hladinou významnosti $\alpha^* = 0.0000$ (přesně 1.99×10^{-9}).

Při ručních výpočtech můžeme vyjít z dílčích čtyřpolních tabulek, na něž aplikujeme postupně McNemarovy testy (viz (12)). Bude-li kterýkoli z nich významný na hladině $0.05/4 = 0.0125$, bude prokázána rozdílnost obou distribucí na $\alpha = 0.05$. Postup probíhá podle tab. 3.

Tabulka 3. Čtyřpolní tabulky vzniklé postupnou souběžnou dichotomizací znaků A a B z tab. 2

Uvedeny jsou statistiky Q_k a $Z_k = \sqrt{Q_k}$ společně se znaménkem ukazujícím na směr rozdílu („+“ = sloupcová kategorie, má vyšší obsazení)

$k = 1$			$k = 2$			$k = 3$		
3	11	14	11	52	63	57	44	101
6	244	250	15	186	201	72	91	163
9	255	264	26	238	264	129	135	264
$\alpha_1^* = 0.3323$ (—)			$Q_2 = 20.4328$			$Q_3 = 6.7586$		
(binomický test)			$Z_2 = 4.5203$ (—)			$Z_3 = 2.5997$ (+)		
			$\alpha_2^* < 0.00001$			$\alpha_3^* = 0.0093$		
$k = 4$			$k = 5$					
28	47	75	8	3	11			
35	154	189	29	224	253			
63	201	264	37	227	264			
$Q_4 = 1.7561$			$Q_5 = 21.1250$					
$Z_4 = 1.3252$ (—)			$Z_5 = 4.5962$ (+)					
$\alpha_4^* = 0.1868$			$\alpha_5^* < 0.00001$					

Poznámky: 1. Q_k jsou počítány bez korekcí na spojitost.

2. Dosažené hladiny významnosti pro $k = 2, 3, 4, 5$ byly nalezeny v tabulkách J. Likeš—J. Laga [1978 : tab 1A]. Viz též J. Řehák—B. Řeháková [1984 : tabC]

3. Viz tab. B pro $\alpha_1^* = .3323$.

U $k = 1$ není splněna podmínka pro McNemarův test, proto byla dosažená významnost zjištěna pomocí binomického testu (viz tab. 3).

V tabulce je vidět, že tři z pěti rozdílů mají $\alpha^* \leq 0.0125$, a proto i tento postup vede k zamítnutí hypotézy shody obou názorových distribucí. (K závěru stačilo spočítat pouze jeden z testů, který je významný na $\alpha/4$).

Podrobnou informaci z tab. 3 využijeme nyní pro určení těch kategorií, u nichž se vyskytne významný rozdíl. K tomu použijeme Holmovu metodu postupných hladin významnosti. Pro $\alpha = 0.05$ lze postup shrnout:

k	5	2	3	4	1
α^*	$< .00001$	$< .00001$	$.0093$	$.1868$	$.3323$
postupná hladina	$.0100$	$.00125$	$.0167$	$.0250$	$.0500$
významnost a směr	+	—	+	0	0

Dosažená významnost je menší než příslušná hranice α/m , u $l = 5, 2, 3$ ($m = 5, 4, 3$), u nichž považujeme rozdíly za prokázané, zatímco u $l = 4, 1$ ($m = 2, 1$) prokázány rozdíly nejsou.

Pro získání znaménkového schématu opakujeme postup pro $\alpha = 0.01$ a $\alpha = 0.001$

postupná hladina významnost	.0020 + +	.0025 — —	.0033 +	.0050 0	.0100 0
postupná hladina významnost	.00020 + + +	.00025 — — —	.00033 +	.00050 0	.00100 0

Výsledek lze sumarizovat přehledně v tabulce 4.

Tabulka 4. Rozdílnost v názorech na preferenční vybavení domácností u mladých manželů (procenta rozložení a statistická významnost rozdílů)

Záměr koupě prvního předmětu v %					
	televize	neauto- matická pračka	lednička	auto- matická pračka	kuchyňské vybavení
názory žen	3.4	9.8	48.9	23.9	14.0
názory mužů	5.3	23.9	38.3	28.4	4.2
rozdíl	—1.9	—14.1	10.6	—4.5	10.0
významnost	0	— — —	+	0	+ + +

Poznámky: a) „+“ znamená vyšší požadavek u žen
„—“ znamená vyšší požadavek u mužů
b) „+“ značí významnost na 0.05
„+ + +“, „— — —“ značí významnost na 0.001

Koeficient neshody C_{nom} (viz (15)) spočteme jako:¹⁷⁾

$$C_{nom} = \sqrt{\frac{1}{2}((.034 - .053)^2 + (.098 - .239)^2 + \dots + (.140 - .042)^2)} = 0.1468.$$

Výsledkem statistické analýzy je tedy konstatování, že názory mužů a žen nejsou shodné. Muži více preferují neautomatickou pračku, ženy ledničku a kuchyňské vybavení (soupravu pro vaření a stolování, přístroje, kuchyňský robot).¹⁸⁾ Při další analýze je možno hledat specifické faktory neshody názorů pomocí podobné analýzy pro dílčí soubory (třídění třetího a vyšších stupňů) určené např. hodnotovými orientacemi mladé dvojice, typologií vzájemných vztahů a typologií životního způsobu rodin, z nichž mladí manželé přicházejí, vzdělanostní nebo profesní strukturou. Statistická příčina by se projevila vymizením neshody v dílčích souborech,¹⁹⁾ určených jejími hodnotami.

Příklad: Preferenční postoje k opatřením

Ve velkém podniku bylo dotazováno 53 řídících pracovníků různých úrovní (náhodný výběr) na preference v opatřeních vzhledem k situaci v podniku a v řízeném kolektivu. Dvě otázky zněly: A $\equiv$ „Dáváte přednost výstavbě nové kapacity, nebo modernizaci techniky?“ B $\equiv$ „Dáváte přednost výstavbě nové kapacity, nebo investicím do sociálních opatření?“ Výzkumná otázka: lze obě preferenční distribuce považovat za shodné, nebo se projevuje jejich statisticky významný rozdíl? Statistický model: $H_0 \equiv$ „obě distribuce jsou shodné“ vs $H_A \equiv$ distribuce se liší alespoň u jedné ze tří kategorií škály“, testujeme hypotézu H_0 proti hypotéze H_A .

Data jsou uvedena v tab. 5a, test provedeme pomocí Stuartovy statistiky Q_s . Výsledky postupu viz tab. 5b.

Tabulka 5. Porovnání preferenčních názorů na investice (soubor 53 řídících pracovníků)

a) Třídění 2. stupně pro dva názory

		preference		
		nová kapacita	nená preference	sociální opatření
preference	nová kapacita	13	3	6
	nená preference	2	8	8
	nová technika	2	2	9
		17	13	23
				53

b) Komparace distribucí

Preferenční rozložení četností	—	0	+
nová kapacita — sociální opatření	32.1 %	24.5 %	43.3 %
nová kapacita — nová technika	41.5 %	34.0 %	24.5 %
Rozdíl v procentech	—9.4 %	—9.5 %	18.9 %

Stuartova statistika $Q_S = 5.5882$, $df = 2$, $\alpha^* = 0.0612$, $C_{nom} = 0.1634$.

Dosažená významnost $\alpha^* = 0.06$ je na hranici běžného rizika $\alpha = 0.05$. Přesto, že formální statistické rozhodnutí ($\alpha^* > \alpha$) vede k přijetí hypotézy shody, provedeme explorační posouzení rozdílů kategorií, neboť smysluplná věcná interpretace, která je navíc popřípadě podpořena jinými věcnými výsledky, se přesto může stát součástí závěrů.

Další výzkumná otázka tedy zní: naznačují data hypotézu rozdílu četností v některé z kategorií (a tím závěr o tendenci v názorech)?

Četnosti v tabulce jsou nízké, proto použijeme binomický test.²⁰⁾ Postup:

kategorie	$n_{k+} - n_{kk}$	$n_{+k} - n_{kk}$	min	$\bar{n}$	tabulková hodnota	dosažená významnost α_k^*
1	9	4	4	13	.1334	.2668
2	10	5	5	15	.1509	.3018
3	14	4	4	18	.0154	.0309

I když je $\alpha_3^* = .0309 < 0.05$, nevypovídá tento vztah o rozdílnosti celé distribuce,²¹⁾ neboť podle Holmovy metody postupných hladin musí být pro odmítnutí $H_0: \min(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3) \leq 0.05/2 = 0.025$. I zde však je výsledek na hranici. Ve skutečnosti také byla přijata hypotéza H_A pro její věcný význam. Příklad zároveň ukazuje výhodu výpočtů dosažených hladin významnosti, které umožní daleko lépe posoudit, do jaké míry jsou α_k^* rozdílné od α (které je vždy voleno libovolně), a tím posoudit rizika spojená s vytvářením věcných závěrů.

V daném příkladě se ovšem také nabízí otázka metodologická, zda testování hypotéz o minimálních distribucích neztrácí na informaci, neboť u ordinálních znaků může být důležitější alternativa rozdílnosti tvarů distribucí nebo posunu mediánů.

Při rozboru příkladů jsme prováděli zdoluhavé výpočty. V rutinní analýze dat však z počítače budeme požadovat pouze stručný výsledek ve tvaru tabulky 4 nebo 5b.

4. Statistická metodika porovnání párově závislých distribucí - ordinální znaky

U ordinálních znaků můžeme formulovat dvě úlohy, které se svým významem liší, ale obě vycházejí z toho, že kategorie škály jsou uspořádány. Je to porovnání tvarů

distribucí, testování jejich shody a posouzení posunu mediánů (a tím i posunu rozložení četností) u jednoho ze znaků proti druhému. Účelem této části je uvést nové postupy pro porovnání distribučních funkcí a adaptaci Wilcoxonova testu pro závislé výběry na situaci kategorizovaných dat.

Testy pro porovnání distribučních funkcí (tj. tvarů rozložení četností) zavádíme jako analogie k testům Stuartovu a Bhapkarovu z části 2. Vycházíme přitom z výsledků práce J. Řehák, B. Řeháková [1979], z níž plyne tvar distanční funkce stojící v základu testů. Pro postup si zavedeme další značení, které doplňuje symboliku části 2:

$$F_{+k} = \left(\sum_{s=1}^k n_{+s} \right) / n, \quad F_{jk} = \left(\sum_{r=1}^j \sum_{s=1}^k n_{rs} \right) / n$$

$$F_{k+} = \left(\sum_{r=1}^r n_{r+} \right) / n,$$

jsou empirické distribuční funkce; jejich populační hodnoty jsou

$$P_{k+}, P_{+k}, P_{jk}.$$

Kroky analýzy jsou obdobné jako v části 2 o nominálních datech; testování rozdílů kumulačních funkcí v polích (krok 3) má však velmi specifický význam a totéž platí o znaménkovém schématu, které získáme (obdobně jako u nominálních znaků) trojnásobným opakováním kroku 3.

Krok 1: Testy shody závislých distribučních funkcí (J. Řehák, B. Řeháková [1984])

Formulace hypotéz: $H_0 \equiv P_{k+} = P_{+k}$ pro $k = 1, 2, \dots, K-1$

H_A = alespoň pro jedno k je $P_{k+} \neq P_{+k}$

Data: Čtvercová tabulka druhého stupně třídění obou znaků **A** a **B** (viz tab 1a)

Intuitivní model: Neplatnost H_0 bude indikována velkými rozdíly některých výběrových hodnot $F_{k+} - F_{+k}$, $k = 1, 2, \dots, K-1$

Hladina významnosti: α (určena předem).

Postupy testování H_A vs H_0

A) Přímý test shody (analogie k testu Stuartovu), $n \geq 30$

a) určíme vektor D o složkách $D_k = n(F_{k+} - F_{+k})$, $k = 1, 2, \dots, K-1$,

b) určíme prvky matice $V = \|V_{jk}\|$ o rozměru $(K-1) \times (K-1)$:

$$(18) \quad V_{kk} = n(F_{k+} + F_{+k} - 2F_{kk})$$

$$V_{jk} = n(F_{j+} + F_{+j} - F_{jk} - F_{kj}) \quad \text{pro } j < k$$

$$V_{jk} = V_{kj} \quad \text{pro } j > k$$

k V určíme inverzní matici V^{-1} ,

c) určíme testovou statistiku

$$(19) \quad Q_H = D' V^{-1} D,$$

d) je-li $Q_H \geq \chi^2_{\alpha, K-1}$ nebo α^* pro rozložení chí-kvadrát s $df = K-1$ je $\alpha^* \leq \alpha$, zamítáme H_0 ve prospěch H_A (obě nerovnosti jsou ekvivalentní). V opačném případě není důvod H_0 zamítat.

B) Přímý test shody (analogie k Bhapkarovu testu), $n \geq 30$

Postupujeme obdobně jako u A); místo Q_H však spočítáme

$$(20) \quad Q_P = D' W^{-1} D,$$

kde prvky matice $\mathbf{W} = \|W_{jk}\|$ jsou dány jako:

$$W_{kk} = n[F_{k+} + F_{+k} - 2F_{kk} - (F_{k+} - F_{+k})^2]$$

$$(21) \quad W_{jk} = n[F_{j+} + F_{+j} - F_{jk} - F_{kj} - (F_{j+} - F_{+j})(F_{k+} - F_{+k})]$$

pro $j < k$

$$W_{jk} = W_{kj} \quad \text{pro } j > k$$

C) *Simultánní aplikace $(K - 1)$ testů pro rovnosti jednotlivých kumulovaných četností v kategoriích*

Test se provádí obdobně jako v postupu E) u metodiky pro nominální znaky (viz část 2). Místo (12) však zjišťujeme statistiky:

$$(22) \quad Q_k = n \frac{(F_{k+} - F_{+k})^2}{F_{k+} + F_{+k} - 2F_{kk}}, \quad k = 1, 2, \dots, K - 1$$

Pro $\bar{n}_k = n(F_{k+} + F_{+k} - 2F_{kk}) \leq 30$ aplikujeme (též zcela obdobně) binomické testy pro dvojice četností

$$(23) \quad n(F_{k+} - F_{kk}), \quad n(F_{+k} - F_{kk}).$$

Poznámky k metodě:

1. a) Pro použití rutinních výpočtů počítačem doporučujeme aplikaci statistiky Q_H , která vychází z nulové hypotézy (H_0), za jejichž předpokladů je odvozena. Pro ruční výpočty je tato metoda vhodná jen pro malá K (jednoduchý je postup pro $K = 3$; pro větší K je možno využít programovatelné kalkulačky); je však možno též využít i postup C.

b) Obdobně (13) platí:

$$(24) \quad Q_P = Q_H / (1 - Q_H/n), \quad \mathbf{W} = \mathbf{V} - D D' / n$$

2. Test shody lze založit též na statistice $\sum_{k=1}^{K-1} (F_{k+} - F_{+k})^2$, jejíž významnost lze

zjistit aplikací algoritmu AS 106 (viz Sheil, O'Muirheartaigh [1977]).

3. a) U McNemarových testů lze též aplikovat korekce pro spojitost, které znamenají záměnu čitatele $n^2(F_{k+} - F_{+k})^2$ v upraveném vzorci (22) za

$$(15) \quad (n|F_{k+} - F_{+k}| - \frac{1}{2})^2$$

b) Lze též využít normální test $Z_k = \sqrt{Q_k}$, viz poznámka 11.

c) Pro $K = 3$ je postup ekvivalentní k aplikaci dvou statistik Q_1 a Q_3 podle (12).

4. Pro $K = 2$ jsou situace pro ordinální a nominální znak totožné.

5. Pro výpočty je výhodné použít vzorce s dosazením empirických absolutních kumulovaných četností: $M_{k+} = nF_{k+}$, $M_{+k} = nF_{+k}$, $M_{jk} = nF_{jk}$.

Krok 2: Koefficient neshody pro ordinální závislá data

$$(26) \quad C_{ord} = \sqrt{\frac{\sum (F_{k+} - F_{+k})^2}{K - 1}}$$

Má vlastnosti:

a) je vždy definován.

b) $0 \leq C_{ord} \leq 1$,

c) $C_{ord} = 0$, právě když obě empirické distribuce splynou, $F_{k+} = F_{+k}$ pro všechna k , což je ekvivalentní k $f_{k+} = f_{+k}$ pro všechna k . ($C_{ord} = 0$ právě když $C_{nom} = 0$).
d) $C_{ord} = 1$ právě když $f_{1+} = 1$ a $f_{+K} = 1$ nebo $f_{+1} = 1$ a $f_{K+} = 1$.
Koeficient má směrodatnou chybu

$$(27) \quad s_c = \frac{1}{\sqrt{n}} \frac{1}{(K-1) C_{ord}} \left\{ \sum_{r < s} (f_{rs} + f_{sr}) \left[\sum_{j=r}^{s-1} (F_{j+} - F_{+j}) \right]^2 - \left[\sum_{r < s} (f_{rs} - f_{sr}) \sum_{j=r}^{s-1} (F_{j+} - F_{+j}) \right]^2 \right\}^{\frac{1}{2}}$$

a $100(1 - \alpha)\%$ ní interval spolehlivosti pro populační koeficient je

$$(28) \quad C_{ord} \pm Z_{\alpha} s_c,$$

kde Z_{α} je kritická hodnota dvoustranného standardního normálu testu (viz poznámka 10).

Krok 3: *Určení kategorií, u nichž se projevil významný rozdíl u kumulovaných četností a znaménkové schéma určující stupeň významnosti rozdílů*

Postup se provádí postupnou Holmovou metodou za použití McNemarových nebo binomických testů (viz postup C této části). Na rozdíl od obdobné situace v části dvě zde posuzujeme pouze $(K - 1)$ četností ($F_{K+} = F_{+K} = 1$), a proto postupné hladiny začínají od $\alpha/(K - 1)$, ..., α . Aplikace však, vzhledem k významu rozdílů distribučních funkcí, bude požadována pouze ve speciálních situacích.

U ordinálních dat je, kromě porovnání tvaru distribucí, zajímavá hypotéza o posunutí mediánu. Tuto hypotézu prověříme modifikovaným Wilcoxonovým testem pro kategorizovaná závislá data. Úprava vychází z prací J. W. Pratt [1959] a E. Curreton [1967].

Test shody dvou mediánů u závislých marginálních rozložení ve čtvercové tabulce

Formulace hypotéz: $H_0 \equiv \tilde{X}_A = \tilde{X}_B$ (mediány jsou shodné)
 $H_1 \equiv \tilde{X}_A \neq \tilde{X}_B$ (mediány jsou rozdílné)
 $H_2 \equiv \tilde{X}_A < \tilde{X}_B$ (medián řádkového znaku je menší)
 $H_3 \equiv \tilde{X}_A > \tilde{X}_B$ (medián řádkového znaku je větší)

Pro test vybereme předem jednu z alternativ a testujeme tak H_0 vs H_1 nebo H_0 vs H_2 nebo H_0 vs H_3 .

Data: Čtvercová tabulka $A \times B$, $\|n_{jk}\|$, n = počet pozorování v tabulce (viz tabulka 1a).

Intuitivní model: Posunutí distribucí se projeví v soustředění dat do horní nebo do dolní části tabulky (nad hlavní nebo pod hlavní diagonálu). Čím větší posun mediánů, tím větší soustředění dat do jedné z polovin očekáváme.

Hladina významnosti: α (předem určeno).

A) Modifikovaný Wilcoxonův test pro závislá kategorizovaná data (jeden výběr)

a) značení a předběžné výpočty:

součty pozorování na diagonálách $= d_q = \sum_{j=i} n_{ij}$, $q = -(K - 1), \dots, -1, 0, 1, \dots, K - 1$

$$D_q = d_q + d_{-q}, \quad q = 1, 2, \dots, K - 1$$

$$(29) \quad R_1 = \frac{D_1 + 1}{2}, \quad R_2 = \frac{2D_1 + D_2 + 1}{2}, \quad R_3 = \frac{2D_1 + 2D_2 + D_3 + 1}{2},$$

$$R_q = \frac{2(D_1 + D_2 + \dots + D_{q-1}) + D_q + 1}{2} \quad q = 1, 2, \dots, K-1$$

$$R = \sum_{q=1}^{K-1} d_q R_q + d_o C, \quad C = \sum_{q=1}^{K-1} d_q, \quad T = \sum_{q=1}^{K-1} (D_q^3 - D_q)$$

b) testová statistika je

$$(30) \quad W = \frac{2R - [n(n+1) - d_o(d_o+1)]/2 \pm 1}{\sqrt{[n(n+1)(2n+1) - d_o(d_o+1)(2d_o+1) - \frac{T}{2}]/6}}$$

kde $\pm$ znamená redukci absolutní hodnoty čitatele o jedničku (tj. -1 pro kladný a $+1$ pro záporný výraz).

Závěr plyne z porovnání W a kritické hodnoty standardního normálního testu: Z_α (pro dvoustranný test, viz pozn. 10), Z_α' (pro jednostranný test²²) nebo ze zjištěné hodnoty $\alpha' = 1 - \Phi(|W|)$, kde Φ je distribuční funkce standardního normálního rozložení.

Testovací ²³ úloha	H_0 se nezamítá	Přijímá se alternativní hypotéza
H_0 vs H_1 ($\tilde{X}_A \neq \tilde{X}_B$)	$ W < Z_\alpha$ [nebo $\alpha^* = 2\alpha' > \alpha$	$ W \geq Z_\alpha$ $\alpha^* = 2\alpha' \leq \alpha$
H_0 vs H_2 ($\tilde{X}_A < \tilde{X}_B$)	$W < Z_\alpha'$ $\alpha^* = \alpha' > \alpha$	$W \geq Z_\alpha'$ $\alpha^* = \alpha' \leq \alpha$
H_0 vs H_3 ($\tilde{X}_A > \tilde{X}_B$)	$W > -Z_\alpha'$ $\alpha^* = \alpha' > \alpha$	$W \leq -Z_\alpha'$ $\alpha^* = \alpha' \leq \alpha$

B) *Modifikace binomického (znaménkového) testu.*

a) zjistíme počet pozorování nad hlavní diagonálou

$$(31) \quad C = \sum_i \sum_j n_{ij} = \sum_{q=1}^{K-1} d_q$$

a pod hlavní diagonálou

$$(32) \quad D = \sum_{i < j} n_{ij} = \sum_{q=1}^{K-1} d_{-q}$$

$$(33) \quad \bar{n} = C + D,$$

b) četnosti C a D odpovídají četnostem „+“, a „-“, u znaménkového testu s $\bar{n} = C + D$, jehož variantu volíme podle volby alternativní hypotézy.²⁴) Dosaženou významnost získáme z tabulky B.

Pro $n \geq 30$ lze použít a proximaci standardním normálním testem:

$$(34) \quad Z = \frac{2C - \bar{n}}{\sqrt{\bar{n}}}.$$

přičemž rozhodnutí o hypotézách provádíme shodně s tabulkou Wilcoxonova testu (viz A).

Pro H_0 vs H_1 a $\bar{n} \geq 30$ lze použít McNemarovu statistiku:

$$(35) \quad X^2 = \frac{(C - D)^2}{C + D} \text{ popřípadě } X^2 = \frac{(|C - D| - \frac{1}{2})^2}{C + D},$$

kterou porovnáme s $\chi^2_{\alpha,1}$.

Poznámky k metodě:

1. Použitelnost Wilcoxonova testu se spojenými nebyla vzhledem k n v literatuře hodnocena; doporučujeme jej používat pro $n - d_0 \geq 30$.
2. Binomický test nevyužívá jemnou informaci o rozložení dat na diagonálách v tabulce, hodí se však pro rychlou informaci a ruční analýzu. Ve většině případů očekáváme stejné výsledky při jeho aplikaci jako při aplikaci Wilcoxonova testu, zvláště u malých rozměrů tabulek.

■

5. Příklady analýzy shody pro ordinální závislá data

U ordinálních znaků můžeme aplikovat všechny metody zavedené pro nominální případ (část 2). Můžeme však aplikovat i metody speciální, které vycházejí z vlastnosti uspořádanosti ordinální stupnice. Odstupňovaně se měnící škála umožňuje navíc zkoumat rozdílnost tvarů rozložení a posunutí mediánů.

Příklad: Preferenční postoje k opatřením (viz tabulka 5a)

Nominální analýza ukázala, že významnost rozdílu obou distribucí se pohybuje těsně u hranice přijaté hladiny. Dalším krokem bude proto nyní aplikace statistiky Q_H pro test hypotézy $H_0 \equiv (P_{k+} = P_{+k}, \text{ pro všechna } k) \text{ vs } H_A \equiv (\text{alespoň pro jedno } k \text{ je } P_{k+} \neq P_{+k})$.

Výpočet statistiky Q_H :

a) $\mathbf{D} = \|\|5, 10\|\|$

b) Prvky matice $\mathbf{V}$ zjistíme z kumulativních četností, které dostaneme z tab. 6a ($M = nF$):

13	16	22	22
15	26	40	40
17	30	53	53
17	30	53	53

Prvky matice $\mathbf{V}$ a $\mathbf{V}^{-1}$ dostaneme:²⁵⁾

$$\begin{aligned} V_{11} &= 22 + 17 - 2 \times 13 = 13, & V_{22} &= 40 + 30 - 2 \times 26 = 18 \\ V_{13} &= 22 + 17 - 16 - 15 = 8, & V_{21} &= V_{12} = 8 \end{aligned}$$

$$\mathbf{V} = \left\| \begin{array}{cc} 13 & 8 \\ 8 & 18 \end{array} \right\|, \quad \mathbf{V}^{-1} = \left\| \begin{array}{cc} .1058824 & -.0470588 \\ -.0470588 & .0764706 \end{array} \right\|$$

Výpočet statistiky:

$$\begin{aligned} Q_H &= 5 \times 5 \times 0.1058824 - 2 \times 5 \times 10 \times 0.0470588 + 10 \times 10 \times 0.0764706 = \\ &= 5.588 < 5.991 \quad (= \chi^2_{0.05,2}) \end{aligned}$$

Podobně jako u nominálního přístupu ani zde nebyl prokázán signifikantní odklon od nulové hypotézy o shodě distribučních funkcí na hladině $\alpha = 0.05$.

Simultánní testování provedeme pomocí dvou binomických testů (4.9), (4.14), které mají významnosti 0.2668 a 0.0309, které jsou obě vyšší než $0.05/2 = 0.0250$, a tudíž rozdíl není prokázán. (Použití testy se vyskytly i v nominálním případě).

Posun mediánů na stupnici znaků zde má zvláštní význam, neboť jde o specifickou alternativu, odpovídající rozdílnosti ve stupni názorové preference (aniž nás zajímal tvar rozložení). K tomu zjistíme C a D podle (31) a (32) a použijeme tab. B pro vyhledání binomického testu: významnosti binomického testu: $C = 3 + 6 + 8 = 17$, $D = 2 + 2 + 2 = 6$, $\alpha^* = 0.0347$ ($\leq \alpha = 0.05$). Tak je posunutí prokázáno na hladině 0.05 (s významností 0.03): „sociální opatření“ dostávají u řidičích pracovníků vyšší stupeň názorové preference proti „investicím do nových kapacit“ než „investice do nové techniky“.

Příklad: Porovnání názorů na řešení problému ve vyústění televizní inscenace

U manželských dvojic byly zjišťovány názory na vyústění televizní hry, která se zabývala problémy manželského soužití. Výzkumná otázka zněla: „Liší se názory mužů od názorů žen?“ Tabulka 6 shrnuje data.

Tabulka 6. Názory manželských dvojic na řešení manželského problému v televizní hře (soubor 435 manželských dvojic, v tabulce jsou uvedeny absolutní četnosti a celkové procento)

		názor ženy			
		1	2	3	Celkem
názor muže	1	66 (15.2)	21 (4.8)	4 (0.9)	91 (20.9)
	2	33 (7.6)	150 (34.5)	8 (1.8)	191 (43.9)
	3	5 (1.1)	68 (15.6)	80 (18.4)	153 (35.2)
Celkem		104 (23.9)	239 (54.9)	92 (21.1)	435 (100)

$$Q_H = 44.47, df = 2, \alpha^* = 0.0000$$

Kategorie odpovědí: 1 = nesouhlasím, řešení mělo být opačné

2 = řešení bylo správné jen zčásti

3 = souhlasím, řešení bylo správné

Četnosti v tabulce ukazují, že existuje značně vysoká souvislost mezi názory mužů a žen v rodinách a že tedy diferencující faktory působí na názory souběžně, že zde působí značně silný homogenizační faktor či že už vzájemný výběr partnerů je apriori podmíněn podobnými názory (Pearsonův lineární korelační koeficient $r = 0.65$ ukazuje na $100r^2 = 42\%$ společné variance). Jsou však distribuce shodné? Nedochozí k posunu tím, že zde působí specifické faktory pro muže a ženy či že souběžné faktory působí s různou intenzitou u různých pohlaví a tak dostaneme rozdíl ve stupni souhlasu s vyústěním děje? Stupeň souhlasu pro soubor můžeme charakterizovat mediánem; pro muže je to 2.16, pro ženy 1.97. Je však tento rozdíl vysvětlitelný náhodnými vlivy nebo vlivy systematickými? To prověříme testem hypotézy o shodě mediánů proti hypotéze o jejich rozdílnosti (dvoustrannou hypotézu volíme proto, že jsme předem nevěděli, který z mediánů by měl být větší.)

Znaménkový test:

$$C = 33, D = 106, \sqrt{n} = 139, Z = (66 - 139)/11.790 = -6.192$$

To ukazuje na vysokou významnost, přijímáme tedy hypotézu o rozdílnosti mediánů:

$$6.192 > 1.96 = Z_{0,05}$$

Modifikovaný Wilcoxonův test:

$$d_2 = 4, d_1 = 29, d_0 = 296, d_{-1} = 101, d_{-2} = 5$$

$$D_1 = 130, D_2 = 9, R_1 = 65.5, R_2 = 135$$

$$T = 2197590, R = 2439.5 + 9768 = 12207.5$$

$$W = \frac{2 \times 12207.5 - 50874 + 1}{\sqrt{(113062044 - 1098795)/6}} = -\frac{26458}{4319.78} = -6.1248$$

Závěr je zcela stejný jako u znaménkového testu, neboť $6.1248 > 1.96$. Prokázaný statistický rozdíl ukazuje, že u mužů je názor posunut mnohem blíže k jednoznačnému souhlasu než u žen.

Stejně i test Q_H ukazuje na vysokou statistickou významnost rozdílů ve tvarech distribucí ($Q_H = 44.47, df = 2, \alpha^* = 0.0000$). Koeficient neshody $C_{ord} = 0.1014$.

Shrnutí technik pro posouzení shody marginálních distribucí ve čtvercových tabulkách, resp. shody dvou párově závislých rozložení četností, může být už jen stručně doplněno známým vzorcem pro porovnání závislých průměrů, tj. o specifickou situaci kardinálního znaku.

Postup testování hypotéz H_0 vs H_1 , H_0 vs H_2 , H_0 vs H_3 , kde hypotézy se týkají populačních průměrů obou vstupujících proměnných μ_A , μ_B : $H_0 \equiv \mu_A = \mu_B$, $H_1 \equiv \mu_A \neq \mu_B$, $H_2 \equiv \mu_A < \mu_B$, $H_3 \equiv \mu_A > \mu_B$ se provádí pomocí z -testu ($n \geq 30$)

$$(36) \quad Z = \sqrt{n} \frac{\bar{X}_B - \bar{X}_A}{\sqrt{s_A^2 + s_B^2 - 2 \operatorname{cov}(A, B)}}$$

Ve vzorci je

$$\bar{X}_A = \sum_{k=1}^K n_{k+} x_k, \quad \bar{X}_B = \sum_{k=1}^K n_{+k} x_k,$$

$$s_A^2 = \frac{1}{n-1} \left(\sum_{k=1}^K n_{k+} x_k^2 - n \bar{X}_A^2 \right), \quad s_B^2 = \frac{1}{n-1} \left(\sum_{k=1}^K n_{+k} x_k^2 - n \bar{X}_B^2 \right).$$

Kovariance se spočte jako

$$\operatorname{cov}(A, B) = \frac{1}{n-1} \left(\sum_{j=1}^K \sum_{k=1}^K n_{jk} x_j x_k - n \bar{X}_A \bar{X}_B \right);$$

$(x_1, x_2, \dots, x_K)$ je společná kvantifikace obou proměnných **A** a **B**. Rozhodnutí se provádí zcela analogicky k postupu, jenž je vyjádřen v tabulce Wilcoxonova testu.

Připomínkou vzorce (36) je završena metodika porovnávání závislých distribucí pro standardní typy znaků. Pro zobecněné typy znaků (viz J. Řehák, B. Řeháková [1979]) je možno odvodit podobné testy jako Q_S , Q_H (resp. Q_B , Q_P).

Metodika testování shody může být zobecněna pomocí postupu simultánní statistické inference na porovnání více dvojic současně a tím na vytváření souhrnných závěrů o více dvojicích distribucí, tj. závěrů komplexního charakteru.

Ve čtvercových tabulkách lze řešit i jiné úlohy, jako je symetrie rozložení celé tabulky, quasisymetrie tabulky, problémy propojenosti obou marginálních distribucí (jejich strukturní shoda) atp.

Poznámky

¹⁾ Soubor statistických technik pro párově závislá data se v terminologii neparametrických postupů nazývá „*techniky pro jeden výběr*“. U pořadových dat se např. rozlišuje Wilcoxonův test pro jeden výběr (odpovídá párově spřaženým datům) a Wilcoxonův test pro dva výběry (odpovídá porovnání dvou nezávislých souborů).

²⁾ Symbolem $\mathbf{A} \times \mathbf{B}$ budeme značit tabulku četnosti 2. stupně třídění, v níž je **A** řádková a **B** sloupcová proměnná. Vyšší stupně třídění lze značit obdobně $\mathbf{A} \times \mathbf{B} \times \mathbf{C}$ atd.

³⁾ Při M -násobném zjišťování vlastností v časové posloupnosti se ovšem vyskytuje řada praktických a technických problémů, které spočívají v tom, že respondenti nejsou k dispozici po celou dobu, tj. že o nich není známa informace od začátku do konce, či že uprostřed od nich chybí údaje. To vede ke složité metodologii plánování takových časových sledování, která ovšem má vliv i na zpracování dat. Podrobný rozbor je mimo možnosti a cíle tohoto článku, proto jen upozorňujeme na problém.

⁴⁾ Sem patří i situace, v níž na některé jednotky necháme působit experimentální podmínky a na některé jednotky jej necháme působit jen zdánlivě (tzv. „*placebo*“), přičemž oba soubory párujeme podle společných vlastností, jejichž vlivy chceme vyložit.

⁵⁾ Popsaná situace se liší od *analýzy skupinkové homogenity*, při níž nerozlišujeme jednotky věcně či podle jejich role ve skupině (v takové analýze také nemusí být skupinky stejně velké). Úloha skupinkové homogenity nebo heterogenity má svoji speciální statistickou metodiku, jež není v této stati popisována.

6) Příklad shody dvouhodnotového znaku je totožný s testováním shody četností dvou (libovolných) jevů a a b , jejichž četnosti jsou odhadovány z těchto dat. Vztah obou jevů lze vyjádřit čtyřpolní tabulkou, v níž $A = (a, \bar{a})$, $B = (b, \bar{b})$, kde $\bar{a}$ je nevyskyt a , $\bar{b}$ je nevyskyt b . Tato úloha je převoditelná na značení používané v textu: $n_{11} = n_{ab} =$ četnost společného výskytu obou jevů $n_{1+} = n_a$, $n_{+1} = n_b$.

7) Test aplikujeme tak, že dvojici čísel (n_{12}, n_{21}) považujeme za výsledek binomického rozložení s $p = \frac{1}{2}$, respektive pro značení znaménkového testu za dvojici (n_+, n_-) .

8) Kritické hodnoty lze nalézt v běžných statistických tabulkách nebo v příručkách neparametrických technik. Viz též J. Řehák, B. Řeháková [1978a, s.85, tab. B], kde je případ aplikace znaménkového testu podrobně rozebrán.

9) Každá z K statistik, Q_k , odpovídá čtyřpolní tabulce vzniklé souběžnou dichotomizací obou proměnných $A, B: (a_k, \bar{a}_k), (b_k, \bar{b}_k), k = 1, 2, \dots, K$. Test je založen na Bonferroniho nerovnosti. Ve skutečnosti by stačilo pracovat s kterýmikoli $(K - 1)$ statistikami.

10) Pro běžnou rutinu se používá: pro 95%ní spolehlivost je $Z_{0,05} = 1.96$, pro 99%ní spolehlivost $Z_{0,01} = 2.58$.

11) V praxi je někdy výhodnější a jednodušší pracovat se statistikami $Z_k = \sqrt{Q_k}$, jež hodnotíme podle standardního rozložení — dosažená hladina významnosti pro Z_k je $\alpha_k^* = 2(1 - \Phi(Z_k))$, tabulky distribuční funkce $\Phi(x)$ jsou snadno dostupné. Porovnání v metodě 1 provádíme pak $Z_{(1)} \geq Z_{\alpha/K}, Z_{(2)} \leq Z_{\alpha/(K-1)}, \dots$

Hodnoty $Z_{\alpha/M}$ jsou uvedeny v tabulce A.

12) Metodika simultánního testování je aplikací Holmova postupu sekvenčního zamítání hypotéz (Holm [1977], [1979]).

13) Posloupnost hladin významnosti $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ můžeme volit libovolně. V textu je popsána nejobvyklejší varianta, která se v praxi plně osvědčila. Proti tradičnímu postupu konstrukce znaménkových schémat, v nichž jsou jednotlivé statistiky porovnávány s pevnou hladinou významnosti, vede aplikace Holmovy sekvenční metody k závěrům, jež mají platnost na hladině významnosti α . (Obdobný způsob lze aplikovat i v kontingenčních tabulkách $R \times S$ asociálního či komparačního typu.)

14) Za výpočty Stuartova a Bhapkarova testu děkují autoři Dr. J. Trundovi, který pro ně využil svůj konverzační programový systém ISS.

15) Inverzi získáme většinou výpočtem na programovatelném kalkulátoru či kalkulačce nebo na počítači. Existují jednoduché metody inverze, které se bez počítače obejdou, jsou však pro větší K zdlouhavé.

16) Získáváme ji buď výpočtem na počítači nebo vyhledáním v tabulkách distribuční funkce rozložení chí-kvadrát.

17) Koefficient neshody má význam především při porovnávání různých dvojic znaků pro tentýž soubor (i když každý jednotlivý koefficient lze posuzovat vzhledem ke krajním hodnotám jeho definičního intervalu).

18) Zdánlivě nelogický výsledek se vyskytuje u porovnání rozdílů 10.6 % a 10.0 %, z nichž druhý (dokonce menší) je podstatně statisticky významnější. Rozdíly však odpovídají velmi různým poměrům: u „kuchyňského vybavení“ je to $29 : 3 = 9.67$ zatímco u kategorie „lednička“ je poměr četností $72 : 44 = 1.64$.

19) Role třídění vyšších stupňů pro hledání příčin diferenčních jevů je obdobná postupům v analýze asociací a parciálních asociací. Podrobnější metodika však přesahuje rámec tohoto článku.

20) K tomu využijeme tabulku B, která obsahuje dosažené významnosti binomického dvoustranného testu.

21) Hodnota $\alpha_3^* = .0308$ by vypovídala o hypotéze $H_0 : p_{3+} = p_{+3}$ proti $H_A : p_{3+} \neq p_{+3}$ v případě, že by byla formulována před pohledem na data jako samostatná hypotéza, která nás zajímá bez ohledu na strukturu ostatních rozdílů.

22) Pro jednostranný test jsou obvyklé kritické hodnoty: $Z'_{0,05} = 1.64$, $Z'_{0,01} = 2.33$.

23) H_0 vs H_2 vyjadřuje ve skutečnosti test $(\tilde{X}_A \geq \tilde{X}_B)$ vs $(\tilde{X}_A < \tilde{X}_B)$, H_0 vs H_3 vyjadřuje ve skutečnosti test $(\tilde{X}_A \leq \tilde{X}_B)$ vs $(\tilde{X}_A > \tilde{X}_B)$.

24) Vysoká hodnota $C (> D)$ indikuje $\tilde{X}_A < \tilde{X}_B$, vysoká hodnota $D (> C)$ naopak $\tilde{X}_A > \tilde{X}_B$; kritické hodnoty znaménkového testu viz např. J. Řehák, B. Řeháková [1978a].

25) Pro matici 2×2 zjistíme inverzi V^{-1} snadno podle vzorců: $V_{11}^{(-1)} = V_{11}/|V|$, $V_{22}^{(-1)} = V_{22}/|V|$, $V_{12}^{(-1)} = -V_{12}/|V|$, $V_{21}^{(-1)} = -V_{12}/|V|$, kde $|V| = V_{11}V_{22} - V_{12}V_{21}$. U symetrických matic platí navíc $V_{12}^{(-1)} = V_{21}^{(-1)}$, takže stačí zjistit jen tři prvky. V příkladě: $|V| = 13 \times 18 - 8 \times 8 = 170$, $V_{11}^{(-1)} = 18/170 = 0.1058824$, $V_{22}^{(-1)} = 13/170 = 0.0764706$, $V_{12}^{(-1)} = V_{21}^{(-1)} = -8/170 = 0.0470588$.

Literatura

Anděl, J.: *Matematická statistika*. Praha, SNTL 1978.

Bhapkar, V. P.: *A Note on the Equivalence of Two Criteria for Hypotheses in Ca-*

- tegorial Data. Journal of the American Statistical Association 61, 1966, s. 228–235.
- Cureton, E.: *The Normal Approximation to the Signed — Rank Sampling Distribution When Zero Differences Are Present*. Journal of the American Statistical Association 62, 1967, s. 1068–1069.
- Holm, S.: *Sequentially Rejective Multiple Test Procedures*. Statistical Research Report 1977 — 1, University of Umeå, Sweden 1977.
- Holm, S.: *A Simple Sequentially Rejective Multiple Test Procedure*. Scandinavian Journal of Statistics 6, 1979, s. 65–70.
- Ireland, C. T. — Ku, H. H. — Kullback, S.: *Symmetry and Marginal Homogeneity of an $r \times r$ Contingency Table*. Journal of the American Statistical Association 64, 1969, s. 1323–1341.
- Pratt, J. W.: *Remarks on Zeros and Ties in the Wilcoxon Signed Rank Procedures*. Journal of the American Statistical Association 54, 1959, s. 655–667.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Základní statistické testy pro rozložení diskretních znaménkových dat*. Sociologický časopis XIV, 1978a, č. 1, s. 78–97.
- Řehák, J. — Řeháková B.: *Bayesovský znaménkový test*. Sociologický časopis XIV, 1978b, č. 2, s. 173–192.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*. Sociologický časopis XV, 1979, č. 2, s. 214–233.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*, Praha, Academia 1984 (v tisku).
- Sheil, J. — O'Muircheartaigh, I.: *Algorithm AS 106: The Distribution of Nonnegative Quadratic Forms in Normal Variables*. Applied Statistics 26, 1977, s. 92–98.
- Stuart, A.: *A test for Homogeneity of the Marginal Distributions in a Two-Way Classification*. Biometrika 42, 1955, s. 412–416.

Tabulková příloha

Tabulka A. Postupné kritické hodnoty testu χ^2 -kvadrát ($df = 1$) a standardního normálního testu pro aplikaci sekvenčního Holmova postupu simultánní inference

Počet dílčích hypotéz	Celkový závěr na hladině								
	$\alpha = 0.05$			$\alpha = 0.01$			$\alpha = 0.001$		
K	α/K	$\chi^2_{\alpha/K, 1}$	α/K	α/K	$\chi^2_{\alpha/K, 1}$	$Z_{\alpha/K}$	α/K	$\chi^2_{\alpha/K, 1}$	$Z_{\alpha/K}$
1	.05000	3.84	1.960	.01000	6.64	2.576	.00100	10.83	3.291
2	.02500	5.02	2.241	.00500	7.88	2.807	.00050	12.12	3.481
3	.16667	5.73	2.394	.00333	8.62	2.935	.00033	12.87	3.588
4	.01250	6.24	2.498	.00250	9.14	3.023	.00025	13.41	3.662
5	.01000	6.64	2.576	.00200	9.55	3.090	.00020	13.83	3.719
6	.00833	6.96	2.638	.00167	9.89	3.144	.00017	14.17	3.765
7	.00714	7.24	2.690	.00143	10.17	3.189	.00014	14.46	3.803
8	.00625	7.48	2.734	.00125	10.42	3.227	.00013	14.72	3.836
9	.00556	7.69	2.773	.00111	10.63	3.261	.00011	14.94	3.865
10	.00500	7.88	2.807	.00100	10.83	3.291	.00010	15.14	3.891
11	.00455	8.05	2.838	.00091	11.00	3.317	.00009	15.32	3.914
12	.00417	8.21	2.865	.00083	11.17	3.341	.00008	15.48	3.935
13	.00385	8.36	2.891	.00077	11.31	3.364	.00008	15.63	3.954
14	.00357	8.49	2.914	.00071	11.45	3.384	.00007	15.77	3.971
15	.00333	8.62	2.935	.00067	11.58	3.403	.00007	15.90	3.988
16	.00313	8.73	2.955	.00063	11.70	3.421	.00006	16.02	4.003
17	.00294	8.84	2.974	.00059	11.81	3.437	.00006	16.14	4.017
18	.00278	8.95	2.991	.00056	11.92	3.452	.00006	16.25	4.031
19	.00263	9.05	3.008	.00053	12.02	3.467	.00005	16.35	4.044
20	.00250	9.14	3.023	.00050	12.12	3.481	.00005	16.45	4.056

Poznámka: Postupné hladiny α/k a postupné kritické hodnoty pro K hypotéz nalezneme tak, že první hodnota je v K -tém řádku a ostatní jsou postupně nad ní.

Tabulka B. Dosažená hladina významnosti α^* pro dvoustranný binomický test. Sloupce odpovídají hodnotě $S =$ menší z obou četností testu. Řádky odpovídají hodnotě $\bar{n} - S =$ větší z obou četností testu. Tabulka obsahuje desetinnou část hodnoty α^*

$\bar{n} - S$	$S \leq 30$										
5	0625										
6	0313	$S = 1$									
7	0156	0703									
8	0078	0391	$S = 2$								
9	0039	0215	0654	$S = 3$							
10	0020	0117	0386	0923							
11	0010	0063	0225	0574	$S = 4$						
12	0005	0034	0129	0352	0768	$S = 5$					
13	0002	0018	0074	0213	0490	0963					
14	0001	0010	0042	0127	0309	0636	$S = 6$				
15	0001	0005	0023	0075	0192	0414	0784				
								$S = 7$			
16	0000	0003	0013	0044	0118	0266	0525	0931			
17	0000	0001	0007	0026	0072	0169	0347	0639	$S = 8$		
18	0000	0001	0004	0015	0043	0106	0227	0433	0755	$S = 9$	
19	0000	0000	0002	0009	0026	0066	0146	0290	0522	0872	$S = 10$
20	0000	0000	0001	0005	0015	0041	0094	0192	0357	0614	
21	0000	0000	0001	0003	0009	0025	0059	0125	0241	0428	
22	0000	0000	0000	0002	0005	0015	0037	0081	0161		
23	0000	0000	0000	0001	0003	0009	0023	0052			
24	0000	0000	0000	0000	0002	0005	0014				
25	0000	0000	0000	0000	0001	0003					
26	0000	0000	0000	0000	0001						
27	0000	0000	0000	0000							
28	0000	0000	0000								
29	0000	0000									
30	0000										

Poznámky: a) zápis .0000 značí hodnotu menší než .00005.
b) Uvedeny jsou jen významnosti menší než .1000.
c) $\alpha^* = 2P_B(X \leq S | p = 0.5, \bar{n})$; tabulka vznikla adaptací z tab. 24 v J. Likeš — J. Laga: *Základní statistické tabulky*. Praha, SNTL 1978.

Резюме

Я. Ржегак — Б. Ржегакова: Сопоставление распределений у парнозависимых данных в квадратных таблицах сопряжения

Авторы статьи занимаются важной аналитической задачей, нередко встречающейся в социологической работе: сопоставлением двух парнозависимых распределений в квадратных контингенциальных таблицах. Методика обработки таких распределений, к сожалению, игнорируется даже широко известными и распространенными в мире программными системами (например, SPSSX). В вышеуказанной статье предлагается решение проблемы во всей ее целостности и полноте. В первой части, названной Типы парнозависимых данных и социологические задачи, характеризуются свойства данных, из-за которых используется вышеуказанная техника, и описываются основные ситуации, ведущие к возникновению парнозависимых (сопряженных) данных: — два параллельных, но разных по содержанию вопроса, обращенных к тому же анкетированному (или два параллельно выясняемых факта об одной и той же единице); — двое данных об измерении того же свойства в двух неодинаковых по времени ситуациях;

- обнаружение того же свойства в разных условиях;
- изучение надежности, сопоставимости средств измерения;
- спаренные единицы (два парнозависимых набора, или комплекта).

Отдельные случаи подтверждаются примерами, взятыми из исследовательской практики, и у них дается обобщение на большее число переменных.

Вторая часть — Статистическая методика сопоставления парнозависимых распределений: номинальные переменные — содержит описание задачи сопоставления на четыре аналитических шага (первый шаг — критерий согласия; второй шаг — измерение степени несовпадения; третий шаг — измерение отличающихся по значению категорий; четвертый шаг — схема знаков).

Первый шаг решается с помощью известных критериев: биномиального, Мак-Немары, Стюарта и Бхалкара и с помощью минимальной дискриминационной информации. Эти методы подытожены и описаны. Авторы предлагают также метод одновременных статистических выводов, удобный для подсчетов вручную (он не требует инверсии матриц). Далее предлагается коэффициент несовпадения и указывается его асимптотическая стандартная ошибка для построения интервалов достоверности. Предлагается методика для третьего и четвертого шагов.

Третья часть — Примеры анализа совпадения для номинальных данных — иллюстрирует методику предшествующей части на практических примерах, взятых из обычного социологического анализа.

В четвертой части — Статистическая методика сопоставления парнозависимых распределений: порядковые переменные — указывается критерий согласия кумулятивных функций распределения. Вводятся критерии аналогичные методам второй части. Более того, приводится адаптация одновыборочного критерия Уилкоксона и критерия знаков к случаю квадратной таблицы сопряжения.

Пятая часть — Примеры анализа согласия для порядковозависимых данных — играет роль иллюстрации методики четвертой части на конкретных социологических примерах.

В заключение для полноты приводится также парный тест Z для сопоставления зависимых средних величин в таблице сопряжения.

В статье приводятся также практические таблицы постепенных критических значений стандартного нормального критерия и хи-квадрат критерия с одной степенью свободы, а также таблица достигнутых уровней значимости двустороннего биномиального (знакового) критерия. Они позволяют быстро осуществить одновременную оценку данных и в тех случаях, когда вычислительная машина не обрабатывает критерии согласия многозначных переменных.

Summary

J. Řehák — B. Řeháková: Comparison of Matched Data Distributions in Square Contingency Tables

The paper is concerned with an important analytical task frequently faced in sociological work: the comparison of two matched distributions (paired data) in square contingency tables. The statistical methodology for analysis of this kind of data is unfortunately ignored even by well-known program systems all over the world (e. g. SPSSH). The paper offers a complete solution of the problem in the full range of tasks. The first part *Types of matched data and sociological tasks*, characterizes the properties of data for which the mentioned techniques may be used, and describes the basic situations of the origin of matched data:

- two parallel questions, differing in content, given to the same respondent (or two parallel facts about one unit)
- the data on measuring the property under different conditions,
- measurement of the same property under different conditions,
- study of reliability, comparison of the means of measurement,
- paired units (two matched sets).

Individual cases are illustrated by examples from research practice. The generalization for more than two variables is also described.

The second part, *Statistical methodology of comparing distributions of matched data — nominal variables*, describes four analytical steps (1. test of homogeneity, 2. measurement of the degree of heterogeneity, 3. determination of significantly different categories, 4. sign scheme).

The first step is solved by well-known methods: binomial, Mc Nemar's, Stuart's and Bhaphar's tests, and the test of minimal discriminative information. These are described. Moreover, the procedure of simultaneous statistical inference is proposed that is

suitable for manual calculations and does not require the inversion of matrices. Also the coefficient of dissimilarity is suggested together with its asymptotic standard error for the construction of confidence intervals. The methodology for exploratory steps 3 and 4 is designed.

The third part, *Examples of homogeneity analysis for nominal data*, illustrates the methodology of the preceding part giving practical examples from routine sociological analysis.

The fourth part, *Statistical methodology of comparing distribution of matched data — ordinal variables*, introduces new procedures for testing homogeneity of cumulative distribution functions which correspond to ordinal variables. Tests analogous to the methods discussed in Part 2 are introduced. Moreover, an adaptation of Wilcoxon's one-sample test and sign test for the square contingency table is presented.

The fifth part, *Examples of homogeneity analysis for ordinal dependent data*, illustrates the methodology of Part 4 by practical sociological examples.

In conclusion, the z-test for comparing dependent means of cardinal variables in the contingency table is mentioned for the sake of completeness.

The paper also contains statistical tables of sequential critical values of the normal test and the χ^2 -test with one degree of freedom and a table of the attained levels of significance of the two-sided binomial (sign) test. It facilitates a rapid simultaneous testing in the data even in cases when the computer output does not supply homogeneity tests of multivariate variables.

Sociológia 1983

Sociológia, slovenský časopis pro otázky sociologie a vědeckého komunismu, představuje významnou součást sociologické fronty v ČSSR. V roce 1983 (tj. v 15. ročníku), podobně jako v předcházejících letech přes poměrně značnou obsahovou rozmanitost koncentroval pozornost především na několik základních a současně aktuálních problémů s cílem přispět k hlubšímu poznání naší společnosti i k dalšímu rozvoji sociologie jako vědního oboru.

Obsahově lze 15. ročník rozdělit do těchto hlavních tematických okruhů:

— problematika sociální, sociálně třídní struktury socialistické společnosti, zejména ČSSR

— proces formování a upevňování socialistického způsobu života

— rozvoj marxisticko-leninské sociologické teorie, metodologie, metod a technik.

Problematika vývoje sociální, sociálně třídní struktury socialistické společnosti patří v sociologii, ale i ve vědeckém komunismu k základním otázkám. Vedení časopisu Sociológia již dlouhodobě a programově věnuje otázkám charakteru a vývoje sociálně třídní struktury jako celku a hlavním společenským třídám a skupinám značnou pozornost. Takový postup klade na jednotlivé autory i vedení časopisu zvýšené nároky — úkol neustále rozvíjet a zdokonalovat dosavadní poznatky, včetně hledání nových podnětů a metod pro další proces poznání.

Sociálně třídní struktura socialistické společnosti je věnováno především 6. monotematické číslo 15. ročníku. Jsou v něm publikovány výsledky získané v rámci mezinárodního výzkumu socialistických zemí, v němž hlavním předmětem je proces sbližování dělnické třídy a sociální skupiny inteligence. Autory statí jsou pracovníci sociologických pracovišť ČSAV a SAV.

Sbližování dělnické třídy a inteligence není v sociologii ani ve vědeckém komunismu novým problémem; již delší dobu patří k nejzávažnějším otázkám vývoje sociálně třídní struktury socialistických zemí. Statí publikované v různých oddílech či rubrikách časopisu obsahující řadu nových, hodnotných poznatků o uvedeném problému.

F. Charvát (*Kontexty sbližování a sbližování kontextů* — Sociológia č. 6, s. 591—617) analyzuje proces sbližování dělnické třídy a inteligence na základě dat ze 7 evropských socialistických zemí. Je kritický k dosavadnímu poznání a současně hledá nové přístupy a souvislosti při odhalování charakteristických rysů sledovaného procesu. V Charvátově studii jsou procesy sbližování postiženy v souvislostech (kontextu) s řadou ekonomických a sociálně ekonomických charakteristik nebo — jak uvádí autor — makrostrukturálních veličin, jako je například hrubý společenský produkt, vytvořený národní důchod, základní fondy národního hospodářství, ale také takové veličiny, jako je průměrný roční počet dělníků a zaměstnanců státního a družstevního sektoru národního hospodářství, a to pro období let 1960—1977.

Proces sbližování nelze chápat „jako mechanický pohyb pouhého vyrovnávání hodnot zkoumaných proměnných; je nutno jej chápat jako charakteristiku vnitřního a vnějšího pohybu sbližujících se objektů, jimiž mohou být celé společnosti, územní jednotky, třídy a sociální skupiny atd.“ (s. 615). Přitom lze souhlasit i s dalším tvrzením, že transformace vnitřního pohybu ve vnější vztahy tvoří osu dynamického obsahu sbližování dělnické třídy a inteligence. Tento přístup zdůrazňuje význam výzkumu vnitřních změn jednotlivých společenských tříd a skupin pro sledování změn celkové sociálně třídní struktury.

K problematice sociálně třídní struktury se vztahuje i stat' R. Roška (*Prívlasťňovací aspekt materiálnych podmienok života v zbližování robotníkov a inteligencie* — Sociológia č. 6, s. 618—631). Těžiště zde spočívá v analýze přívlasťňovacích procesů. R. Roška je člení na ty, které mají socialistickou formu, jež má rozhodující a určující význam jak pro dělníky, tak příslušníky inteligence, a ty, které mají nesocialistickou formu přívlasťňování. Věnuje se především této druhé formě přívlasťňování, jejím projevům, rozsahu a významu v současné etapě rozvoje socialistické společnosti. Rozlišuje tři typy domácího hospodářství, (které je podle výzkumu typické téměř pro každého druhého dělníka a každého třetího technicko-hospodářského pracovníka): typ zbožní malovýroby, naturální malovýroby a „deficitní výroby“, jejímž hlavním úkolem je práce sama, její bezprostřední rekreační či seberealizační funkce (s. 625). Celkový přístup k uvedenému problému je možno charakterizovat jako podnětný pro širší metodologické využití.

Předmětem stati J. Košty je proces řízení odstraňování sociálních rozdílů mezi fyzickou a duševní prací (*Rozdiely vo fyzickej a duševnej práci medzi robotníkmi, zamestnancami a inteligenciou v priemysle v ČSSR* — Sociológia č. 6, s. 632—640). Za jeden z důležitých předpokladů pro ovlivňování a řízení tohoto procesu považuje autor poznání existujících rozdílů mezi oběma druhy práce, včetně jejich příčin a důsledků. Vychází mimo jiné z výsledků poměrně rozsáhlého výzkumu pracovníků v průmyslu v ČSR a SSR (více než 3 tisíce respondentů), což mu umožňuje přesněji vyjádřit rozdíly ve vykonávané práci. V této souvislosti by bylo možné doplnit uvedenou stať o funkčnost sledování a rozlišování rozdílů mezi fyzickou a duševní prací (jejím obsahem, sociálními důsledky a dále pak sociálními rozdíly mezi „nositeli“ obou druhů prací). Takový přístup se v naší sociologické literatuře příliš neuplatňuje. Klasifikace namáhavosti fyzické práce a náročnosti práce duševní umožňuje autorovi charakterizovat současný stav rozdílů. Přitom je třeba pozitivně ocenit snahu o vyjádření vztahu mezi skupinovou příslušností (dělník, zaměstnanec, příslušník inteligence) a ukazateli namáhavosti fyzické a duševní práce. Výsledky výzkumu jsou shrnuty do přehledné tabulky (viz s. 638).

Problematickou vzdělání a jeho úlohou v procesu sblížování dělnické třídy a inteligence se zabývá F. Tašký (*Vzdelanie v procese zblížovania robotníkov a THP v priemysle* — Sociológia č. 6, s. 641—653).

Podobně jako J. Košta dospívá k závěru, že rozdíly mezi dělníky a technicko-hospodářskými pracovníky v průmyslových závodech jsou v současnosti ještě velmi značné. To platí nejen o náplni vykonané práce, ale i o stupni vzdělání. Na základě výsledků výzkumu autor konstatuje, že vzdělání a vzdělanostní struktura technicko-hospodářských pracovníků je mnohem vyšší než u dělníků. Jestliže více než 90 % THP ve zkoumaných závodech má střední nebo vysokoškolské vzdělání, pak stejné procento dělníků má nižší než středoškolské vzdělání. Oba autoři jsou si vědomi, že proces sblížování dělníků a THP je již reálným procesem, ale současně ukazují, že rozdíly v náplni práce i ve vzdělání jsou dosud velmi značné.

Speciální otázkou sociální struktury se zabývá J. Večerník (*Některé aspekty dynamiky mobilních procesů v socialistické společnosti* — Sociológia č. 3, s. 238—249). Odlišení obrovských sociálních přesunů v minulém období, tj. v období industrializace, kolektivizace a urbanizace, včetně extenzivního typu národního hospodářství od současné etapy umožňuje autorovi charakterizovat sociální přesuny v současnosti: „sociální přesuny tlumí svoji extenzitu a transformují se do kvalitativních procesů vyvolaných požadavky vědeckotechnického rozvoje a intenzifikace ekonomických procesů“ (s. 239). Stať obsahuje poměrně bohatou datovou bázi, čerpanou především ze šetření třídní a sociální struktury naší společnosti v roce 1978 o vnitrogenerační a mezigenerační mobilitě.

V 15. ročníku časopisu Sociológia se na několika místech používá pojem extenzivní, ročnívní a kvalitativní ve vztahu k vývoji sociálně třídní struktury, ale chybí podrobnější vysvětlení obsahu těchto pojmů.

Při charakteristice statí a článků o sociálně třídní struktuře socialistické společnosti nelze přejít stať K. Slivky (*Vedúca úloha robotníckej triedy pri rozvíjaní sociálno-ekonomických procesov* — Sociológia č. 6, s. 654—661), která je zařazena v oddílu na *Pomoc štúdiu vedeckého komunizmu*. K. Slivka zcela oprávněně upozorňuje na některé závažné metodologické nedostatky týkající se vývoje sociálně třídní struktury, včetně sblížování dělnické třídy a inteligence. Za jeden ze závažných nedostatků považuje podceňování skutečnosti, že tento proces určuje a řídí komunistická strana a že v žádném případě nejde o proces živelný. Za další nedostatek pak považuje podceňování vlivu reálného socialismu a přeceňování sociálních důsledků vědeckotechnické revoluce (s. 660—661). Tyto poznámky rozhodně nelze podceňovat. Jejich respektování a využití v sociologické práci je naprosto nezbytné, ale současně složité a náročné.

Dalším významným tematickým okruhem je *způsob života, zejména formování socialistického způsobu života*. K tomuto problému, který v posledních letech představuje v sociologii, ale i dalších společenských vědách, jednu ze základních kategorií, je věnováno především 4. číslo 15. ročníku.

J. Suchý se ve své studii (*Způsob a kvalita života* — Sociológia č. 4, s. 342—357) zaměřuje především na otázku kvality života. Největší pozornost soustřeďuje na kritiku buržoazních koncepcí, včetně jejich vývoje. Zcela oprávněně poukazuje na to, že nejsou důležité jednotlivosti, jimiž se tyto koncepce navzájem odlišují. Jejich zásadním nedostatkem je uplatnění zúženého utilitárního pohledu na komplex lidského života. Buržoazní koncepce se orientují převážně na ty skutečnosti života, které jsou v té či oné míře předmětem spotřebních a přivlastňovacích záj-

mů. Autor se současně zabývá otázkou marxistického přístupu ke kategorii kvality života, jejíž použitelnost je dosud předmětem diskusí.

Některými otázkami vytváření a upevňování socialistického způsobu života se zabývá E. Tkadleček (*Plánovité usmerňovanie rozvoja socialistického spôsobu života* — Sociológia č. 4, s. 358—368). Při zpracování uvedeného tématu vychází autor z celkem obecně přijatého poznatku, že socialistický způsob života se společensky usměrňuje v procesu tvorby hodnot, ve sféře pracovních aktivit, které považuje za primární a určující oblast způsobu života (s. 363).

Za nejdůležitější oblasti, které jsou „společensky formovatelné a mohou se využít ve funkci nástroje usměrňování způsobu života“, (s. 361) E. Tkadleček považuje:

1. objektivní materiální podmínky života,
 2. působení na samotný subjekt způsobu života,
 3. oblast vzniku, rozvoje a uspokojování životních potřeb,
- a to jako projev interakce mezi objektivními podmínkami způsobu života a individuálními činnostmi subjektu.

Na předcházející téma celkem organicky navazuje studie E. Bauerové (*Rozvoj potreb v procese formovania socialistického spôsobu života* — Sociológia č. 4, s. 369—380). Autorka přistupuje k tomuto problému jak v rovině teoretické, tak ve vazbě na reálné procesy v naší společnosti. Rozebírá potřeby z těchto hledisek: jejich místa a funkcí ve způsobu života, žádoucích cílů rozvoje potřeb a reálných trendů rozvoje potřeb v budoucím desetiletí. Studie zahrnuje jak některé teoreticko-metodologické otázky (např. členění na základní a vyšší potřeby), tak i sledování rozdílů v uspokojování jednotlivých typů potřeb. E. Bauerová dospívá k závěru, že v uspokojování základních potřeb se budou nadále prosazovat homogenizační tendence. Diferenciační tendence se budou týkat vyšších potřeb, a to zejména pod vlivem humanizačních faktorů v souvislosti s rozvojem lidské individuality. V podstatě ke stejným závěrům dospívá i další autorka, E. Malá.

Za základní vazby mezi potřebami a způsobem života považuje E. Bauerová: životní činnosti, hodnotící funkce životních potřeb, gnozeologickou, instrumentální a dynamickou funkci potřeb.

Za důležitou lze považovat i tu část studie, která se vztahuje k vývojovým trendům v budoucím desetiletí: v první polovině prognózovaného období se okruh potřeb, na jejichž uspokojování a rozvoji se bezprostředně podílí společnost, nebude rozšiřovat, protože nezbytná míra zdokonalování existujících forem uspokojování potřeb ze společenských zdrojů vyčerpá předpokládané přírůstky. Ve zvýšené míře však nutno uvažovat o individuálních formách uspokojování potřeb, zejména tam, kde existují alternativy společenského a individuálního řešení problému (např. bytová výstavba, rekreační možnosti apod.).

E. Malá (*Kultúra — faktor rozvoja socialistického spôsobu života* — Sociológia č. 4, s. 392—403) ve své stati poukazuje nejen na postupnou homogenizaci v rámci sociálně třídní struktury, ale i na nižší stupeň jejího vývoje v oblasti kultury. Poukazuje na určitý nesoulad mezi růstem materiálního bohatství a zkvalitňováním kulturního života. Jako příklady uvádí některé negativní jevy (přežívání snobismu, který kulturu a kulturní hodnoty využívá k možnostem „ukázat se“ atd.).

K problematice životního způsobu se vztahuje i řada dalších statí: Například S. Valné (*K problematice rozvoje voľného času*), J. Zvary (*O vlivu předvoje dělnické třídy na formování socialistického způsobu života*, apod. Hodnotné jsou i informace o výsledcích sociologického výzkumu (*O způsobu života současné vesnice* — P. Pácl, *O spotřebitelských zájmech československé mládeže* — R. Bednárik) atd.

Monotematický charakter má též č. 2 ročníku 1983. Stati i další příspěvky se zabývají některými teoretickými problémy marxistické sociologie, a to především v souvislosti s vývojem marxistického sociologického myšlení, jak se projevuje v díle klasiků marxismu-leninismu.

D. Alíjevová ve stati *Problematika sociologického badania v Nemeckej ideológii* (Sociológia č. 2, s. 153—170) vysoce oceňuje význam této práce pro sociologickou analýzu společnosti, jako důležitý zdroj rozvoje marxistického myšlení. Zvláštní pozornost věnuje procesu formování metodologického přístupu ke zkoumání sociální reality, jak je patrný z uvedené práce. Jde především o vymezení některých základních kategorií, například společenského vztahu jako základní jednotky sociální analýzy. Pod pojmem společenský vztah Marx a Engels rozuměli „součinnost většího počtu individuí bez ohledu na to, za jakých podmínek, jakým způsobem a za jakým účelem.“ Autorka poukazuje na to, že tato téměř definice nenašla potřebnou odezvu a pozornost v sociologické literatuře.

V dalších příspěvcích F. Kána (*Marxistické zdôvodnenie a rozvinutie vedeckej sociológie v Marxovom diele Kapitál* (s. 126—138) a E. Lajferové (*Formovanie systémovo*

— *struktúrneho priestupu v Kapitáli K. Marxa* (s. 171—182) autoři zdůrazňují přínos této fundamentální práce pro rozvoj marxistického sociologického myšlení, a to jak v období vzniku a formování marxistické sociologické teorie, tak i v současné době, kdy poskytuje základ a podnět pro rozpracování metodologických otázek komplexní analýzy sociálních jevů a procesů v soudobé společnosti.

R. Roška zaměřuje pozornost na Marxův pojem vládnoucí třída a Leninovu definici tříd (*Od Marxovho pojmu vládnoucí třídy k Leninově definici tříd*, Sociológia č. 2, s. 139—152). Analyzuje pojem třída a vládnoucí třída především ve vztahu k dělnické třídě a současně ukazuje nutnost prohloubení dosavadních přístupů. Dochází k závěru, že vládnoucí třída jako třída podléhá identifikaci Leninovy definice tříd a uvádí, že vládnoucí třída přebírá více vlastností a znaků, které Lenin ve své všeobecné definici neuplatňuje ani nepotřebuje uplatnit. (viz s. 143). V této souvislosti by bylo vhodné doplnit informace o vzniku Leninovy definice tříd v jeho práci *Velká iniciativa* a současně uvést, že řada dalších vlastností a znaků společenských tříd, zejména dělnické třídy, je uvedena v jiných Leninových pracích.

Na uvedené stati navazují S. Valná: *K. Marx o sociálně-ekonomické kategorii rolný čas* (s. 193—198) a K. Vida: *Metodologický význam Marxovy ankety pro robotníkov* (s. 183—192).

Odkazu klasiků marxismu-leninismu je věnována další stať R. Roška, *Za bojovnú dialekticko-materialistickú sociológiu* (s. 16—25). Jde o teoreticko-metodologickou studii, vycházející z Leninovy práce *O významu bojovného materialismu*. R. Roška reaguje na některé aktuální problémy socialistické společnosti (např. nesocialistické jevy a přežitky za socialismu) při uplatňování požadavku dialekticko-materialistického přístupu k sociologické analýze. Kritický přístup má přispět k hlubšímu poznání současnosti. V určitém smyslu je možno stať R. Roška chápat jako výzvu k pracovníkům teoretické fronty, a to nejen na Slovensku.

O tom, že vedení časopisu věnuje značnou pozornost prohlubování teoretické úrovně marxistické sociologie, objasnění základních pojmů a kategorií, svědčí stati zahrzené do 1. čísla ročníku 1973.

Podnětný je článek F. Zicha, *Předmět a úloha marxistické sociologie v současné etapě vývoje socialistické společnosti* (Sociológia č. 1, s. 49—58). Autor formuluje vlastní názory na význam vymezení předmětu sociologie, nikoli však ve smyslu některých předcházejících diskusí (hledání specifiky této disciplíny), ale s cílem „kriticky zhodnotit dosavadní práci, která se současně stává i podnětem dalšího rozvoje disciplíny. Nejde tedy především o definování předmětu, ale soustředění pozornosti na ty otázky, které v dosavadní teorii zůstávají zatím málo rozpracované.

V této souvislosti věnuje F. Zich zvláštní pozornost jednomu ze základních úkolů marxistické sociologické teorie, tj. potřebě „rozpracovat systém vazeb mezi společenskými zákony různého stupně obecnosti, přesněji vymezit zejména specifické zákony a mechanismy jejich působení“ (s. 51). Autor správně zdůrazňuje, že orientace na tuto oblast má význam jak teoretický, tak praktický.

Ve shodě s pojetím A. Siráckého považuje za základní specifický rys sociologie totalitní komplexní přístup ke zkoumání sociálních jevů. To souvisí i s potřebou rozpracování historického materialismu jako nejobecnější teorie společenského vývoje. V této souvislosti autor provádí rekapitulaci výsledků diskuse o vztazích mezi historickým materialismem a sociologií od počátku šedesátých let. Při rozboru těchto diskusí zaujímá k jednotlivým otázkám vlastní stanoviska.

Podle F. Zicha je marxistická sociologie nedílnou součástí marxismu-leninismu, a to od samého počátku jeho vzniku. Rozvíjí se podle konkrétních potřeb revoluční činnosti dělnické třídy. Jejím předmětem jsou zákony vývoje, struktury a fungování společnosti a mechanismy jejich projevů v konkrétně historických podmínkách.“ (s. 57). Přitom sám autor chápe tuto stať jako případný podnět k další teoretické diskusi.

Důležitým příspěvkem k rozvoji sociologické teorie je stať R. Radičové, *Kategória typ, jeho druhy a funkcie* (Sociológia č. 3, s. 250—263). Autorka soustřeďuje pozornost na vymezení kategorie „typ“ v marxistické sociologii a možnost jejího využití při poznávání sociální reality. Jako východisko volí dimenzionální analýzu. Po komparaci různých přístupů k vymezení typu v dějinách sociologického myšlení provádí srovnání marxistického přístupu s pojetím Weberovým a Lazarsfeldovým. Při tvorbě typu a analýze jeho funkcí vychází ze základního pojetí typu „jako nástroje zabezpečování teorie a empirie v sociologii.“ Na základě získaných poznatků dělí typy na heuristický, formální, klasický a empirický a současně upozorňuje na jejich výhody i omezení.

V určitém smyslu s touto problematikou souvisí i stať A. Ritomského, *Problémy rozvoja teoretickej zložky sociologického výskumu* (Sociológia č. 1, s. 26–36). Jde o problematiku reflexe zkoumaného objektu do specifické podoby, idealizovaného objektu, teoretického schématu. Autor se soustřeďuje na otázku myšlených objektů jako určitého zprostředkujícího článku v přístupu k sociální realitě a jejímu teoreticko-empirickému zkoumání. Zabývá se dvěma základními přístupy při tvorbě teoretického schématu v závislosti na charakteru úkolu — konstrukce ve vztahovém nebo kauzálním stylu myšlení.

Příspěvkem ke zpracování teoretických základů díle aplikované sociologické disciplíny je stať K. Engelové, *Súčasný stav a možnosti ďalšieho rozvoja sociológie umenia* (Sociológia č. 1, s. 37–48). Autorka upozorňuje mimo jiné na některé nejasnosti v pojetí předmětu sociologie umění a hledá odpověď na otázku, zda existuje sociologie umění a v čem spočívá její specifika. Sociologie umění nemá dosud plně vyřešenu otázku vztahu k ostatním disciplínám, které zkoumají umění jako sociální jev. To se odráží v různých oblastech zahrnovaných do sociologie umění, jako je sociologie umělecké tvorby, sociologie uměleckých forem, uměleckých institucí apod.

Autorka se zabývá také současným stavem a rozvojem sociologie umění v socialistických zemích. Jejich společným rysem je snaha zkoumat umění jako proces tvorby, šíření a vnímání. V závěru autorka konstatuje, že rozvoj sociologie umění — přes řadu obtíží a nevyřešených teoretických a metodologických problémů — je charakterizován snahou zkoumat systém vztahů mezi uměním a společností při současném využívání interdisciplinárního přístupu.

V 15. ročníku časopisu Sociológia byl zaveden nový oddíl *Na pomoc štúdiu vedeckého komunizmu*. Hlavním důvodem byla snaha vyplnit mezeru při studiu tohoto oboru, která je způsobena nedostatkem vhodných učebních pomůcek. V této rubrice bylo publikováno několik statí. Většina z nich se vztahuje k problematice úlohy dělnické třídy (*jako vedoucí síly rozvoje a sblížování národů a národnosti* — I. Hutira, F. Prikrýl; *jako vedoucí síly při rozvíjení sociálně ekonomických procesů* — K. Slivka; *vlivu předvoje dělnické třídy na formování socialistického způsobu života* — J. Zvara). Další statí se vztahují k pojetí socialismu a komunismu v raných pracích K. Marxe (J. Bielík) a k předmětu a metodám vědeckého komunismu (F. Kán).

Autoři uvedených statí reagují na některé aktuální problémy vědeckého komunismu, ale výklad má značně obecný charakter.

Časopis Sociológia obsahuje kromě studií a statí vztahujících se k základním teoretickým i metodologickým otázkám další významné oddíly a rubriky.

V oddílu *Zo sociologických výskumov* je publikováno celkem 13 důležitých informací o výsledcích sociologických výzkumů z různých oblastí společnosti. Především z oblasti sociální struktury, sociální mobility a způsobu života. Některé články a informace jsme charakterizovali v předcházející části recenze, a to podle jejich obsahového zaměření. Poměrně rozsáhlý je i oddíl *Z vedeckého života*. V ní čtenář získává důležité informace o vědeckých akcích (konferencích, seminářích apod.). V této souvislosti lze uvést díle připomínku, že informace o časopisu *Od-bory a spoločnosť* má spíše charakter recenze.

Nelze pominout ani další oddíly, jako *Diskusia*, *Rozhľady*, *Metody a techniky sociologického výskumu*, *Recenzie*. V oddílu *Recenzie* jsou obsaženy poměrně bohaté a fundované informace, především o knižní sociologické produkci v ČSSR a částečně v SSSR. Ke zvýšení informovanosti by přispělo rozšíření tohoto oddílu časopisu o recenze publikací z dalších socialistických zemí, popřípadě i ze zemí kapitalistických. Pro potřebu čtenáře by bylo vhodné věnovat systematickou pozornost zhodnocení literatury k určitým vybraným tématům (např. v rámci monote-matických čísel).

Posuzujeme-li recenzovaný ročník časopisu Sociológia z dlouhodobějšího hlediska, je možné konstatovat, že se v něm odráží snaha o zkvalitnění úrovně sociologického poznání. Za výrazný rys této snahy lze považovat cílevědomý postup v zájmu hlubšího a vědecky fundovaného uchopení reálných procesů v naší současnosti, a to včetně jejich rozporných jevů a procesů. Součástí této snahy je rozvíjení marxisticko-leninské sociologické teorie a metodologie, včetně spojování teorie s potřebami společenské praxe. Nelze pominout ani výraznou snahu spojovat sociologické poznání s poznáním ekonomických procesů, včetně jejich vzájemných souvislostí. Při zpracování jednotlivých témat nechybí kritický přístup a hodnocení dosavadních výsledků. To vše vytváří poměrně široké „zázemí“ pro další rozvoj sociologie a zvyšování jejího významu v naší společnosti.

Rudolf Franěk — Nataša Slušná

Časopis *Demografie* přinesl v roce 1983 celkem 23 článků a vědeckých statí. Některé z nich obsahují převážně sociologickou tematiku, zaměření celé řady dalších s tématy sociologického výzkumu úzce souvisí. Proto považujeme za vhodné upozornit na ně sociologickou veřejnost.

Tři statí jsou věnovány problematice manželství a rodiny. Eliška Rendlová pojednává o současných aspektech vztahu rodin a bytové situace v článku *Proměny rodiny a sociální aspekty nároku na samostatnou domácnost*. Ačkoli po obsahové stránce je studie zaměřena na společenské podmínky, geneze jednotlivých typů domácností se dotýká i širších souvislostí životních cyklů a přináší i některé náměty pro koncipování bytové politiky. Autoři J. Prokopec, Z. Dytrych a V. Schüller analyzují výsledky longitudinálního výzkumu problémových rodin v Praze ve statí *Řešení manželské krize: Návrhy na rozvod vzaté zpět*. Jde o zkoumání postojů 110 rodin s nezletilými dětmi, v nichž jeden z manželů podal v Praze v letech 1976/77 návrh na rozvod a do půldruhého roku byl návrh vzat zpět. Teoretická i empirická závažnost tématu je oslabena zvolenou metodou zpracování: vzorek je malý a navíc se v něm uplatňují „fiktivní“ návrhy na rozvod, tj. návrhy, které nebyly od samého počátku brány vážně. Tuto skutečnost autoři bohužel neberou v úvahu. I. Lesný seznamuje čtenáře s výsledky kohortní analýzy dat průběhové statistiky v článku *Sňatečnost rozvedených v Československu*. Studie obsahuje údaje o pravděpodobnostech uzavření dalšího sňatku (zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy) podle doby, uplynulé od rozvodu. Interzita druhotné sňatečnosti rozvedených je nejvyšší bezprostředně po rozvodu, v dalších letech klesá. Četné jsou rozvody, kde již existuje partner pro budoucí sňatek. Sňatečnost rozvedených se v ČSSR pohybuje mírně nad průměrem vyspělých zemí.

Vzhledem k tomu, že v roce 1983 byly již k dispozici definitivní výsledky sčítání 1980, je tomuto tématu věnována značná část zájmu 25. ročníku *Demografie*. V souboru zkrácených verzí referátů ze XIV. konference Československé demografické společnosti *Hlavní výsledky sčítání lidu 1980* od J. Šírka, P. Čtrnácta, M. Kučery, K. Jaroše, L. Fialové a O. Ullmana se čtenář seznámí s charakteristikou sčítání v r. 1980 a s jeho zvláštnostmi, s hlavními údaji o rozmístění a koncentraci obyvatelstva, o populačním vývoji v intercenzálním vývoji 1970–1980, o ekonomické aktivitě obyvatelstva, struktuře obyvatelstva a domácností. P. Čtrnáct analyzuje v článku *Dojíždka do zaměstnání podle výsledků sčítání 1980* hlavní typy dojíždky, její intenzitu, strukturu dojíždějících do zaměstnání a vývoj dojíždky v regionálním průřezu. Cenný je zde především přepočít dat z cenzu 1970, což umožňuje intercenzální srovnání. Více než třetina ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSSR vyjíždí za prací mimo obec trvalého bydliště; zvláště často dojíždějí do zaměstnání pracující ve stavebnictví, dále v průmyslu. Roste i dojíždka do práce v zemědělství. Dělníci dojíždějí častěji než zaměstnanci. Tematicky s tímto článkem souvisí studie L. Pištory a J. Srba *Praha jako centrum dojíždky Středočeského kraje*.

Z ostatních statí upoutá zájem sociologické veřejnosti především článek M. Kučery *Výpočty prognóz počtu a struktury domácností*, která přes své metodické zmešření seznamuje s vývojem počtu cenzových a hospodářských domácností v letech 1970–1980 a s budoucím vývojem do roku 2000. Každý, kdo se zabývá výzkumem sociálně prostorových a ekonomických struktur, se seznámí se zájmem s deskriptivní statí H. Hamerské *Územní struktury, jejich vazby a základní pojmy*, v níž jsou jednoznačně a srozumitelně vysvětleny základní prostorové struktury hierarchicky nižší než okres a vysvětleny nejdůležitější typy jejich přesahů a nesouladů.

Zajímavé skupiny statí jsou věnovány společenským souvislostem problematiky regionálních aspektů různých komponent sociálního a demografického vývoje.

J. Musil a Z. Ryšavý vysvětlují ve studii *Vývoj regionálních procesů v českých zemích v období 1869–1980* širší vnější vazby urbanizačního procesu v průběhu více než stoletého období. Hlavními specifickými znaky vývoje systému osídlení v poválečném období jsou podle autorů jednak jisté zpomalení procesů makroregionální diferenciace v rozložení obyvatelstva, zvláště v některých oblastech, jednak zpomalení až zastavení rychlé suburbanizace velkoměst, a konečně nižší úroveň polarizačních účinků velkých měst na města, která jsou v zóně jejich vlivu. Regionální diferenciaci plodnosti v ČSR analyzuje P. Kolář v článku *Plodnost v oblastech ČSR 1961–1976*. Přes nesporný trend k vyrovnávání rozdílů v úrovni plodnosti žen, v oblastech ČSR shledává autor stále značné územní difference. Nejvýraznější je relativně nízká úroveň plodnosti pražských žen. Zdá se, že autor nebere dostatečně v úvahu souvislost bytové výstavby, mechanismu obsazování bytů v sídlišťích a na to navazujících rozmezí jednotlivých životních cyklů. J. Zahálka hodnotí základní

kvantitativní parametry demografického vývoje Severočeského kraje a vnitrokraské diferenciace ve stati *Některá demografická specifika Severočeského kraje*, převážně na základě dat z tří posledních censů. Poněkud svérázným, přesto však velmi zajímavým pokusem zkoumat prostorové preference je studie Miroslava Hrdličky *Preferenze sídelních prostorů v Čechách*, založená na výzkumu provedeném u studentů přírodovědecké fakulty UK.

Stat J. Stehlíka, *Problém početního maxima lidské populace světa — konfrontace názorů*, je svým postavením zaměřena polemicky. Přináší informace o názorech na světový populační vývoj.

Z poměrně úzce demograficky zaměřených statí doporučujeme pozornosti především ty, jež podle našeho názoru představují zásadní přínos dosavadnímu demografickému poznání: především je to studie J. Matesové *Základní trendy v dlouhodobém řádu vymírání české populace* a článek E. Čánové *Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti*. Čtenáři více orientovanému na vlastní demografická témata připomínáme i další statí ročníku: T. Kučera: *Kvocienty a míry v demografii*, P. Vereš: *Vývoj plodnosti na Slovensku 1880–1910*, M. Sugareva a J. Rychtaříková: *Nové pohledy na vývoj plodnosti v letech 1965–1980 v Bulharsku a v Československu*, J. Dvořák, V. Srb, M. Aleš: *Výzkum reprodukce (1981)* a L. Buzinakayová, V. Kauerová: *Uroveň vzdělání a kvalifikace pracovníků v SSR*.

25. ročník Demografie přinesl celkem 20 recenzí, většinou sovětských prací (9). Menší pozornost byla v roce 1983 věnována pracem autorů z ČSSR, z ostatních socialistických zemí a ze zemí kapitalistických.

Ivan Lesný

Ladislav Hrzal — Jakub Netopilík: *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*

Praha, Svoboda 1983, 455 s.

Koncem roku 1983 vyšlo v nakladatelství Svoboda po osmi letech druhé, přepracované a doplněné vydání (1) práce L. Hrzala a J. Netopilíka *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*, v níž si autoři vytyčili úkol postihnout základní rysy pohybu a střetů protikladných proudů filozofického a sociologického myšlení v nejvýznamnější epoše našich moderních dějin. V podstatě reagovali na výzvu strany po porážce kontrarevolučních sil kriticky analyzovat vývoj jednotlivých společenských věd, odhalovat nositele a šířitele revizionismu, zúčtovat s jejich idejemi a rozvíjet společenské vědy na základě idejí marxismu-leninismu. Složitost zvolené problematiky, rozsah problémů, které se v práci řeší, předznamenaly přípravu a zpracování publikace, které probíhalo formou postupných kroků, což umožnilo vytipovat otázky v naší společenskovědní frontě vysoce aktuální, jejichž objasnění bylo objektivně nutnou podmínkou pro další vývoj vědy, pro řešení úkolů vyplývajících z procesu rozvíjení socialistické společnosti.

Autoři pojali celou práci jako všestrannou kritickou analýzu názorů a koncepcí hlavních představitelů, kteří rozhodným způsobem formovali revizi marxisticko-leninské filozofie a na rozsáhlém materiálu s bohatými citacemi našich předních marxistických filozofů se pokusili ukázat nejen vývoj ideologického boje, ale zároveň postihnout i snahy našich filozofů tvůrčím způsobem v této polemice rozvíjet marxisticko-leninskou filozofii v nových podmínkách budování socialistické společnosti. Pro tuto komplexnost přístupu lze práci objektivně zařadit mezi nečetné publikace reprezentující cenný zdroj hodnotících poznatků pokrývajících významnou etapu vývoje české filozofie. Z tohoto hlediska je práce také cenným příspěvkem k marxisticko-leninské analýze historie naší filozofie. Na skutečnosti nic nemění ani fakt, že autoři ve srovnání s prvním vydáním knihy některé historizující pasáže zestručnili.

Po prvním českém vydání (Praha, Svoboda 1975) vyšlo slovenské vydání (Bratislava 1976) v upravené podobě. Přepracovaná verze (s rozvedením některých pasáží, či naopak se zestručňováním jiných s ohledem na čtenáře), vyšla v roce 1982 v SSSR, v nakladatelství Mysl, pod názvem *Boj proti filozofickému revizionismu v Československu*.

V každém novém vydání autoři reagovali na nové skutečnosti, které s odstupem času ještě prohloubily závažnost některých problémů, ukázaly další souvislosti, hierarchii významu jednotlivých otázek, jejich dlouhodobou platnost. Z těchto důvodů bylo v recenzovaném vydání upraveno například rozvržení kapitol: místo původní kapitoly *Romanticko-maloměšťácký výklad socialismu* bylo zařazeno pře-

(1) První vydání bylo publikováno v nakladatelství Svoboda v r. 1975 a recenzováno v č. 4/1976 Sociologického časopisu.

pracované téma pod názvem *Kritika revizionistických modelů socialismu*, v jehož rámci je analyzována otázka demokratického socialismu jako jednoho z pramenů maloburžoazních představ o socialismu. Jeho filozofické zdroje (Kantova etika), spojitost s představami „etického socialismu“ byly jak známo podnětnými inspiracemi i pro stoupence a propagátory „socialismu s lidskou tváří“ u nás.

V novém vydání je širší pozornost věnována i vlivu otevřených buržoazních a prokapitalistických koncepcí. Podrobněji je například charakterizován Masarykův světový názor a podán zasvěcený rozbor výkladu jeho „objevitelů“ v šedesátých letech u nás.

Výraznou předností druhého vydání *Ideologického boje ve vývoji české filozofie* je i prohloubení a rozšíření vlastního výkladu problému, tak jak jej řeší marxistická filozofie a sociologie. V této souvislosti se také zřetelněji prosazuje další závažný moment práce. Kromě významného přínosu v oblasti komplexního zhodnocení revizionismu krizových let, který shodně vyzdvihli mnozí autoři již publikovaných recenzí, představuje práce — vzhledem k formě a obsahu zpracování problematiky revizionismu a řadě dalších aspektů — závažný příspěvek k rozvíjení boje se současným revizionismem v mezinárodním komunistickém hnutí. Obsahuje totiž řadu zobecněných závěrů, které jsou stále platné a z nichž lze čerpat podněty a argumenty proti současným revizionistickým teoriím a koncepcím. I v praxi ostatních komunistických stran, zvláště v rozvinutých kapitalistických zemích, se potvrzuje, že otevřený boj proti revizionismu je nutným předpokladem pro řešení složitých úkolů současnosti, pro další vývoj marxismu-leninismu.

Způsob řešení stávajících problémů, které revizionisté u nás vydávali za tvůrčí rozvíjení marxismu, je možné postihnout v téměř nezměnné formě v teoriích i politice komunistických stran hlásících se například k eurokomunismu. Nepřekvapuje proto ani Carrillovo tvrzení, že Dubčekovo vedení jako první v praxi budování socialismu realizovalo eurokomunistické myšlenky skutečné svobody a demokracie. Nejsou nelogické ani nezakryté kontakty představitelů stran hlásících se k eurokomunismu s našimi emigranty či otevřená ocenění ze strany představitelů revizionistických tendencí v oblasti politické ekonomie v krizovém období u nás. Autoři analyzují tuto situaci v kapitole *Ideologický boj či ideologické soužití?* Z hlediska možných zdrojů revizionismu v mezinárodním dělnickém hnutí je velmi aktuální kritika nositelů existenciálně antropologické a scientisticko-pozitivistické revize marxismu-leninismu u nás, jež je obsahem dvou následujících kapitol.

Sedmá kapitola je věnována *Kritice revizionistických modelů socialismu* a svým obsahem se úzce dotýká problémů současného revizionismu, který však, jak autoři přesvědčivě ukazují, nepřichází s ničím novým. Jeho představitelé i dnes zpochybňují vedoucí roli komunistické strany a úlohu dělnické třídy ve společenském vývoji; přitom šíří teorie o současném zániku dělnické třídy. Popírají rozdíl a protiklad mezi kapitalismem a socialismem (dnes například argumenty o existenci dvou velmocí — USA a SSSR). Připisují socialismu podobné vlastnosti a vývojové tendence jako buržoazní společnosti, hlásají „volnou hru politických sil“, „toleranci vůči opozici“, nové modely sociální demokracie atd. V podobném duchu se odvíjely i představy československých revizionistů, jejichž názory podrobili autoři v konfrontaci s celospolečenským vývojem zásadní kritice.

Marxistická analýza zkušeností v ČSSR z let 1968—69 potvrdila, že netřídní, šovinistické, protisovětské programy oslabují jednotu strany, jednotu dělnické třídy a mas pracujících jsou přímým důsledkem opouštění leninských principů výstavby a činnosti komunistické strany, popření revolučních tradic strany a jejich marxisticko-leninských programových principů. „Marxismus-leninismus učí, že dělnická třída — aby mohla splnit svou historickou úlohu — musí vytvořit svou přísně třídní, internacionální politickou stranu, vyzbrojenou poznáním zákonů společenského vývoje a uskutečňující vedení jejího třídního boje a budování nové společnosti“ (s. 331). Závěr, který se prověděl v krizovém období u nás, je v současné době vysoce aktuální například pro španělské komunistické hnutí. Dříve akceschopná revoluce Komunistická strana Španělska se nyní v důsledku šíření revizionistických myšlenek označovaných za eurokomunismus ocitla v hluboké krizi. Obdobně jako pravicevci či levicevci propagátoři „modelů“ socialismu u nás se i španělská eurokomunistická dopouštějí základní chyby, tím, že „porušují dialektiku obecného, zvláštního a jedinečného, internacionálního a národního“. Tvůrčí marxisticko-leninská politika se vyznačuje tím, že poznává a prosazuje obecné v jedinečném a zvláštním. Jestliže jsou ignorovány specifické rysy jednotlivých zemí, a tím i jednotlivé a zvláštní, vzniká dogmatismus a schematismus. Naproti tomu gnozeologickým zdrojem revizionismu je podceňování nebo popírání obecného, obecných zákonitostí. To nutně vede k zřeknutí se cíle revolučního hnutí a k nacionalismu. S odmítáním obecných

zákonitostí vývoje socialismu pravicoví revizionisté a oportunisté odmítali obecné zákonitosti politiky a základní rysy a principy politického systému, jako jsou diktatura proletariátu a vedoucí úloha dělnické třídy v čele s její stranou, svazek dělnické třídy s družstevním rolnictvem a jinými vrstvami pracujících, socialistická demokracie, demokratický centralismus, proletářský internacionismus atd.“ (s. 340).

V případě vývoje v ČSSR koncem šedesátých let, podobně jako v současném španělském komunistickém hnutí, znamenaly a znamenají tyto „omyly“ oslabení strany, její izolaci. U nás se situace ve straně konsolidovala zásluhou cílevědomého prosazování marxisticko-leninských principů v teorii i praxi stranické práce. Ve Španělsku se v současné době řeší ustavením nové komunistické strany marxisticko-leninského typu, která usiluje o sjednocení roztržštěných levicových sil na základě nového programu boje za důsledné provedení demokratických přeměn a socialistickou revoluci.

Pro současný revizionismus zůstává aktuální i požadavek tzv. pluralistického řešení zásadních otázek uspořádání společnosti, přičemž se počítá dokonce s jakousi „fair play“ buržoazie, kterou s ostatními vrstvami společnosti spojuje — podle představ mnohých eurokomunistů — antimonopolistické cítění. Autoři se zabývají „pluralismem“ ideologií, filozofií atd. a na konkrétních názorech jej kriticky analyzují především z filozofického hlediska; současně ukazují jeho eklekticismus a agnosticismus. Idea „pluralismu...“ ztělesňuje nevědecký, subjektivně idealistický směr ve filozofii, který popírá materiální jednotu světa. Místo této jednoty vyhlašuje mnohost jako základní určenost skutečnosti, která existuje bez vnitřní souvislosti a která postrádá obecných zákonitostí.“ (s. 383). Současná revoluční praxe mezinárodního komunistického hnutí dokazuje obecnou platnost závěru o tom, že revizionistické a oportunistické, stejně jako antisocialistické a antikomunistické síly se snaží učinit z pluralismu teoretický nástroj, který by sloužil k dezintegraci jednotné marxisticko-leninské teorie a k rozkladu komunistických stran a mezinárodního komunistického hnutí. Proto je třeba „pluralismus“ rozhodně odmítnout. „V boji dvou světových názorů nemůže být místo pro neutrální postoje a kompromisy. Zde je nutné projevat vysokou politickou bdělost, vyvíjet aktivní operativní a přesvědčivou propagandistickou práci a včas se postavit proti nepřátelským ideologickým diverzím“ (s. 384).

Recenzovaná práce Ladislava Hrzala a Jakuba Netopilíka *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*, rozvržená do devíti kapitol a uzavřená zobecňujícím závěrem, k němuž je připojen téměř třicetistránkový seznam literatury a jmenný rejstřík, je cenným materiálem nejen pro teoretické pracovníky v oboru marxistické filozofie, sociologie, vědeckého komunismu, ale i pro badatele v oboru dějin mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Přináší hodnotné podněty pro vědecký výzkum z hlediska metodologie, obsahově argumentace, historické analogie atd.

Vzhledem k tomu, že kniha obsahuje otázky týkající se celkového vývoje marxisticko-leninské filozofie u nás od r. 1945, je zároveň vhodným inspirujícím zdrojem poznatků pro pedagogické pracovníky, lektory a propagandisty v oblasti společenských věd.

Věra Ďurinová

Sedláček Jan: Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika

Praha, Univerzita Karlova 1982, 148 s.

Sedláčkova kniha je zajímavá hned z několika důvodů: předně je to první česká monografická práce o teoretikovi, který i u nás měl značný přímý i nepřímý vliv; dále pak představuje pokus o zásadovou konfrontaci Durkheimovy sociologie s marxismem; a konečně je jedním z nejvýraznějších svědectví o úrovni, již dosáhla marxisticko-leninská sociologie v Československu sedmdesátých let.

Práce je rozčleněna do tří částí. První zachycuje politické a myšlenkové základy Durkheimova díla, druhá rozebírá výchozí pojmy Durkheimovy koncepce společnosti, třetí hledí postihnout základní rysy Durkheimovy sociologické metody.

První část přináší kromě výstižné a stručné biografické informace a kromě shrnutí literatury, na němž čtenáře zaujme postřeh, že první v podstatě vyčerpávající monografii o Durkheimovi je kniha J. V. Osipovové (*Sociologija Emilja Džuržejma*, Moskva 1977), zatímco rozsáhlá literatura buržoazní se vyčerpávala rozborem a rozvíjením pouhých jednotlivostí a celkový rozbor Durkheimova díla zatím nepodala (s. 16a.). zmapování výchozí konstelace: Durkheimova vztahu k socialismu a Durkheimova vztahu k předchůdcům a současníkům. Sedláček upozorňuje, že termín socialismus měl ve Francii minulého století dva základní významy — původní význam saint-simonistický, znamenající plnou věleněnost individua do perfektně

proorganizovaného systému společnosti, a význam revolučně protikapitalistický, vztahující se k vyspělé beztržní společensko-ekonomické formaci. Není třeba rozvádět, jak velké nebezpečí je s překrýváním a znejasněním obou významových okruhů spojeno. Mnohá zneužití lze doložit historicky, mnohá aktuálně. Neosaintsimonistické fikce nabyly po druhé světové válce překvapivě na účinnosti a staly se jedním z nejzákeřnějších zdrojů revizionismu a antikomunismu.

Srovnání s předchůdci a významnými současníky umožňuje pochopit Durkheimovo dílo v širších souvislostech a také hlouběji. Sedláček je provedl stručně a výstižně. Kromě obvyklých rozborů Durkheimova vztahu ke Comtovi, Spencerovi a Tardovi poukázal inspirativně na směrodatné vlivy německé (Wundt, Schaeffle, Gumpłowicz) a na klíčový význam, který měl pro francouzskou sociologii odkaz Montesquieuův. Durkheimův vztah k Rousseauovi je indikátorem jeho ideologické pozice. Durkheim ocenil Rousseauovo rozlišení sociálního od psychického, odmítl však představu člověka v přirozeném stavu. Sedláček píše, že v přirozeném člověku Durkheim správně rozpoznal pouhou abstraktní fikci. To je však jen jedna stránka věci. Druhá, neméně důležitá, spočívá v tom, jak ona fikce fungovala: byla základem teoretické argumentace ve prospěch občansko-lidské emancipace a nekategoričtějších podob nabyta ve fázi buržoazně revoluční, zejména v jakobinismu. Proto ji Durkheim zásadně odmítl, ač mu v jiných souvislostech čiré abstrakce nevadily, ba měl pro ně vytříbený smysl a založil na nich nejpozoruhodnější části své sociologické teorie.

Závažné souvislosti otevírá srovnání názorů Durkheimových a Simmelových (s. 48–50). Sedláček, opíraje se o Simmelův programový článek v *L'Année sociologique* a o soudobou durkheimovskou a simmelovskou literaturu polskou, poukazuje hlavně na to, že Durkheim v duchu comtovske tradice žádal pohlcení starších společenskovědních disciplín sociologií, kdežto Simmel odmítal popřít autonomii jednotlivých společenských věd ve prospěch sociologie. Simmelův program vyjasnění předmětu sociologie oddělením sociálních jevů od kulturních směřuje k vydělení formalizovatelných a typově stálých struktur z totality historického života. Tento spor bývá označován za spor mezi pozitivismem a historismem, mezi přírodovědně a duchovědně orientovanou společenskovědní metodologií. Nespokojíme-li se však s těmito vnějškovými (a navíc dobově polemickými) klasifikacemi, pronikneme k příznačným souvislostem. Řekli jsme již, že Durkheim odmítl představu přirozeného člověka; Simmelovo hledání stálých struktur, vyskytujících se v různých společenských a historických kontextech a podléhajících stále stejným zákonitostem, kritizoval jako projev skrytého psychologismu. O psychologismu Tardova typu tu ovšem nemohlo být ani řeči. Šlo o empirizaci – tedy také zhistoričtění – antropologické konstanty, o vysvětlení historického člověka z jádra zákonitostí obecně platných, z přirozené lidské povahy. V tom tkví smysl Diltheyova úsilí o popisnou psychologii, smysl metodologických snah Simmelových, smysl té části fenomenologie, kterou se později pokusila rozvinout fenomenologická sociologie. Téma antropologické konstanty mělo vyvážit silnou vnitřní relativizovanost německého historismu, a tak se stát oporou nepozitivistické, leč pozitivní vědy. Výbušně revolucionizující ráz myšlenky přirozeného člověka tu byl podstatně umírněn, nicméně plodná souvislost s důležitým prvkem osvícenství byla uchována právě tam, kde bychom to na první pohled nečekali.

Je zajímavé, že Durkheim, který se proti socialismu a dělnickému hnutí i proti tehdejší francouzské klerikální a nacionalistické reakci pokládal za dědice osvícenství, zvolil opačný postup: z osvícenského odkazu drží pojem sociální, pokouší se objasnit jeho mechanismus a výlučně v něm hledí zakotvit objektivitu řádu; pojem antropologické konstanty nechal padnout. Tento manévr se kryl kritikou psychologismu. Ač tato kritika byla po mnoha stránkách věcně oprávněná, šlo přece jen o něco hlubšího. Pěkně to ukazuje příklad Comtův: v jeho systému věd se pro psychologii vůbec nenašlo místo, radikálnější antipsychologismus si tedy lze stěží představit; přesto však Comte drží téma antropologické konstanty a rozvíjí je ve své teorii sociální dynamiky, zejména v teorii pokroku.

Obě fragmentární varianty, Durkheimova i Simmelova, vznikly rozštěpením celku původně jednotného, sklenujícího jednotlivé s obecným na základě důvěry, že všeobecná realizace přirozených práv člověka a občana osvobodí z područí panství a poddanství jednotlivého občana, právě tak jako lidstvo. Nestačí prohlásit rozklad původní jednoty buržoazního obrazu světa za úpadek. Odráží se v něm skutečné změny a problémy společenské, a proto je třeba pochopit jej v jeho objektivitě. Pro marxisticko-leninskou kritiku buržoazní ideologie otevírá pozorné studium vnitřních souvislostí oné fragmentarizace jednu ze základních možností, jak postihnout třídnost buržoazní vědy přímo u pramene, ve funkčních vazbách vnějšímu pohledu skrytých.

Systematická část Sedláčkovy práce je postavena na konfrontaci základních pojmů a postupů Durkheimovy sociologické teorie s teorií marxismu-leninismu. Tato metoda má plné oprávnění jako obrana proti revizionistickému zanášení cizorodých prvků do marxismu. V šedesátých letech, jak známo, nabyla tato synkretizace na síle a vlivu do té míry, že byly ohroženy nejvládnější základy marxistické vědy. Počátkem let sedmdesátých bylo proto nutné obnovit principiální marxisticko-leninskou orientaci, znovu důrazně odlišit marxistickou teorii od nemarxistických příměsí, hájit a obhájit metodologickou i ideovou čistotu marxisticko-leninských základů sociologie a dalších společenskovědních disciplín. Právě z této souvislosti vzšla Sedláčкова kniha, právě v tomto ohledu představuje jednu z nejprůzračnějších prací sedmdesátých let.

Nesporně přínosný základní Sedláčkův postup má také své meze. Obrana čistoty marxisticko-leninské teorie není jediným úkolem marxisticko-leninské kritiky buržoazní sociologie. Je tu ještě úkol poznávací. Prokázání, že základní pojmy, teze, metodologické postupy té či oné buržoazní sociálněvědné teorie nejsou marxistické, má smysl pouze z hlediska ochrany marxismu před pronikáním cizorodých vlivů. Pro poznání a marxisticko-leninskou kritiku buržoazních teorií samotných, vytváří pouze předpoklady, z nichž je třeba jít dále a hlouběji. Nápadné je to zejména tam, kde si buržoazní teoretik nečiní nárok být marxistou anebo být s marxismem alespoň v dílčích pozitivních vztazích. První krok kritiky, tj. jasné odlišení od teorie marxistické, je tak učiněn se samozřejmostí pro obě strany.

Dějiny sociologie jsou součástí živé sociologické teorie, jinak nemají valného smyslu. Proto by měly být pojímány problémově, jako dějiny problémů, jako struktura problémů celé disciplíny. Marxisticko-leninská kritika buržoazní sociologie má za úkol poznat nemarxistické sociologické teorie v objektivitě jejich vnitřní výstavby, jejich funkcí ideologických, jejich účelnosti pro řešení problémových konstelací. Ani v nejmenším to neznamená zanedbání třídního přístupu. Ten přece nespočívá v pojímání dějin sociologie (filozofie, historiografie apod.) jako sledu omylů a nesprávných mínění. Rozlišovat zásadně a přitom citlivě mezi momenty pravdy a momenty nepravdy v klasických dílech buržoazní vědy a kultury se nelze nikde naučit lépe než u klasiků marxismu-leninismu.

Druhá část Sedláčkovy práce se zabývá výchozími pojmy Durkheimovy koncepce společnosti — dělbou práce, společenskou solidaritou, kolektivním vědomím, objemem a hustotou společnosti a anomickými formami dělby práce. Autor postihl klíčový význam durkheimovského pojmu solidarita a českému čtenáři užitečně objasnil, že tento termín má ve francouzštině poněkud jiný význam než v češtině. Znamená příslušnost, vzájemnou závislost objektivního charakteru. Ve srovnání s tím je český význam termínu zúžen na kvalitu etickou nebo psychologickou, příležitostně chápánou též politicky: bývá jím vyjadřována kvalita určitého postoje se zdůrazněním aktivity subjektu. Ve franštině mohou být solidární nejen lidé, ale také například otázky nebo věci (s. 59). To je třeba mít na mysli, máme-li přiměřeně pochopit Durkheimův pojem solidarity. Nevyjadřuje pouze vědomí příslušnosti a jemu odpovídající chování, nýbrž též objektivitu vzájemné příslušnosti a závislosti, objektivitu, která má plně nadindividuální povahu a projevuje se jako zákonitost zcela nezávislá na jedincích.

Durkheimovo učení o segmentech propojuje oba základní typy solidarity (mechanický a organický), neboť segment i v organizaci vyznačující se organickou solidaritou nese v sobě silnou tendenci k solidaritě mechanické. V tomto bodě otevřel Durkheim navzdory pozitivistickému objektivismu perspektivní hledisko strukturní. Základní otázka po prameni kvalitativní přeměny množiny součástí v kvalitativně novou a sourodý celek, kterou si mimo jiné kladl již Montesquieu, přeměňuje se tu z neřešitelné metafyzické podoby ve zkoumatelnou podobu segmentárních vztahů a vztahových sestav.

Určité potíže činí autorovi kombinace hlediska systematického, daného zmíněnou konfrontační koncepcí knihy, s genetickým, jehož uplatnění vyžadují výklady některých partií Durkheimovy sociologie. Projevuje se to sklonem k ne zcela bezpečnému odstínění jednotlivých abstrakčních rovin. Tak například při rozboru Durkheimovy teorie dělby práce je struktura dělby práce příliš úzce vztažena ke struktuře třídní, místy dokonce vzniká dojem záměny — jistě jen shodou okolností. Jde přitom o dvě různé abstrakční úrovně: o zachycení změn z hlediska podstaty (struktura třídní) a změn z hlediska jevu (struktura dělby práce). Uvádět je v úzkou souvztažnost je stejně neodůvodněné, jako je umělé rozštěpovat do naproste nezávislosti. Socialistická revoluce zajisté přináší základní změny v třídních vztazích, avšak rozhodně nelze očekávat, že by se vytváření nové společensko-ekonomické formace automaticky, přímo a všeobecně promítlo do jevového rozčlenění úkonů

pracovní činnosti (srovn. s. 29). Podobně, domnívám se, nelze Durkheimovo vysvětlení příčin dělbý práce diskvalifikovat jako pouze demografické (s. 65) jen proto, že nepočítá s marxistickým pojmem společensko-ekonomické formace. Osipovová, kterou autor na tomto místě cituje, upozorňuje, že bez pojmu společensko-ekonomická formace nemůže Durkheim překročit od konstatování vzájemného působení jevů k výkladu kauzálnímu. To však neznamená, že by konstatování vzájemného působení jevů bylo bezcenné — je-li ovšem bezpečně prokázáno.

Pojem kolektivního vědomí byl od počátku nejspornějším bodem Durkheimovy sociologické teorie. Oponenti, a dokonce i žáci, žádali jeho ontologické vyjasnění, kdežto zakladateli šlo spíše o vystižení funkcí. Marxistická kritika je povolána k rozpoznání silných i slabých stránek této teorie, neboť disponuje rozpracovanou teorií společenského vědomí. Idealistické rozhodnutí základní filozofické otázky je spíše důsledkem než příčinou slabín této Durkheimovy teorie. Systematicko-filozofickým konstatováním nelze v tomto bodě nahradit konkrétní prozkoumání problému.

Třetí část Sedláčkovy práce se zabývá základními rysy Durkheimovy sociologické metody. Autor se soustřeďuje především na kritiku Durkheimova objektivistického zaměření, jež vydává sociologii za nestrannou nadtržidní vědu. Poukazuje na to, že Durkheimův racionalismus není ničím jiným než racionalismem určité složky francouzské buržoazie přelomu devatenáctého a dvacátého století. Bylo by zajímavé blíže objasnit, jaká složka francouzské buržoazie a proč pěstovala racionalismus durkheimovského typu. Právě z hlediska marxisticko-leninské teorie je třeba mít na zřeteli, že vývoj buržoazní vědy a ideologie má svou objektivní stránku, kterou nemůže zachytit výlučně negativní výměr.

Uvedeně dílčí výhrady k některým formulacím nemají ani v nejmenším zpochybňovat cenu Sedláčkovy knihy. Přinesla základní vyjasnění, která vybízejí k dalším, jemnějším rozborům, kladou nové otázky, na něž bude třeba tvůrčím způsobem odpovédět. Systematicko-kritické zaměření vedlo autora k rozboru základních teoretických spisů Durkheimových, především studie o dělbě práce a programového spisu *Pravidla sociologické metody*. Poněkud stranou zůstala další Durkheimova díla, zejména díla zaměřená na konkrétnější prozkoumání určitých problémů — například proslulý spis o sebevraždě. Zkušenost nás učí, že buržoazní sociologové a historikové často v práci výzkumné či pramenné postupují jinak nebo méně důsledně, než jak jim velí jejich vlastní teorie a metodologie. Příkladem za všechny jiné může být dílo Maxe Webera. Heuristicky cenné diskrepance přímo zvou ke kritickému vytěžení. Celku díla Durkheimova bude třeba po této stránce ještě věnovat pozornost.

Od autora tak zasvěceného můžeme nepochybně očekávat objasnění dalších souvislostí, na něž se v recenzované knize z pochopitelných důvodů nedostalo. Užitečnou informací by byl náčrt osudů Durkheimovy školy. Zvláště zajímavé by bylo číst z pera předního československého marxistického sociologa srovnání Durkheimovy a Masarykovy práce o sebevraždě; Masarykova práce je, jak známo, starší. Zdá se mi nosné i porovnání jejich vztahu k socialismu, marxismu a dělnickému hnutí. Cenný by byl též rozbor vlivu Durkheimovy školy u nás v meziválečném období.

Jaroslav Střítecký

Nové pracoviště ČSAV

Na základě rozhodnutí Prezidia ČSAV proběhla v polovině minulého roku reorganizace brněnských společenskovědních pracovišť ČSAV a spojením Psychologické laboratoře a Ústavu vědeckého ateismu ČSAV vznikl *Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV* ke dni 1. 7. 1983.

Nová instituce s novou organizační strukturou realizuje výzkumný program stanovený na základě obecné koncepce činnosti ústavu. Těžiště výzkumné práce spočívá v empiricko-teoretické analýze stavu (tj. struktury a obsahu) společenského, zejména světonázorového vědomí a jeho vývojových trendů. Profil výzkumné činnosti do značné míry určuje organizační struktura pracoviště, která umožňuje poznávací přístup k předmětu zkoumání po třech liniích — filozofické, sociologické a psychologické. V současné době zachovává nový ústav výzkumnou kontinuitu se zaniklými pracovišti, v nejbližší budoucnosti však dojde k podstatným posunům: půjde zejména o to, co nejvíce integrovat výzkumný program uvedených linií poznávacího přístupu pod zorným úhlem analýzy světonázorové dimenze společenského vědomí. Obecně možno říci, že celkový profil nového pracoviště bude v zásadě filozoficko-sociologický.

Ústav má v současné době v souladu s koncepcí další práce tři oddělení — oddělení vědeckého ateismu, oddělení sociologických výzkumů společenského vědomí, oddělení psychologie a informační středisko. V zájmu kvalitní informovanosti pracovníků v oblasti *sociologie* uvádíme bližší charakteristiku sociologických výzkumných úkolů ústavu i práce oddělení sociologických výzkumů.

V této pětiletce řeší sociologická část pracoviště dílčí úkol SPZV VIII-6-7/1 *Proces sekularizace obyvatelstva ČSSR se zvláštním zřetelem k formování ateistického vědomí školní a studující mládeže* (odpovědný řešitel PhDr. Stanislav Hubík, CSc., dříve doc. RSDr. František Křenek, CSc.), který je součástí hlavního úkolu VIII-6-7 *Vědecký ateismus a překonávání náboženství v podmínkách vyspělého socialismu* (koordinátor PhDr. Ivan Hodovský, CSc., ředitel ústavu). Jelikož je úkol fakticky dokončen, orientují se pracovníci oddělení sociologických výzkumů postupně na nový program rámcově vytyčený novou koncepcí pracoviště.

Oddělení sociologických výzkumů ovšem není jen empirickým pracovištěm — zabývá se jak empiricky orientovanou výzkumnou činností (zde třeba uvést alespoň již realizovaný výzkum *Světonázorová a hodnotová orientace obyvatelstva ČSSR staršího 15 let ve vztahu k náboženství a ateismu*, který byl v uplynulém období uskutečněn ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze), tak teoretickou analýzou (některé výsledky této práce shrnuje bibliografie uvedená ve Filozofickém časopise 1982, č. 4, zejména s. 680). V současné době připravuje pracoviště opakování výzkumu světonázorové orientace obyvatelstva ČSSR, jehož výsledky by měly být konfrontovány se závěry výzkumu minulého a s dalšími empirickými daty. Oddělení sociologických výzkumů Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV spolupracuje s již vzpomenutým ÚVVM při FSÚ v Praze, s katedrou marxisticko-leninské sociologie UJEP v Brně, se sociologickým oddělením ÚVA SAV v Bratislavě a podílí se na výzkumné činnosti některých dalších týmů.

V nejbližších letech se bude těžiště teoretické i empirické výzkumné činnosti oddělení sociologických výzkumů (a ústavu vůbec) stále více přesouvat do oblasti zkoumání světonázorových (nejen náboženských nebo ateistických) dimenzí strukturních prvků a funkcí společenského vědomí.

Stanislav Hubík

Rozvoj člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti

Ve dnech 3.—5. října 1983 se uskutečnilo v Harrachově v zařízení ÚV SSM sympozium na téma: *Rozvoj člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti*. Na přípravě symposia a jeho zdárného průběhu se podílely tři sekce: sekce sociologie integrálního zkoumání člověka, sekce sociologie rodiny a sekce sociologie mládeže.

Zájem o tuto vysoce aktuální problematiku je zákonitým jevem. Již V. I. Lenin na počátku budování socialistické společnosti často zdůrazňoval úlohu člověka při uskutečňování revolučních přeměn společnosti, které zpětně ovlivňují jeho rozvoj.

Na XVI. sjezdu KSČ generální tajemník ÚV KSČ řekl, že „smyslem veškerého našeho výchovného úsilí je utvářet všestranně se rozvíjející osobnost člověka, formovat jeho myšlení a citění v duchu našich socialistických ideálů, morálních norem a životních hodnot, aby se v něm plně rozvinuly nejušlechtlejší rysy hospodáře a tvůrce nové společnosti“.

Při přípravě sympozia nám šlo o to, abychom problematiku rozvoje člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti koncipovali nejen z aspektu teoreticko-metodologické roviny, ale abychom plně využili i poznatků z empirických výzkumů uskutečněných v minulých letech různými vědními obory.

Jedním z důležitých cílů jednání bylo zobecnit dosavadní poznatky o faktorech, které v současné etapě pomáhají formovat pozitivní vlastnosti člověka, podporující jeho výkonnost, ale i poukázat na to, co tento pozitivní proces zpomaluje nebo brzdí. Na tyto skutečnosti ve své podstatě různým způsobem reagovaly přednesené referáty a diskusní příspěvky z oboru sociologie, psychologie, sociální psychologie, pedagogiky, teorie řízení, práva, antropologie a dalších oborů.

Téma sympozia úzce souviselo s úkoly, které byly vetyčeny XVI. sjezdem KSČ, i s cíli a úkoly Československé sociologické společnosti při ČSAV.

Obsah jednání nejlépe reflektuje připravený sborník, který má čtyři kapitoly. V *první kapitole* jsou referáty, v nichž převažují filozoficko-sociologické přístupy ke zkoumání člověka v současné etapě. Je zde celkem 8 příspěvků, v nichž se analyzuje teoreticko-metodologický význam Marxovy koncepce podstaty člověka, otázky autority a autonomie v socialismu, problematika společenského vědomí a rozvoj člověka, vlivy kultury na formování člověka (autoři: R. Šíma, J. Filipec, J. Pešková, V. Čechák, Z. Čermáková, V. Struhovský, J. Suchý a J. Beinlová).

Ve druhé kapitole jsou analyzovány psychologicko-pedagogické problémy rozvoje osobnosti v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti (autoři J. Hlavsa, M. Kodým, J. Skalka, J. Wolf).

Obsahem *třetí kapitoly* jsou některé problémy přípravy a formování osobnosti řídicích pracovníků a budoucích odborníků (autoři: A. Hírner, V. Pilíšek, R. Franěk, M. Horalíková a M. Kratochvílová).

Ve čtvrté kapitole jsou referáty, které analyzují převážně vliv rodiny na rozvoj a utváření mladého člověka v socialistické společnosti i vlivy některých negativních jevů. Kromě toho jsou zde rozebírány sociální kontexty formování osobnosti mladého člověka i vlivy etnicky diferencovaného jihočeského prostředí na člověka (autoři: M. Mrkosová, J. Zapletal, J. Prokopec, D. Holda, V. Skalský, R. Bednařík, H. Nováková a E. Davidová, A. Kunstová (1)).

Na sympoziu odezněly referáty různé teoreticko-metodologické úrovně, právě tak jako referáty empirické a praktické povahy, které zobecňovaly zkušenosti z oblasti formování člověka v různých sférách společenské praxe. Vcelku převažovaly informace a poznatky gnozeologicky hodnotné. Sympozium se stalo místem hledání společného jazyka pro všechny účastníky. To přirozeně nebývá lehké a nelze toho dosáhnout jednou akcí. Toho jsme si plně vědomi. Právě proto byl vznesen opakovaný požadavek, aby se takovéto akce konaly častěji. Tento požadavek současně představuje ocenění sympozia. Nejlépe to vyjádřila prof. dr. M. Šolcová, DrSc., která sympozium pozdravila za předsednictvo *Československé sociologické společnosti* ČSAV. Zdůraznila, že *Společnost* považuje za potřebné konání takových akcí, které koncentrují pozornost teoretiků a vědců z různých vědních oborů na tak důležité téma, jakým je rozvoj člověka. Naše společnost, zdůraznila dále, dělá vše pro to, aby vytvářela optimální podmínky pro všestranný a harmonický rozvoj osobnosti. To je úkol trvalý, i když náročný a složitý. A Československá sociologická společnost se musí na něm přiměřeně podílet.

Sympozia se zúčastnilo více než 60 lidí z vědeckých ústavů ČSAV a vysokých škol, z resortních výzkumných ústavů a osvětových zařízení, ale i z podniků (podnikovní sociologové, psychologové). Bylo předneseno celkem 24 referátů.

Vysoce si vážíme toho, že na sympoziu vystoupili čelní představitelé našich vědeckých společností a vědních oborů: předseda Filozofické společnosti při SAV prof. dr. R. Šíma, DrSc., předseda Pedagogické společnosti při ČSAV prof. dr. J. Skalka, DrSc., a předseda Psychologické společnosti při ČSAV doc. dr. M. Kodým, CSc. (jeho referát přednesl J. Hlavsa).

Přítomnost těchto osobností na sympoziu je výrazem činnorodé spolupráce vědeckých společností ČSAV. Tato spolupráce se již rozvíjí v konkrétní rovině, a to při řešení problému rozvoje člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti.

Na jednání se aktivně podíleli pracovníci z oboru filozofie, sociologie, psychologie, sociální psychologie, teorie řízení, práva a antropologie. Sympozium se tak stalo i důležitým místem osobního setkání a navázání hlubších kontaktů mezi pracovníky různých oborů.

Potvrdilo se, že jen tvůrčí uplatnění marxisticko-leninské teorie, její studium a její zvládnutí tvoří vědecké východisko zkoumání člověka. Ukázalo se, že pro hlubší dorozumění a hledání společného jazyka je nezbytné zvládnout a osvojit si základní pojmy vztahující se k problematice člověka, jak je koncipovali klasikové marxismu-leninismu. Mezi nejfrekventovanější pojmy patří přirozené pojmy individuum, osobnost, člověk, člověk jako sociální bytost, problém podstaty člověka, vztah sociálního a biologického, a to jak v procesu antropogeneze, tak i v následujících stádiích vývoje člověka. Když marxismus zdůrazňuje sociální podstatu „lidské přirozenosti“, vůbec tím nepopírá význam biologického faktoru, přirodné antropologických rysů člověka. Je známo, že zakladatelé marxismu-leninismu odmítali čistě biologický výklad rodové podstaty člověka a oprávněně zdůrazňovali, že rozhodující vliv na podstatu a vývoj člověka měl a nadále má právě sociální faktor. Biologický původ prodělal značnou modifikaci pod vlivem sociální činnosti a nejinak tomu bude i v budoucnosti. Nejde tedy jen o vzájemnou souvislost a podmíněnost sociálního a biologického, ale o primát sociálního. Toto hledisko je důležité pro pochopení rozvoje člověka, pro pochopení významu sociální činnosti na utváření jeho rysů. Naším úkolem je odkrývat mechanismy utváření těchto rysů v konkrétní etapě budování rozvinuté socialistické společnosti, ale současně ukazovat na reálné problémy, rozpory a nedostatky.

Psát o takovém náročném setkání není lehkou záležitostí už proto, že nelze postihnout vše, o čem pojednávaly jednotlivé referáty a zejména diskuse u kulatého stolu. Předsedové všech tří sekcí se shodli v názoru, že symposium splnilo vytčené cíle: přispět k objasnění aktuální problematiky člověka, přinést podněty k prohlubování teoreticko-metodologických přístupů i náměty pro vědecko-výzkumnou činnost a pedagogickou praxi v oblasti komunistické výchovy.

Alexander Fazik

Příspěvek k rozvoji teorie veřejného mínění

Problematika přesnějšího aktuálního poznání společenské reality nabývá stále více na významu. Hovoří pro to jak vnitrosociální požadavky řízení sociálních procesů, tak i mezinárodně politické okolnosti. Zejména v období stále intenzivnějšího ideologického boje, nevybíravých metod ideologické diverze proti socialistickým státům je nezbytné znát mínění občanů, včas a kvalifikovaně na jeho některé projevy reagovat, prostřednictvím ideového ovlivňování a lepší organizací sociální reality jej formovat.

Významné postavení v tomto procesu má marxistická sociologie, v jejímž rámci plní důležitou poznávací úlohu výzkum veřejného mínění. O objektivní nutnosti dalšího řešení problematiky nás přesvědčuje i stále větší frekvence materiálů zabývajících se veřejným míněním ve společenskovědní časopisecké produkci. Zejména červnové plénum ÚV KSSS důrazně upozornilo na naléhavost potřeby empirických výzkumů i rozvoje teorie veřejného mínění. Obdobné požadavky na sociologickou frontu adresují i představitelé naší strany. Vedení sekce sociologie veřejného mínění Československé sociologické společnosti ČSAV si je vědomo nezbytnosti dále rozvíjet poznání složitého společenského jevu, jímž bezesporu veřejné mínění je. Proto také na letošní 28.—30. březen připravilo ve víceúčelovém zařízení Generální prokuratury v Kosově Hoře seminář na téma *teoretické problémy veřejného mínění*.

Sekce sociologie veřejného mínění ČSSS se za dobu své dvanáctileté činnosti zatím souhrnně nezabývala speciálními otázkami teorie veřejného mínění. Některé dílčí otázky byly sice prezentovány na seminářích sekce v předchozích letech, teprve nyní — v Kosově Hoře — však šlo o systematický interdisciplinární přístup k problematice. O společenské naléhavosti řešení základních teoretických problémů svědčí fakt, že se semináře účastnilo 42 sociologů z 18 vědeckovýzkumných a pedagogických pracovišť (Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Ústavu filozofie a sociologie SAV, katedry sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ v Praze, Výzkumného ústavu kriminologického při Generální prokuratuře, výzkumných pracovišť Československé televize Praha, Československého rozhlasu Praha, Československé televize Bratislava, vydavatelství Naše vojsko, fakulty žurnalistiky UK a jejího Ústavu teorie a praxe žurnalistiky, filozofické fakulty

Univerzity Karlovy v Praze, filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, Psychologického ústavu ČSAV, Vojensko-historického ústavu v Praze a dalších pracovištích).

Již tento přehled dává představu o tom, že záměr analyzovat některé teoretické otázky veřejného mínění z interdisciplinárních hledisek byl splněn. I počet referentů není zanedbatelný — s původními vědeckými sděleními vystoupilo 21 účastníků semináře.

Souhrnným pohledem na současný stav rozpracovanosti problematiky teorie veřejného mínění jej zahájil předseda sekce L. Vacek z ÚVVM při FSÚ. Zdůraznil, že i pro oblast výzkumu veřejného mínění plně platí slova 15. zasedání ÚV KSČ, že řešení všech aktuálních otázek vývoje společnosti „vyžaduje, aby společenské vědy postupovaly směleji v analýze jevů, které nás znepokojují, a dosahovaly větší hloubky teoretického poznání“. Musíme tedy usilovat o hlubší poznání veřejného mínění a využití jeho vlivu na společenský vývoj v duchu realizace celospolečenských zájmů. Západní sociologie nevytvořila ucelenou teoretickou koncepci veřejného mínění, převládají v ní prakticistní přístupy k veřejnému mínění a jeho výzkumu, zejména pak silné psychologizující vlivy. L. Vacek připomněl roli zakladatelů marxistickoleninské filozofie při vytváření vědecké koncepce veřejného mínění a jeho funkce v životě společnosti. Ukázal rovněž úlohu dalších vědních disciplín v jeho zkoumání a ve formulaci základních rysů jeho teorie a kategoriálního aparátu (např. teorie komunikace, informatiky, teorie žurnalistiky, statistiky, demografie, psychologie, etiky, estetiky, práva apod.). Zdůraznil, že sociologie vystupuje při studiu veřejného mínění v úloze integrující vědy. Se sociologií je spojuje sociální charakter jeho podstaty, bezprostřední vztah k sociální struktuře, sociálním skupinám, hodnotovým orientacím atd. Obdobně i v Sovětském svazu je k veřejnému mínění uplatňován interdisciplinární přístup (například práce Grušina, Korobejnikova, Safarova, Firsova, Uledova a dalších); problematika zkoumání veřejného mínění je součástí výuky na Moskevské státní univerzitě. Soudruh Vacek závěrem svého vystoupení formuloval některé otázky, vyžadující řešení. Je třeba se hlouběji zabývat úlohou veřejného mínění v ovlivňování nejrůznějších sfér společenského života, vztahem individuálního a společenského ve veřejném mínění, jeho vztahem k obecné sociologické teorii, jeho funkci jako sociálního regulátoru, analýzou mechanismů změn veřejného mínění a jeho řízení, atd.

Pracovnice ÚTPŽ při FŽ UK v Praze M. Koutská se soustředila na postižení základních rysů vztahu veřejného mínění a žurnalistiky. Prezentovala některé výsledky, jichž bylo dosaženo při řešení úkolu státního plánu *Úloha prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí*. Veřejné mínění v pojetí autorky představuje komunikativní výraz masového vědomí a spoluvytváří rejstřík forem společenského vědomí. Pro zkoumání působení prostředků masové informace je pojem veřejné mínění v řadě případů dominantní. S. Koutská konstatovala, že záměrné formativní působení těchto prostředků umožňuje v masovém vědomí, a tedy i ve veřejném mínění, plně rozvíjet kvality odpovídající společenskému vědomí v souladu se záměry rozvoje společnosti. Všimla si otázek operativnosti vlivu na veřejné mínění, kvality práce redakcí i prvků řízení sdělovacích procesů. Ukázala, že rozpracování teorie veřejného mínění bude přínosné pro teorii žurnalistiky a obdobně i konstituující se obor teorie žurnalistiky jednoznačně přinese podněty pro utvářející se komplexní teorii veřejného mínění.

P. Krejčí (PsÚ ČSAV) sledoval ve svém vystoupení *některé otázky vztahu veřejného mínění a psychologie*. Poukázal na význam a meze psychologie při budování teorie veřejného mínění. (V buržoazních státech představují psychologizující tendence hlavní zdroje výzkumů veřejného mínění.) Kriticky se zabýval rozbořem knihy F. P. Chismany *Postojová psychologie a studium veřejného mínění*. Volební kampaně a jejich analýzy prostřednictvím výzkumů veřejného mínění ukazují na některé mechanismy manipulace s veřejností, ale nedávají odpovědi na všechny otázky. Soudruh Krejčí zdůraznil, že psychologie může pomáhat rozvíjet aplikační výzkum.

Determinaci veřejného mínění s důrazem na roli propagandy se zabýval O. Běhounek z VHU Praha. Poukázal na vnější i vnitřní determinanty formující veřejné mínění. Akcentoval roli buržoazní ideologie, která formou psychologické války usiluje o změny v hodnotových orientacích lidí, zejména v oblasti srovnávání životní úrovně v socialismu a kapitalismu formou zjednodušení a manipulace s fakty někdy dosahuje narušení hodnotové struktury části veřejnosti. Základní vliv zde však má stupeň rozvoje socialistické společnosti a kvalita fungování sociálního systému. Stejně tak i konfrontace vztahu mezi normou a realitou. Veřejné mínění umožňuje znát problémy, kořeny a zdroje negativních společenských jevů. Propaganda je jedním z velice intenzivních faktorů formování veřejného mínění, a proto je třeba věnovat

její kvalitě trvalou pozornost a v jejím působení využívat poznatků z výzkumu veřejného mínění.

Na konkrétní využití sociologie veřejného mínění ve stranické práci upozornil ve svém sdělení I. Pujman z VSP ÚVKŠČ v Praze. Charakterizoval zaměření výuky sociologie pro stranické pracovníky, její praktický aplikační charakter i nezbytnost znalosti sociologické teorie pro chápání širších souvislostí sociálních jevů. Přiblížil rovněž formy účasti posluchačů na výzkumech veřejného mínění v rámci prázdninových praxí. Shrnul výsledky a zkušenosti z teoretické výuky i praktických výzkumů a zdůraznil nezbytnost přesné formulace společenské objednávky pro výzkumníky.

Podnětným a závažným bylo vystoupení ředitele Ústavu pro výzkum veřejného mínění K. Rychtaříka, který upozornil na renesanci zájmu o výzkumy veřejného mínění. Čím je větší rozsah historických událostí, jimiž žije společnost, tím více se jich účastní. Pohyb společnosti je komplikovanější a tato složitost zápasu o společenský pokrok oprávněně klade na společenskovední frontu větší poznávací nároky, v nichž výzkum společenského vědomí hraje zvláště významnou roli. Nárůst zájmu o výzkumy veřejného mínění je dán nezbytností mít více informací k řízení společnosti a diferencovat poznání. Veřejné mínění je složitým sociálním jevem, do něhož vstupují prvky ideologické, psychologické a ekonomické povahy i bezprostřední politické zkušenosti veřejnosti. Čeká nás úkol vymezit specifiku přístupu k objektu veřejného mínění v tvůrčí, otevřené atmosféře soudružské diskuse. Ve formování veřejného mínění sehrávají jednu z nejvýznamnějších rolí prostředky masové informace. Veřejné mínění musí být nadále zkoumáno ve dvou rovinách: teoretické a praktické. Zejména však musí jít o kauzální analýzu, od pouhého popisu jevů ke zjišťování příčin existence těchto jevů. Základní gnozeologický problém veřejného mínění spočívá podle prof. Rychtaříka v rozporu mezi nevyčerpatelností objektu poznání a ohraničeným aparátem možnosti sociologického zkoumání. Je třeba mít k dispozici logicko-gnozeologický systém poznání — dialektickomaterialistický výklad světa — a dovést jej do praktického poznání sociální reality.

Některými strukturálními vlastnostmi veřejného mínění se zabýval J. Mišovič z ÚVVM. Vlastnosti veřejného mínění jsou podmíněny společenskými vztahy, přičemž mnohorozměrnost veřejného mínění určuje především jeho homogenita (jednoduchá, parciální, globální), vyspělost, nevyzrálost, nezainteresovanost, názorové napětí. Tyto strukturální vlastnosti indikují hloubku zájmu lidí o některé otázky společenského života. Za podstatný rozdíl veřejného mínění v socialistické a buržoazní společnosti považuje autor vztah osobních a společenských zájmů. Za dominantní rys veřejného mínění v socialismu považuje fakt, že vědecký světový názor se promítá do přesvědčení populace a zakotvuje trvale ve vědomí.

Příbuznou kvalitativní určenost, kompetentnost veřejného mínění, analyzoval pracovník téhož ústavu, J. Krepiš.

Kompetentnost určuje odpověď na otázku, co může a nemůže výzkum veřejného mínění zkoumat a jaké výsledky takové zkoumání přinese. Lze analyzovat prakticky všechna témata společenského života, ale je třeba vždy zvážit, na kterou stránku problému je účelné se zaměřit. S. Kreipl dále rozebíral některé aspekty formulace výzkumných otázek, orientace výzkumu a konstatoval, že se stále realizuje málo výzkumů před uskutečněním některých zásadních sociálních opatření. Přitom by výzkumy mohly řídicí sféře přinést odpovědi na otázky, k jakým formám řešení problematiky se veřejnost kloní a jaké varianty lze realizovat.

P. Vojna z VÚK GP sledoval ve svém vystoupení vztah veřejného mínění a právního vědomí. Zdůraznil přitom, že Výzkumný ústav kriminologický realizuje výzkumy, které jsou určeny právě k poznání názorů veřejnosti na budoucí právní úpravy v některých sférách života společnosti. Úroveň, kvalita a hloubka právního vědomí je zjišťována právě výzkumy veřejného mínění. Poukázal na některé aspekty veřejného mínění, jež se objevují při zkoumání právního vědomí (hromadnost a kolektivnost, vnitřní rozpornost) a podtrhl, že možnosti mobilizace veřejného mínění k dodržování práva jsou mimořádně veliké.

S problematikou integrace v procesu poznávání veřejného mínění vystoupil P. Dvořák z ÚVVM. Konstatoval, že v současné době lze pozorovat různé přístupy k výzkumu veřejného mínění. Ročně se v ČSSR realizuje cca 40 výzkumů: v rámci státního plánu výzkumného programu, výzkumy ÚVVM, výzkumy prostředků masové informace, výzkumy v rámci sociálních analýz pro potřeby sociálního rozvoje, resortní výzkumné práce a další. Za hlavní problém lze považovat roztržitost a duplicitu, nízkou vzájemnou informovanost, nejednotnost konceptualizace, absenci hypotéz a teoretických přístupů apod.

Izolovanost akcí vede mimo jiné k deskripci, někdy dokonce k nepřipustnému

vyvozování dalekosáhle zobecňujících závěrů z dílčích poznatků, k nesystematickému sekundárnímu využívání dat. Integrace je možná za předpokladu koordinace plánů a výzkumných akcí, rozvoje metodologické analýzy výzkumné praxe, standardizace jednotlivých složek empirického výzkumu, s využitím databanky. Základním předpokladem je však systematické rozpracování teorie veřejného mínění.

Bratislavský sociolog V. Krivý z FF Univerzity Komenského hovořil c vybraných *metodologických otázkách zkoumání hodnotových orientací jako součástí veřejného mínění*. Vytýpoval 13 základních problémů, jež výrazně vstupují do tohoto procesu: například málo se zvažuje různorodost zkoumaných hodnot, zkoumání mnohdy probíhá na všeobecné úrovni, chybí osobní kontext, jednotliví respondenti různě chápou určité hodnoty, dochází k povyšování dílčího na celkové, není brána v úvahu deklarativnost výpovědí, hodnotová orientace je strukturovaná, nikoli jednoduchá atd. Je třeba tyto činitele kombinovat a přesněji tak ve výsledcích výzkumu odrazet realitu.

Předmět a techniky výzkumu veřejného mínění v rozhlase přiblížil vedoucí výzkumného oddělení Československého rozhlasu J. Košťál. Účinky prostředků masové informace charakterizoval ve dvou rovinách: duchovní (veřejné mínění), praktické (promítnutí veřejného mínění do praktického života jednotlivce či skupiny). Rozbral některé měřicí nástroje a možnosti zkoumání účinnosti rozhlasového vysílání, zejména si všiml kvality získaných informací a možností jejich použití v programové skladbě.

V. Ungr z výzkumného odboru Československé televize soustředil pozornost posluchačů na *zobecnění některých poznatků z oblasti metodiky výzkumů Čs. televize*. Podtrhl kontinuitu výzkumů sledování televizního vysílání, navázání komunikační vazby s diváckou veřejností. Upozornil na fakt, že jednostranná favorizace sociotechnické funkce výzkumu je obvykle málo společensky efektivní. Neumožňuje výzkumníkům — pod tlakem požadavků na zjišťování aktuálních informací — zamyslet se nad svou prací, nad možnostmi sekundární analýzy dat, nad správností, adekvátností přístupů k výzkumným úkolům, neumožňuje rozvíjet teorii veřejného mínění. Veřejné mínění lze charakterizovat jako jevovou stránku společenského vědomí a výzkumy postihují jeho stav. Zjištěné výsledky však nejsou praxí využívány v dostatečné míře.

Autor knihy *Teorie společenského vědomí* J. Vaněk (VŠE) přiblížil některé aspekty *vztahu veřejného mínění a společenského vědomí*. Veřejné mínění charakterizoval jako komunikativní výraz masového vědomí. Masové vědomí ve Vaňkově pojetí je potencialitou veřejného mínění. Jako závažný úkol budoucnosti vytyčil nezbytnost analyzovat specifiku hromadných poznávacích procesů, prohloubit i analýzu vazeb a vztahů názorů, postojů a hodnocení ve společenském vědomí a ve veřejném mínění.

Pracovník ÚFS ČSAV J. Linhart seznámil s některými *výzkumy socialistického způsobu života*, které — na rozdíl od výzkumů veřejného mínění — mají charakter šetření na vyčerpávajících souborech respondentů (např. na závodech, v institucích). Sledují se zde jevy skupinové dynamiky. Upozornil na styčné plochy s výzkumy veřejného mínění, na analýzy neverbálních projevů mínění a vazby k sociálním zájmům.

M. Formánek z kabinetu marxismu-leninismu ČSAV rámcově naznačil *sociálně politické a třídní souvislosti veřejného mínění*. Buržoazní propaganda se snaží ve svém působení na socialistické země vytlačit politická hlediska, snaží se navodit takovou situaci, z níž vyplýve netřídní komparace jevů. Veřejné mínění umožňuje pochopit roli politického mechanismu, politických zákonitostí, umožňuje vybírat fakty podstatné, rozporné, analyzuje fakty politického života. S. Formánek se dále zabýval některými otázkami politické kultury, charakteristikou dělnické třídy a její role v životě společnosti, úlohou veřejného mínění v politickém řízení společnosti. V diskusi odpověděl na otázky související s politickou úlohou veřejného mínění, charakteristikou dělnické třídy při výzkumech veřejného mínění a při zkoumání politických postojů.

Vysvětlení pojmu „*spirála mlčení*“ bylo úkolem vystoupení J. Herzmana z ÚVVM (za spolupráce V. Exlerové). Referující přiblížil podstatné myšlenky z publikace E. Noellové *Spirála mlčení*. Za spirálu mlčení považuje mechanismus, jímž veřejné mínění zpětně ovlivňuje mínění a chování jednotlivců. Osvětlil teoretické závěry publikace konkrétními výsledky z výzkumů voleb v NSR, tedy praktické využití „*spirály mlčení*“. Na veřejné mínění působí touha po společenském ocenění, obava ze znevažování, obava z izolace a další vlivy. Ze zajímavé informace vyplynuly podněty pro využití otázek typu „*mínění o mínění*“.

Vztahem společenského vědomí a veřejného mínění a možnostmi jejich formování se zabýval K. Eliáš z fakulty žurnalistiky UK. Upozornil na fakt, že zatím není zcela vymezen vztah kategorií společenské, skupinové a individuální vědomí a veřejné mínění. Chybí také popis mechanismu přetváření společenského v individuální.

Zjištěné empirické fakty z výzkumů veřejného mínění je třeba uchovávat. Nezbytnou součástí dalšího zkvalitnění práce je zřizování databank, jež tyto služby zaručí. K tomuto tématu přednesl příspěvek i V. Švestka z ÚVVM. Jeho referát na téma *Databanka ve vztahu k poznávání veřejného mínění* byl přijat se zájmem. Ukázal některé problematické momenty v budování databanky v ÚVVM, jež vyplývají mimo jiné z malé propracovanosti teorie veřejného mínění: například se jednalo o to, jak popsat data, jak vyjádřit jejich obsah, identifikovat respondenty, čas a metodu získávání dat atd. Optimální fungování databanky je do budoucna podmíněno dalším rozvojem a rozpracováním teorie veřejného mínění.

B. Pospíšil z Technicko-ekonomického ústavu všeobecného strojírenství rozebíral *význam interakce výzkumného rozhovoru pro formulaci mínění dotázaného*. Ukázal možnosti, jak tazatel může svým chováním ovlivnit zaměření odpovědi dotázaného, a naznačil typologii různých vztahů a situací, jež mohou nastat při dotazování.

Další zajímavé téma semináře přednesla J. Perknerová z ÚTPŽ při FŽ UK. Akcentovala *aktuální otázky vztahu výzkumů účinnosti prostředků masové informace a veřejného mínění*. Uvedla, že prostředky masové informace velice významně zasahují do procesů utváření i vyjadřování veřejného mínění. Poukázala na některé aspekty formující se vědní disciplíny teorie žurnalistiky a prokázala, že efektivnost vlivu prostředků masové informace na veřejné mínění je podmíněna tím, jak plní své sociální funkce. Výzkumy veřejného mínění ukazují na jedné straně na přímý vliv prostředků masové informace na veřejnost, na straně druhé pak přinášejí poznatky obecnější povahy pro řídicí praxi redakcí — ovlivňují obsah a formu žurnalistických sdělení. Stále organičtější zapojení výsledků výzkumů veřejného mínění přispívá k systémovému pojetí zpětné vazby v práci redakcí, ke komplexnější a koordinovanější práci jednotlivých médií — tisku, rozhlasu, televize.

S posledním příspěvkem semináře vystoupila V. Schmalzová z FFUK. Stručně shrnula základní a určující *trendy, které formují veřejné mínění v NSR*. Upozornila na těsné spojení výzkumů veřejného mínění s výzkumy trhu a na spojitost formativních nástrojů se zájmy kapitálu. Charakterizovala hlavní výzkumná západoněmecká pracoviště, jejich profesionální převažující orientaci.

Jednání semináře shrnul předseda sekce sociologie veřejného mínění, L. Vacek. Vyzvedl zejména interdisciplinaritu jednání, aktivní přínos různých vědních oborů k analýze fenoménu veřejného mínění. Velké množství původních referátů i účast 34 diskutujících naznačují význam, který účastníci semináře přikládají formulaci a rozpracování teorie veřejného mínění. Ukazuje se nezbytnost pokročit dále v rozpracování této teorie. Sekce rozhodla ustavit pracovní skupinu, která by ve formě pracovního materiálu připravila charakteristiku některých základních pojmů z oblasti teorie veřejného mínění a předložila je k diskusi v rámci sekce. Ta by vyústila v seminář a definitivnější formulaci. Prohloubila by se tak náročná práce na rozvoji teorie veřejného mínění, která by zpětně přinesla podstatný užitek vlastní výzkumné praxi. Sekce vydala sborník všech příspěvků.

Dušan Pavlů

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevdán do tiskárny v květnu 1984. Číslo vyšlo v říjnu 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 91,—.

СТАТЬИ

<i>Баух В.</i> : Реализация социально-экономической программы Словацкого национального восстания в политике КПЧ	449
<i>Соколов В. М. - Гардтова М.</i> : Социология морали: сущность, структура, предмет исследования	461
<i>Гоушка И.</i> : Теоретические аспекты современной борьбы за демократию в капиталистических странах	472
<i>Витечкова Я. - Гудечек Я.</i> : Включение молодежи в рабочий процесс. Подход к данной проблеме с позиций межсистемных сопоставлений	487
<i>Вечерник И.</i> : Социальные факторы дифференциации доходов	503

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

<i>Ржегак Я., Ржегакова Б.</i> : Сопоставление распределений у парнозависимых данных в квадратных таблицах сопряжения	516
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Франек Р. - Слушна И.</i> : Социология 1983	542
<i>Лесный И.</i> : 25-й год издания Демографии	547
<i>Дюринова В.</i> : Л. Грзал - Я. Нетопилик, Идеологическая борьба в развитии чешской философии (на чешском яз.)	548
<i>Стршитецкий Я.</i> : Я. Седлачек, Отправные моменты социологии Дюркгейма. Анализ и критика (на чешском яз.)	550

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Губик С.</i> : Новое учреждение Чехословацкой академии наук	554
<i>Фазик А.</i> : Развитие человека на этапе построения развитого социалистического общества	554
<i>Павлу Д.</i> : По поводу развития теории общественного мнения	556

Table des Matières No. 5/1984

ARTICLES

<i>Bauch V.</i> : Réalisation du programme social-économique de l'Insurrection Nationale Slovaque dans la politique du Parti Communiste de Tchécoslovaquie	449
<i>Sokolov V. M. - Hardtová M.</i> : Sociologie de la morale: substance, structure et sujet de recherche	461
<i>Houška J.</i> : Aspects théoriques de la lutte contemporaine pour la démocratie dans les pays capitalistes	472
<i>Vítečková J. - Hudeček J.</i> : Incorporation de la jeunesse dans le processus de travail. Approche du problème au point de vue des comparaisons entre les systèmes	487
<i>Večerník J.</i> : Facteurs sociaux de la différentiation des émoluments	503

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Řehák J. - Řeháková B.</i> : Comparaison des distributions en cas des données pairement dépendantes dans les tables de contingence quadratiques	516
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Franěk R. - Slušná N.</i> : Sociológia 1983	542
<i>Lesný I.</i> : 25 ^{ème} année de la revue Demografia	547
<i>Đurinová V.</i> : L. Hrzal - J. Netopilík, Ideologický boj ve vývoji české filozofie (La lutte idéologique dans le développement de la philosophie tchèque)	548
<i>Štrítecký J.</i> : J. Sedláček, Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika (Points de départ de la sociologie de Durkheim. Analyse et critique)	550

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Hubík S.</i> : Lieu de travail nouveau de l'Académie Tchécoslovaque des sciences	554
<i>Fazík A.</i> : Développement de l'homme dans l'étape de la construction de la société socialiste avancée	554
<i>Pavlu D.</i> : Contribution au développement de la théorie de l'opinion publique	556

Contents No. 5/1984

ARTICLES

- Bauch V.*: Realization of the Socio-economic Programme of the Slovak National Uprising in the policy of the Communist Party of Czechoslovakia . . . 449
- Sokolov V. M.* — *Hardtová M.*: The Sociology of Morale: Substance, Structure, Subject of Research . . . 461
- Houška J.*: Theoretical Aspects of the Present Struggle for Democracy in Capitalist Countries . . . 472
- Vítečková J.* — *Hudeček J.*: Incorporation of Youth in the Working Process. Approach to the Problem from the Point of View of Intersystem Comparisons . . . 487
- Večerník J.*: Social Factors of the Income Differentiation . . . 503

METHODOLOGICAL COLUMN

- Řehák J.* — *Řeháková B.*: Comparison of Matched Data Distributions in Square Contingency Tables . . . 516

REVIEWS

- Franěk R.* — *Slušná N.*: Sociológia 1983 . . . 542
- Lesný I.*: 25th Volume of Demography . . . 547
- Đurinová V.*: L. Hrzal — J. Netopilík, Ideologický boj ve vývoji české filozofie (Ideological Struggle in the Development of Czech Philosophy) . . . 548
- Střítecký J.*: J. Sedláček, Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika (Starting Points of Durkheim's Sociology. Analysis and Criticism) . . . 550

NEWS AND INFORMATION

- Hubík S.*: New Workplace of the Czechoslovak Academy of Sciences . . . 554
- Fazík A.*: Development of Man in the Epoch of Building up an Advanced Socialist Society . . . 554
- Pavlu D.*: Contribution to the Development of the Public-opinion Theory . . . 556

Inhalt Nr. 5/1984

ABHANDLUNGEN

- Bauch V.*: Verwirklichung des sozialökonomischen Programms des slowakischen nationalen Aufstands in der Politik der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei . . . 449
- Sokolov V. M.* — *Hardtová M.*: Soziologie der Moral: Wesen, Struktur, Gegenstand der Erforschung . . . 461
- Houška J.*: Theoretische Aspekte des gegenwärtigen Kampfes für die Demokratie in kapitalistischen Ländern . . . 472
- Vítečková J.* — *Hudeček J.*: Eingliederung der Jugend in den Arbeitsprozess. Herantreten ans Problem vom Gesichtspunkt der Intersystemkomparationen aus . . . 487
- Večerník J.*: Soziale Faktoren der Einkommendifferenzierung . . . 503

METHODOLOGISCHE RUBRIK

- Řehák J.* — *Řeháková B.*: Vergleich der Distributionen bei paarig abhängigen Angaben in quadratischen Kontingenztafeln . . . 516

REZENSIONEN

- Franěk R.* — *Slušná N.*: Sociológia 1983 . . . 542
- Lesný I.*: 25. Jahrgang der Zeitschrift Demografie . . . 547
- Đurinová V.*: L. Hrzal — J. Netopilík, Ideologický boj ve vývoji české filozofie (Ideologischer Kampf in der Entwicklung tschechischer Philosophie) . . . 548
- Střítecký J.*: J. Sedláček, Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika (Ausgangspunkte der Soziologie von Durkheim. Analyse und Kritik) . . . 550

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

- Hubík S.*: Neues Arbeitsplatz der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften . . . 554
- Fazík A.*: Entfaltung des Menschen in der Etappe des Aufbaus der entwickelten sozialistischen Gesellschaft . . . 554
- Pavlu D.*: Beitrag zur Entwicklung der Theorie der öffentlichen Meinung . . . 556